

OORLOGS BOEVEN

JAN JULIA
ZURNÉ

ALLEDAAGSE CRIMINALITEIT
TIJDENS DE TWEEDE
WERELDOORLOG

WP

Oorlogsboeven

Oorlogsboeven

*Alledaagse criminaliteit tijdens de
Tweede Wereldoorlog*

Jan Julia Zurné

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage van het Mondriaan Fonds in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Omslagbeeld: Bewerking affiche PTT, 1943 (NIOD/Beeldbank wo2)

Opmaak binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6456 296 5

e-ISBN 978 90 4856 527 6

NUR 689/696

Creative Commons License CC BY NC ND

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© 2024 J.J. Zurné / 2024 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 'Voor dit gedrag vind ik geen woorden!' Lijkroof bij de Duitse inval	18
2 'Een epidemie van ongeken­de omvang' Fietsendiefstal als alomtegenwoordig probleem	32
3 'Tuchteloosheid van de jeugd' De bende van het Lariksplein	53
4 'Wat was er in dien tijd nu strafbaar?' De onbekende gevaren van onderduiken	67
5 Aan de Duitse Wehrmacht onttrokken suiker Diefstal door de politie en het schemergebied tussen criminaliteit en verzet	81
6 'Niks anders als narigheid' Een oplichter grijpt zijn kans	101
7 'Er zal wel een vuiltje aan zitten' Evacuatie, diefstal en plundering	117
8 Elke zondag een boekentas vol suiker en boter Een stelende dienstbode in Vught	131
9 'Het juiste begrip voor het mijn en dijn is nog niet hersteld' Diefstal na de bevrijding	146
Besluit	164

Dankwoord	173
Noten	175
Bronnen en literatuur	199

Inleiding

In bezet Nederland stikte het van de dieven. Dat zien we als we door de boeken bladeren waarin de rechterlijke macht in de jaren veertig alle behandelde rechtszaken noteerde. Bijvoorbeeld: op 12 februari 1942 werden bijna alle zeventien verdachten die zich moesten verantwoorden voor de Bossche arrondissementsrechtbank verdacht van diefstal of heling.¹ Het waren vrijwel allemaal fietsendieven.² In maart 1944 stonden tijdens vijf zittingsdagen voor diezelfde rechtbank negen op de tien verdachten terecht wegens een vermogensdelict (diefstal, heling of verduistering).³ Toch blijft de golf van vermogenscriminaliteit in bezet en naoorlogs Nederland enigszins abstract als we de boeken van de rechtbank bekijken. De informatie die erin staat is heel summier: meer dan de naam van de verdachte, het strafbare feit, de strafeis van het Openbaar Ministerie (OM) en het vonnis komen we niet te weten.

In kranten vinden we al wat meer informatie over wie zich op het foute pad begaf en waarom. De misdaadrubrieken stonden tijdens de bezetting vol met kleine en grote vermogenscriminaliteit. Journalisten trokken de aandacht van nieuwsgierige lezers met sensationele titels als 'Een krachtdadige groentenvrouw. Zij sloeg een rijwioldief van zijn gestolen fiets'; 'Niets is meer veilig voor dieven' en 'Officier van justitie klaagt: het dievengilde wordt bij den dag brutaler'.⁴

We komen pas echt dicht bij het verleden als we in het archief in de procesdossiers en vonnissen van dieven duiken. Procesdossiers bevatten alle documenten die de politie en het OM tijdens de strafrechtelijke procedure hebben verzameld over de verdachte en het misdrijf. Soms 'horen' we daarin de stem van verdachten uit tweede hand. Bijvoorbeeld wanneer we in politieverhoren de woorden van een verdachte lezen zoals een agent ze heeft opgetekend of zien welke verklaringen de griffier tijdens een terechtzitting heeft genoteerd. Op andere momenten komen de verdachten zelf aan het woord, zonder filter. Zo schrijft een dief in 1946 aan zijn rechter: 'Edel Achtbare ik hoop dat u er

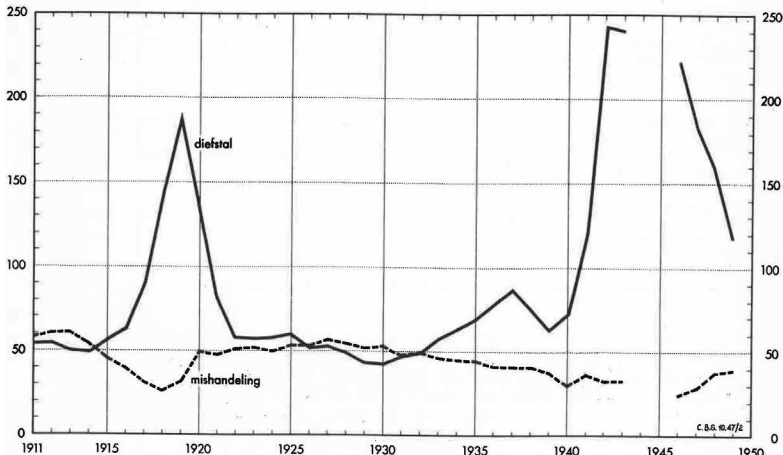

eenige voorstelling van zult hebben wat het is geweest in deze jaren en mijn klasse van mensen, dat zult uw tog de overtuiging hebben dat ik ook 'n oorlogs slachtoffer zijt'.⁵ Hier komen de oorlogsboeven tot leven en lezen we hun eigen woorden in hun eigen handschriften.

De gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) bevestigen dat er tijdens en vlak na de bezetting uitzonderlijk veel diefstallen werden gepleegd in Nederland. Zoals te zien is in afbeelding 1, veroordeelden Nederlandse rechtbanken in 1943 bijna vier keer zoveel personen wegens diefstal als in 1939.⁶ Na de bevrijding namen deze aantallen geleidelijk af.⁷ En dan vermeldden de misdaadstatistieken alleen de veroordeelde verdachten. Als we rekening houden met diefstallen waarvan de dader niet is gevonden of waarvan nooit aangifte is gedaan, moet het werkelijke aantal vermogensdelicten tijdens en vlak na de bezetting nog veel hoger zijn geweest.

Onherroepelijke veroordelingen per 100 000 inwoners

Diefstal en mishandeling

Bron: CBS, *Criminele statistiek over de jaren 1948 en 1949*

Deze cijfers roepen de vraag op hoe het kwam dat er tijdens de bezetting zoveel diefstallen werden gepleegd. In dit boek

lees je hoe zowel voorheen nette burgers als mensen met een vooroorlogs strafblad tussen het voorjaar van 1940 en de zomer van 1945 'oorlogsboeven' werden. Sommigen van hen voelden zich door de bezettingsomstandigheden gedwongen om te stelen, anderen grepen de gelegenheid moedwillig aan en maakten misbruik van de situatie. De oorlog bood 'nieuwe kansen en mogelijkheden' en dat zien we terug in de diefstallen.⁸ We bekijken ook hoe verdachten hun misdrijven voor zichzelf en voor anderen rechtvaardigden. Beschouwden ze die überhaupt wel als misdrijven? En hoe zat het met de Nederlandse rechters die over hen moesten oordelen? Hadden zij tijdens de bezetting meer compassie voor stelende landgenoten, of beschouwden ze diefstal in tijden van schaarste en toenemende armoede juist als een extra groot gevaar, dat hard bestraft moest worden?

Door de eeuwen heen zijn criminaliteit en de opvattingen die bestaan over misdaad en straf steeds in ontwikkeling.⁹ Wat door de geschiedenis heen als crimineel, (im)moreel of strafwaardig gedrag werd beschouwd, is veranderlijk.¹⁰ Met andere woorden: de betekenis die mensen geven aan criminaliteit kan veranderen. Dat geldt niet alleen voor machthebbers die criminaliteit proberen te beteugelen, maar ook voor burgers die de wet overtreden of slachtoffer worden van een misdrijf. Burgers doen 'van onderop' mee aan het onderhandelingsproces over wat wel en niet mag.¹¹ In tijden van oorlog verschuiven de verhoudingen bij dat onderhandelingsproces, bijvoorbeeld omdat een bezettingsmacht wetgevende of rechtsprekende functies overneemt van lokale rechters, of omdat burgers het recht meer in eigen hand nemen.¹² Daarnaast kan tijdens een oorlog of bezetting het onderscheid tussen wat al dan niet geaccepteerd of getolereerd wordt verschuiven, bijvoorbeeld door de opkomst van nieuwe soorten criminaliteit. Daarmee veranderen de verwachtingen van justitie en rechtspraak, zowel bij burgers als bij rechters.¹³ In dit boek bekijken we welke gevolgen deze verschuivingen tijdens en vlak na de bezetting in Nederland hadden voor vermogensdelicten zoals diefstal, verduistering en oplichting.

Daarbij komen twee perspectieven aan bod: dat van de oorlogsboeven zelf en dat van de Nederlandse rechterlijke macht. Door de verhalen van en over verdachten van diefstal komen we meer te weten over de individuele verhalen achter de enorme toename van vermogenscriminaliteit tijdens de bezetting. Ook zien we wat er zoal werd gestolen en door wie. Bovendien vertelden verdachten tijdens het strafproces waarom ze een diefstal hebben gepleegd en in welke omstandigheden ze dat hebben gedaan. In die uitleg schuilt vaak een verantwoording of een poging tot rechtvaardiging. De verdachten gaven bijvoorbeeld redenen voor hun misdrijf, of vertelden welke aanleidingen er waren om zich op het criminele pad te begeven. Zo zien we welke nieuwe gelegenheden de bezettingsomstandigheden boden voor diefstal en andere vormen van vermogenscriminaliteit. Natuurlijk is het daarbij van belang in het achterhoofd te houden dat de verdachten zichzelf in een zo positief mogelijk daglicht probeerden te stellen. Dat kon immers uitmaken voor de straf die ze kregen.

Het andere perspectief is dat van de Nederlandse rechterlijke macht. Beschouwden rechters diefstal in oorlogstijd als even 'erg' als in vreedstijd? Hadden ze oog voor strafverlichtende omstandigheden, zoals schaarste, toegenomen armoede, werkloosheid en honger? Of vonden ze dat wie in zulke omstandigheden stal ten nadele van medeburgers juist een hogere straf verdiende?

Het gerechtelijke perspectief behoeft wat meer uitleg. Want de Nederlandse rechterlijke macht functioneerde tijdens de bezetting niet hetzelfde als ervoor of erna. Vanuit de hedendaagse samenleving kunnen we ons zelfs afvragen wat vooroorlogse opvattingen over criminaliteit nog betekenden in een tijd waarin op grote schaal Joodse burgers uit de samenleving werden gesloten, hun bezittingen werden afgenomen, en zijzelf werden gedeporteerd en vermoord. Onder meer de Jodenvervolging toont aan dat tijdens de bezetting allerlei vormen van roof buiten het strafrecht terechtkwamen. Vanzelfsprekend zagen de Duitse autoriteiten inbeslagname van bezittingen en het vermogen van Joodse burgers niet als misdrijf. Wanneer burens vervolgens zonder toestemming van gedeporteerde of ondergedoken Joden

Met dit affiche waarschuwde de PTT in 1943 tegen diefstal (NIOB/Beeldbank wo2)

hun spullen in gebruik namen, werd dat weliswaar als ongewenst beschouwd, maar het leidde tijdens en na de oorlog zelden tot strafrechtelijke vervolging. Uit hoofdstuk 4 blijkt dat de positie waarin Joden door de vervolging terecht kwamen hen bijzonder kwetsbaar maakte om slachtoffers te worden van (vermogens-) criminaliteit.

Terwijl de Jodenvervolging een ongekende gebeurtenis was met voorheen onvoorstelbare gevolgen, zetten veel rechters tijdens de bezetting hun dagelijkse werk 'gewoon' voort. Op allerlei terreinen werkten ze zo goed en zo kwaad als het ging door in een poging de rechtsorde te behouden. Dat lukte uiteindelijk niet. Duitse politiediensten stuurden talloze Nederlanders die zich op allerlei manieren verzetten tegen de bezettingsmacht zonder enige vorm van proces naar concentratiekampen.

Naast die buitengerechterlijke straffen trokken de Duitse autoriteiten de bevoegdheid over de berechting van bepaalde misdrijven naar zich toe. Daarvoor werden in bezet Nederland verschillende rechtbanken ingericht. Hier oordeelden Duitse rechters op basis van nationaalsocialistische opvattingen. Het ging vooral om misdrijven die de bezettingsautoriteiten te belangrijk vonden om over te laten aan de in hun ogen te milde Nederlandse rechters, inclusief bepaalde soorten vermogensdelicten.¹⁴ De meest voor de hand liggende was anti-Duits verzet, waaronder roofovervallen om distributiebonnen buit te maken die verzetsmensen gebruikten om onderduikers te helpen.¹⁵ Daarnaast behandelden Duitse rechtbanken vermogensdelicten die gepleegd waren door Duitsers of ten nadele van bezettingsinstanties of Duitse burgers. In sommige gevallen verklaarde de bezettingsmacht zich bevoegd om te oordelen over misdrijven die waren gepleegd door of ten koste van Nederlandse leden van nationaalsocialistische collaboratiebewegingen.¹⁶ Dat kon ook gebeuren bij andere misdrijven waarbij Duitse belangen werden geschaad, of die de bezettingsmacht als bijzonder verwerpelijk beschouwde.¹⁷

Al deze zaken werden onttrokken aan de Nederlandse rechtspleging en spelen daarom in dit boek geen prominente rol. De focus ligt op de Nederlandse rechterlijke macht en hoe die omging met diefstal en andere vermogensdelicten. Voor dit thema is het logisch om in te zoomen op de Nederlandse rechters, want zij veroordeelden minstens vijftien keer zoveel dieven als de Duitse rechtbanken in het bezette land.¹⁸ Dat is niet verwonderlijk, want een van de uitgangspunten van het Duitse bestuur was om zo

veel mogelijk over te laten aan Nederlandse instanties, omdat er lang niet genoeg Duits personeel was om alle overheidstaken over te nemen.¹⁹

Tijdens de bezetting bleef het Nederlandse vooroorlogse justitiële apparaat grotendeels intact. Nederlandse magistraten moesten daarvoor wel samenwerken met nieuwe, Duitse bestuursorganen. De hoogstgeplaatste gesprekspartners van de Nederlandse justitietop waren de commissarissen-generaal voor Bestuur en justitie (Friedrich Wimmer) en Openbare veiligheid (Hanns Albin Rauter). Omdat de Nederlandse regering was gevlucht, stond niet de minister, maar de secretaris-generaal aan het hoofd van het departement van Justitie. Aanvankelijk was dat dezelfde hoge ambtenaar als voorheen, maar die trad in het voorjaar van 1941 af. Daarop werd de nationaalsocialistisch gezinde jurist Jaap Schrieke benoemd tot secretaris-generaal. Hij was lid van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), maar liet zich hier in zijn werk als bestuurder niet blindelings door leiden. Zo overlegde hij weinig met NSB-leider Mussert en vond hij dat het onafhankelijke oordeel van rechters zo veel mogelijk gerespecteerd moest worden.²⁰ Voor de afdelingshoofden van het departement betekende de komst van Schrieke desalniettemin dat ze zelfstandiger moesten werken en aan hun leidinggevende in politieke zin geen 'goed' klankbord meer hadden.²¹

Het hoogste rechtsorgaan van Nederland, de Hoge Raad, verloor tijdens de bezetting bij de Nederlandse bevolking veel legitimiteit. Hoewel de inhoud van de rechterlijke uitspraken over het algemeen stabiel bleef, keurden veel Nederlanders de houding van de Hoge Raad ten opzichte van de bezettingsmacht af. Steeds als de Duitse autoriteiten drempels overschreden, bleef de Hoge Raad stil. Voor de raadsheren was aanblijven prioriteit, niet het maken van statements. Zelf vonden ze dat ze daarmee de belangen van de Nederlandse bevolking dienden.²²

Op het niveau van de procureurs-generaal, die leidinggaven aan het OM, plaatste de bezettingsmacht in de loop van de bezetting steeds meer Duitsgezinden. In het voorjaar van 1942 waren alle procureurs-generaal van nationaalsocialistische

signatuur. Daarmee was de top van het OM genazificeerd.²³ Tijdens de bezetting werden een aantal wijzigingen doorgevoerd in de Nederlandse rechtspraak, waarvan sommige nationaal-socialistisch gemotiveerd waren. Voorbeelden daarvan zijn de vrederechtspraak, een soort politierechter die politieke zaken behandelde, en de afschaffing van de voorwaardelijke veroordeling. Veel rechters waren het niet eens met deze veranderingen en probeerden ze zo goed en zo kwaad als het ging te omzeilen. Zo traineerden sommige magistraten de werking van de vrede-rechters en zochten ze creatieve manieren om toch voorwaarden te verbinden aan de uitvoering van bepaalde straffen.²⁴

Hoewel de gehele top van het OM Duitsgezind was, gold dat niet voor het merendeel van de rechters en medewerkers van het OM. Tijdens de bezetting deden de bezettingsautoriteiten wel pogingen om politieke tegenstanders uit de rechterlijke macht te verwijderen en Duitsgezinde personen te benoemen tot rechter. Zo werden elf rechters ontslagen omdat zij of hun echtgenote Joods waren en negen om politieke redenen, bijvoorbeeld omdat ze openlijk hadden geprotesteerd tegen Duitse maatregelen.²⁵ Bij de rechtbanken en gerechtshoven waren de nationaalsocialisten weliswaar prominent aanwezig als voorzitters (respectievelijk 22% en 40%), maar van alle Nederlandse rechters was minder dan een tiende Duitsgezind. Belangrijk is ook dat bijna de helft van die pro-Duitse magistraten al voor de bezetting rechter was. De pogingen van de bezettingsmacht en de NSB om meer Duitsgezinden te benoemen in de rechterlijke macht slaagden dus niet. De invloed van nationaalsocialistische rechters op de algemene rechtspraak was uiteindelijk zeer beperkt.²⁶

Juist daarom is het de moeite waard om rechtszaken te bestuderen waarin de Nederlandse rechters weinig inmenging van de Duitse autoriteiten te vrezen hadden. Voor diefstalzaken bij de arrondissementsrechtbanken had de bezettingsmacht meestal geen enkele interesse.²⁷ Deze 'gewone' diefstallen zeggen daarom veel over het dagelijkse functioneren van de Nederlandse justitie en over de handelingsruimte die rechters hadden. Hoewel deze

zaken opvallend alledaags zijn, is de bezetting op een of andere manier altijd aanwezig, op de achtergrond of juist prominent. Thema's die voor de bezettingsmacht prioriteit hadden, zoals collaboratie, verzet en de Jodenvervolging, speelden in deze zaken meestal geen grote rol. Toch zien we ze in verschillende hoofdstukken van dit boek terug. Dat laat zien dat vervolging, verzet en collaboratie doorsijpelden in alle hoeken en lagen van de bezette samenleving.

Om diefstal tijdens de bezetting te bestuderen, is het noodzakelijk om keuzes te maken. Allereerst omdat het zo'n wijdverspreid verschijnsel was: alleen al in de eerste drie jaar van de bezetting werden vele tienduizenden Nederlanders veroordeeld wegens diefstal.²⁸ Van lang niet al deze rechtszaken is bronnenmateriaal bewaard gebleven. In de gerechtelijke arrondissementen 's-Hertogenbosch en Haarlem is wel veel materiaal overgeleverd. Daarom zijn de hoofdstukken uit dit boek gebaseerd op rechtszaken uit die regio's.²⁹ Dat heeft niet alleen praktische redenen, want de twee arrondissementen zijn in bevolkingsomvang en -samenstelling vergelijkbaar en omvatten zowel stedelijke gebieden als platteland, met bijbehorende industrie en landbouw.³⁰

Ook de historische ontwikkeling in deze regio's voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog maken ze het bestuderen waard. Het oosten van de provincie Noord-Brabant had in eerste helft van de twintigste eeuw een slechte reputatie, onder andere door bekende criminelen, zoals de 'Zwarte Ruiter' en de 'Bende van Oss'. In de jaren vijftig werd de bevolking van een aantal arme Brabantse regio's in criminologische studies getypeerd als 'onmaatschappelijk' en getekend door 'zedelijk verval'.³¹ Een belangrijk verschil tussen de twee regio's is het laatste oorlogsjaar: het oosten van Brabant werd in het najaar van 1944 bevrijd, terwijl Haarlem tot mei 1945 bezet bleef en de bevolking de Hongerwinter onderging. Door de twee arrondissementen te bekijken, krijgen we een indruk van de impact van honger en schaarste op vermogenscriminaliteit, want ook in het bevrijde Brabant waren er tekorten aan voedsel en brandstof.³²

De verhalen in dit boek gaan over alledaagse vermogensdelicten, maar niet over de allerkleinste kruimeldiefstallen. Wie bijvoorbeeld een handvol aardappels stal en niet eerder was veroordeeld, moest voor de politierechter verschijnen. Van dat soort kleine zaken zijn alleen vonnissen bewaard gebleven. Daarin komen de verdachten zelf niet of amper aan het woord. Vonnissen van de politierechtbank bevatten bovendien heel weinig informatie over de omstandigheden waarin het misdrijf is gepleegd. Vaak wordt niet eens duidelijk wat iemand heeft gestolen. Hetzelfde geldt voor rechtszaken over overtredingen van de prijswetgeving en illegaal slachten, die behandeld werden door de speciaal daarvoor in het leven geroepen economische rechter.

Om echt in de verhalen van oorlogsboeven te kunnen duiken, komen we uit bij diefstallen die als wat ernstiger werden beschouwd. Wie hiervan verdacht werd, verscheen voor de meervoudige kamers van de arrondissementsrechtbanken. Van zaken waarvoor een verdachte een gevangenisstraf van minstens een jaar kon krijgen zijn procesdossiers bewaard gebleven. Daarin is een schat aan informatie te vinden over de verdachte en het misdrijf: in processen-verbaal van politieverhoren komen verdachten, getuigen en benadeelden uitgebreid aan het woord; verdachten en hun familieleden schreven brieven aan de rechterlijke macht; de reclassering stelde voorlichtingsrapporten op waarin uitleg werd gegeven over de achtergrond van de verdachte en de omstandigheden waarin hij of zij het misdrijf had gepleegd; en uit correspondentie over de gerechtelijke onderzoeken en de rechtszaken kunnen we afleiden hoe deze zijn verlopen.

Al deze sporen samen bieden een inkijkje in de levens, ervaringen en motivaties van dieven in de jaren veertig en in de manier waarop de Nederlandse justitie met hen omging. In elk hoofdstuk van dit boek volgen we een of meerdere oorlogsboeven die zich hebben schuldig gemaakt aan diefstal, oplichting of verduistering. In de meeste gevallen gebeurde dat tijdens de bezetting, maar omdat na de bevrijding de criminaliteitsgolf niet direct volledig verdween, bekijken we ook voorbeelden van diefstal in de nasleep van de oorlog. De verhalen laten zien dat oorlog en geweld niet

alleen direct, maar ook via een omweg grote gevolgen hadden (en hebben) voor de maatschappij.

De boeven die in dit boek figureren hebben hun misdrijven ongeveer tachtig jaar geleden gepleegd en zijn zelf niet meer in leven.³³ Toch worden ze hier alleen bij hun voornaam genoemd. Dit is om de persoonlijke levenssfeer van eventuele kinderen en andere nabestaanden te beschermen. Zij weten wellicht niet dat hun vader of moeder in de jaren veertig in de gevangenis heeft gezeten. Wie na het lezen van dit boek nieuwsgierig is geworden, kan zelf de archieven induiken. De voor dit boek geraadpleegde – en duizenden vergelijkbare – procesdossiers en vonnissen zijn openbaar toegankelijk in archiefinstellingen zoals het Brabants Historisch Informatie Centrum en het Noord-Hollands Archief.³⁴ Daar wacht iedereen die geïnteresseerd is in verhalen over (oorlogs)boeven een ware goudmijn.

1 'Voor dit gedrag vind ik geen woorden!'

Lijkroof bij de Duitse inval

De Duitse inval op 10 mei 1940 veroorzaakt een schokgolf in Nederland. In hoog tempo rukt de Wehrmacht op richting het westen. De oorlogssituatie leidt bij burgers tot verwarring en onzekerheid. Maar de gevechten en stilte voor (of na) de storm bieden ook gelegenheid voor wie slechte bedoelingen heeft.

Vlak bij Veghel, een dorp in Noordoost-Brabant, ligt op 11 mei 1940 het lijk van een Nederlandse soldaat in een sloot. Het getuigt van het korte maar krachtige oorlogsgeweld dat de regio heeft getroffen. Al snel na het begin van de Duitse inval bevindt Veghel zich in het heetst van de strijd. Op de eerste dag van de inval doorbreken de Duitse troepen in het oosten van Brabant verschillende verdedigingslinies. Het Nederlandse leger trekt zich terug achter de Zuid-Willemsvaart. Rondom het kanaal en de rivier de Aa proberen Nederlandse troepen tevergeefs de Duitse opmars te vertragen door bruggen op te blazen. Dat leidt tot schade, niet alleen aan infrastructuur, maar ook aan woningen en andere gebouwen.¹ De bewoners van Veghel en omstreken bevinden zich korte tijd midden in het oorlogsgeweld.

Ondanks verwoede pogingen kunnen de Nederlandse troepen het Duitse leger niet tegenhouden. Twee dagen na het begin van de Duitse inval is het Pinksteren. In de omgeving van Veghel zijn de gevechten dan afgelopen. De Wehrmacht trekt verder op naar het westen van het land. Vlak bij Veghel struint aan het eind van de middag een groepje mannen uit de buurt door een

weiland. Een van hen is de 44-jarige Jan. Zijn vader bestiert een boerderij, waar hij zelf ook werkt. Jans vader is slecht ter been en zijn moeder is jaren geleden aan tuberculose overleden. Drie van zijn broers en zussen zijn als gevolg van dezelfde ziekte gestorven. Het boerenfamiliebedrijf is niet omvangrijk: op deels hun eigen en deels gepachte grond houden ze acht koeien. Twee daarvan zijn de afgelopen dagen omgekomen tijdens de Duitse opmars, twee andere zijn gewond geraakt. De boerderij is beschadigd tijdens de oorlogshandelingen. Jan en zijn familie zijn er danig van onder de indruk en hebben er hun handen vol aan.

Dat houdt hen niet tegen om op onderzoek uit te gaan. Jan, zijn broers en enkele burens hebben namelijk gehoord dat er in de weilanden tussen het kanaal bij Veghel en het nabijgelegen Eerde Nederlandse soldaten gesneuveld zijn. In een uitgedroogde sloot vinden ze het bebloede lijk van een van de gesneuvelden. Uit twee zakboekjes die niet ver van het lichaam liggen maken de mannen op dat dit het stoffelijk overschot is van een 27-jarige boer uit Bakel, in de buurt van Helmond. Hij heet Piet en was als dienstplichtig soldaat opgeroepen. Jan vindt in zijn zak een zilverkleurig horloge met zwarte becijfering. Met de woorden 'Ik zal het maar vatten, want als ik het niet vat, dan vat het toch een ander' neemt hij het horloge mee. Zijn broers en de andere aanwezigen protesteren niet.

Nog diezelfde avond brengt een andere boer uit de buurt het stoffelijk overschot van Piet over naar Eerde, waar hij enkele dagen later wordt begraven. De zoon van de plaatselijke timmerman fietst naar Bakel om de familie van de overledene in te lichten.² Bij het voorbereiden van de begrafenis merken de aanwezigen dat in Piets broekzak wel nog een stuk horlogeketting, maar geen horloge meer zit. Piets familie bevestigt aan een veldwachter dat de gesneuvelde man een horloge had dat nu ontbreekt. De veldwachter stelt daarop een onderzoek in.

Een paar dagen later klopt de veldwachter aan bij de familie van Jan. Nederland heeft inmiddels gecapituleerd, maar op diverse plaatsen zijn sporen van de gevechtshandelingen

achtergebleven. De burgemeester van Veghel heeft in overleg met de Duitse autoriteiten een bekendmaking uitgevaardigd waarin staat dat burgers het onmiddellijk bij de gemeente moeten melden als ze weet hebben van gewonde of gesneuvelde soldaten, wapens, munitie, militaire uitrusting of gedode dieren. De veldwachter levert die bekendmaking af bij de boerderij en vertelt aan Jan, zijn vader en twee zussen dat ze 'goederen van militairen van welken aard ook' direct moeten inleveren bij de gemeente, of het ten minste moeten melden als ze zulke spullen in hun bezit hebben. Daarop antwoorden ze dat ze 'absoluut niets' van Nederlandse of Duitse soldaten in huis hebben.

Het lijkt alsof de familie de boodschap heeft begrepen. In de dagen daarna levert Jan een paar doosjes geweerpatronen, onderdelen van een machinegeweer en een leren patronentas in. Bij navraag ontkent hij andere militaire goederen te hebben gevonden of meegenomen. Pas als de veldwachter hem onomwonden vraagt naar het verdwenen horloge van Piet, lijkt Jan het zich te herinneren: 'O ja, die heb ik nog en die zal ik wel even halen.' Hij geeft het horloge aan de veldwachter, samen met een wollen deken en een tentzeil van het Nederlandse leger. De veldwachter vindt de gang van zaken verdacht. Hij vermoedt dat Jan het horloge zelf had willen houden, omdat hij, ondanks eerdere waarschuwingen, heeft verzwegen dat hij het in zijn bezit had.

De ouders van Piet herkennen het inbeslaggenomen horloge als dat van hun gesneuvelde zoon. Met behulp van de verklaringen van twee buurmannen en Jans broer kan de veldwachter bovendien vrij nauwkeurig reconstrueren wat er in het weiland precies is gebeurd. Twee van de getuigen herinneren zich dat Jan het horloge meenam. Daarbij heeft hij gezegd dat als hij het niet deed, iemand anders het wel zou doen. Tijdens zijn verhoor bevestigt Jan dit, maar hij ontkent het horloge voor zichzelf te hebben willen houden. Hij beweert dat hij het aan de familie van de gesneuvelde soldaat had willen geven, maar dit vergeten te zijn. Toen de veldwachter langskwam om militaire goederen

op te halen, meende Jan dat een horloge niet bij de militaire uitrusting hoort en hij het dus niet hoefde af te geven. Ondanks deze ontkenning van kwade wil is voor de veldwachter de zaak rond. Na overleg met de burgemeester, die leiding geeft aan de plaatselijke politie, wordt Jan aangehouden.

Oorlogsschade aan de Aa-brug in Veghel in mei 1940 (Collectie Johan van Eerd/BHIC)

Chaos en onzekerheid

Na de inval op 10 mei 1940 trekt het Duitse leger in hoog tempo op richting het westen van Nederland. In de dagen tussen de inval en de capitulatie wordt er op allerlei plekken in het land gevochten. Waar het Nederlandse leger zich heeft teruggetrokken en de Duitsers hun opwachting maken, is de ordehandhaving niet van het ene op het andere moment op orde. Onduidelijkheid en onzekerheid

bieden gelegenheid voor burgers om zich te verrijken met door het Nederlandse leger of medeburgers achtergelaten goederen.

Goederen die door Nederlandse militairen zijn achtergelaten vormen een gemakkelijk doelwit. Zo plunderen op 13 mei bewoners van het Brabantse Heesch, onder wie diverse vrouwen, barakken die door Nederlandse militairen verlaten zijn. Hun buit bestaat onder meer uit servies, glazen, laarzen, boeken en lampen.³ In Dussen, in het Land van Heusden en Altena, drukken zes mannen tussen 14 en 16 mei allerlei levensmiddelen achterover die ze in opdracht van de burgemeester moeten verplaatsen. De koffie, thee, kaas, suiker en rijst die ze zich toe-eigenen waren bedoeld voor Nederlandse militairen die tot kort daarvoor in de omgeving gelegerd waren.⁴

Dieven hebben het tijdens de meidagen van 1940 niet alleen voorzien op militaire goederen. Zo grijpen burgers op verschillende plaatsen evacuatie aan om zichzelf te verrijken. In ontbouwde gebieden is het gemakkelijk om ongestoord winkels en magazijnen te plunderen. Dat gebeurt bijvoorbeeld in Zutphen, Nijkerk en het Noord-Limburgse Meijel.⁵ In het Gelderse Voorst stelen bewoners op 12 mei maar liefst 750 pakjes pruimtabak uit een gestrande vrachtwagen.⁶ En in Rotterdam heeft de politie na het bombardement haar handen vol aan het opsporen en in beslag nemen van uit huizen en winkels geplunderde spullen.⁷

Plunderingen komen vaak voor na rampen en in oorlogstijd. Dit soort gebeurtenissen bieden aanleiding en gelegenheid om te stelen. Door natuur- of oorlogsgeweld raken burgers hun eigen bezittingen kwijt, of leven ze in onzekerheid over de toekomst. Het staatsgezag slaagt er bovendien niet altijd in om in dit soort omstandigheden de openbare orde te handhaven.⁸ In mei 1940 gaat het in Nederland maar om een paar dagen van overgang tussen de Duitse inval op de 10de en de Nederlandse capitulatie op de 15de. Zelfs in die korte periode komen op diverse plaatsen plunderingen en diefstallen voor.

In Frankrijk, waar het na de Duitse inval in mei 1940 bijna anderhalve maand duurt voordat het leger capituleert, is de chaos

groter. Op de vlucht voor het oorlogsgeweld mengen miljoenen burgers zich tijdens de zogenaamde 'exodus' uit België en Frankrijk onder militairen die richting het zuiden trekken. Van hun bezittingen hebben ze alleen het hoogstnodige meegenomen. In door oorlogsgeweld getroffen steden in het noorden van Frankrijk wordt volop geplunderd, ondanks waarschuwingen van autoriteiten dat daarop de doodstraf staat. In sommige gevallen blijkt duidelijk dat daders de noodsituatie als rechtvaardiging zien om bestaande regels over bezit tijdelijk op te schorten. Zo laat iemand in Midden-Frankrijk een briefje achter voor de eigenaar van een auto, waarin hij of zij schrijft dat de Duitsers naderen. De auteur verwijst naast het gezegde 'nood breekt wet', biedt 'duizendmaal excuses' aan en schrijft dat de eigenaar de auto kan ophalen bij het stadhuis van La Rochelle aan de westkust, waar het voertuig later inderdaad wordt teruggevonden.⁹ Dit voorbeeld laat zien dat het de daders van plunderingen en diefstallen tijdens de 'exodus' soms ontbreekt aan criminele opzet.

Terugblikkend op de Duitse inval stelt een hoge Parijse magistraat in het najaar van 1940 dat mensen uit alle lagen van de samenleving meededen aan plundering en diefstal. Hij schrijft dit toe aan verschillende factoren: de schijn van straffeloosheid in de chaos van die dagen; 'latente instincten' die het slechtste in mensen naar boven halen; een vorm van 'collectieve geestdrift' die mensen opjut; en de angst dat er op een zeker moment geen voedsel meer zal zijn.¹⁰ Na de capitulatie wordt de Franse justitie overspoeld door klachten, vooral van benadeelde winkeliers. Een groot deel daarvan, in sommige arrondissementen meer dan driekwart, wordt geseponeerd. Bij verdachten die wel voor de rechter moeten komen, wordt een onderscheid gemaakt tussen diefstal van waardevolle spullen en van voedsel. Het laatste wordt minder streng bestraft. Hoewel het onmogelijk blijkt om tegen alle dieven en plundersaars op te treden, doen de Franse autoriteiten hun best om de rechten van benadeelde personen te beschermen, bijvoorbeeld door herhaaldelijke oproepen om gestolen goederen terug te geven.¹¹

Hyena's van het slagveld

Plunderingen en diefstallen komen in Nederland op minder grote schaal voor dan in Frankrijk. Toch is de verontwaardiging over de daders groot. In de nasleep van de overrompelende Duitse inval en de eerste weken van de bezetting berichten kranten in felle bewoordingen over de Veghelse boer en een vergelijkbaar geval van lijkroof in Someren. Het *Dagblad van Noord-Brabant* noemt de verdachten op de voorpagina 'Hyenas van het slagveld'.¹² Het nieuws verschijnt ook in kranten in andere regio's. Het *Utrechts Volksblad* spreekt bijvoorbeeld van een 'bijzonder laffe plundering' en 'laaghartige beroving'.¹³ In deze woorden klinkt de pijn om de recente nederlaag en de gesneuvelde soldaten duidelijk door.

Ook de ambtenaar die tijdens het gerechtelijk onderzoek namens de Rooms-Katholieke Reclasseringsvereniging een voorlichtingsrapport over Jan opstelt, is zich ervan bewust dat de verdachte er slecht op staat. Hij vermeldt in zijn rapport 'de bijzonderen aard van het delict' en geeft toe dat lijkroof 'onsympathiek' is. Toch is het beeld dat de ambtenaar van Jan schetst vrij positief. Terwijl de lokale veldwachter ervan uitging dat Jan het horloge opzettelijk heeft achtergehouden, meent de reclasseringsambtenaar dat Jan het waarschijnlijk niet als militair goed heeft beschouwd. Ook wijst hij erop dat Jan de diefstal heeft gepleegd 'in het bijzijn van verschillende andere personen, wat niet de gebruikelijke wijze van doen is bij stelen.' Ten slotte benadrukt de ambtenaar de schrik en onzekerheid van de meidagen: Jans familiebedrijf is door het oorlogsgeweld twee koeien kwijtgeraakt, waardoor hij wellicht 'door de emoties' niet helemaal zichzelf was. Al bij al getuigt het wegnemen van het horloge niet van fijngevoeligheid, 'maar dit is veelal niet de hoofddeugd van een boer'. De reclasseringsambtenaar is kortom geneigd te geloven dat het niet Jans intentie was om te stelen.

Ondanks dit eerder positieve voorlichtingsrapport overheerst eind juni tijdens de zitting tegen Jan vooral de verontwaardiging

over zijn daad. Namens het OM spreekt de officier van justitie van 'een van de ergste feiten' die hem bekend is. Hij betreurt het dat hij de vader van het slachtoffer als getuige heeft moeten oproepen om het gestolen horloge aan te wijzen als dat van zijn zoon. In navolging van het proces-verbaal van de veldwachter gelooft hij dat Jan wel degelijk met opzet het horloge heeft gestolen. De officier van justitie noemt Jan een 'lafaard' en meent dat een 'zeer ernstige straf' nodig is. Dat vertaalt zich naar een strafeis van twee jaar gevangenis met aftrek van het voorarrest.

Niet alleen de officier van justitie, maar ook de rechtbank-president geeft tijdens de zitting blijk van zijn verontwaardiging over Jans diefstal. Hij zegt tegen de verdachte:

'Voor dit gedrag vind ik geen woorden! (...) Dat u van een Hollandschen soldaat, voor wiens familie dat horloge misschien het eenige aandenken was dat waarde had, gaat rooven onder het motto: als ik 't niet doe, doet een ander het! Ik hoop dat het tot u doordringt, wat u hebt gedaan!'¹⁴

Jan zelf geeft tijdens de zitting toe dat hij het horloge heeft weggenomen en dat hij daarbij gezegd heeft dat anders een ander het zou doen. Ook erkent hij dat hij enkele dagen later op de hoogte is gebracht van de plicht aangifte te doen van gevonden gesneuvelde soldaten en hun spullen. Daarop werpt zijn advocaat de vraag op of Jans 'verstandelijke vermogens wel voldoende ontwikkeld zijn'. De verdachte zelf wil alleen nog toevoegen 'Dat 't erg is, dat 't heel erg is!'¹⁵

Oorlogsnood

Met de eis van twee jaar gevangenis hangt Jan een flinke straf boven het hoofd. En dan heeft hij nog geluk dat hem eenvoudige diefstal ten laste wordt gelegd, want daarop staat in het Wetboek van Strafrecht een maximumstraf van vier jaar. In de zomer van 1940 zijn er meer rechtszaken tegen personen die in de eerste

dagen na de Duitse inval gestolen en geplunderd hebben. In sommige van die zaken wordt onderzocht of er sprake is geweest van gekwalificeerde in plaats van eenvoudige diefstal, waardoor er een hogere straf opgelegd kan worden.

Dat lijkt bijvoorbeeld het geval bij de mannen die voedingsmiddelen hebben weggenomen in het West-Brabantse Dussen. Tijdens het onderzoek wordt bekeken of ze zich schuldig hebben gemaakt aan diefstal in vereniging en in oorlogsnood. Het eerste betekent dat ze samen hebben gehandeld en het tweede dat ze voor hun misdrijf gebruik (of misbruik) hebben gemaakt van de oorlogsomstandigheden. Allebei zijn het bijzonderheden op basis waarvan het OM de aanklacht kan verzwaren van eenvoudige naar gekwalificeerde diefstal. Voor dat laatste geldt een maximumstraf van zes jaar. Uiteindelijk worden deze mannen niet voor gekwalificeerde diefstal aangeklaagd en veroordeeld, maar voor verduistering en heling. Daarmee is de dreigende 'oorlogsnood' uit de aanklacht verdwenen.

Waarom het OM hiervoor gekozen heeft, kunnen we niet achterhalen. Wel is duidelijk dat, net als bij Jan, de reclasseringsambtenaar in zijn voorlichtingsrapport veel nadruk legt op de bijzondere situatie van de oorlogsdagen en de impact hiervan op daders. De ambtenaar besteedt meer aandacht aan het schetsen van de abnormale omstandigheden in de 'spannende dagen' na 10 mei 1940, dan aan informatie over de verdachten zelf. Zo schrijft hij: 'De toekomst was ongewis, ook voor de autoriteiten'. De Nederlandse militairen hadden zich al teruggetrokken en het Duitse leger was nog niet overal aanwezig. De verdachten vreesden dat het voedsel dat zij moesten vervoeren misschien wel vernietigd zou worden. Controle was er amper. De situatie moest daardoor wel een 'verwilderende' werking hebben op de verdachten. De reclasseringsambtenaar concludeert: 'Goed te praten vallen de handelingen niet, maar het idee plundering in oorlogsnood lijkt hier wat sterk'.¹⁶ De mannen krijgen uiteindelijk gevangenisstraffen van drie maanden.

Ook in andere rechtszaken tegen plundersaars en dieven komt het in de zomer van 1940 meestal niet tot erg zware

gevangenisstraffen. Het lijkt erop dat rechters de oorlogsomstandigheden niet consequent als strafverzwarende omstandigheid beschouwen. De term 'oorlogsnood' valt soms wel, ook in de rechtszaal, maar niet in het vonnis.

Een voorbeeld is de rechtszaak tegen twee jonge mannen die vlak na de capitulatie zilveren bestek en servies ter waarde van 400 gulden hebben gestolen uit een restaurant op het verlaten vliegveld Ypenburg bij Rijswijk. Duitse militairen zouden tegen hen gezegd hebben dat ze de spullen mochten meenemen. De mannen wordt diefstal in oorlogsnood ten laste gelegd en de officier van justitie eist tegen hen gevangenisstraffen van twee jaar. De advocaat van een van de verdachten brengt daartegen in dat het onduidelijk is of er op 16 mei, de dag van het misdrijf, 'nog sprake was van oorlogsnood'.¹⁷ Nederland had toen al gecapituleerd en er waren immers (Duitse) soldaten aanwezig die tegen burgers zeiden dat ze de spullen mochten meenemen. De verdachten krijgen uiteindelijk gevangenisstraffen van zes maanden, wat doet vermoeden dat ook de rechters vonden dat er geen sprake was van oorlogsnood.

O heer help mij

Hoewel Jans misdrijf in veel opzichten lijkt op plunderingen en diefstallen elders in het land, is er een belangrijk verschil. Hij heeft niet alleen gestolen, maar nog wel van het lijk van een gesneuvelde Nederlandse soldaat. Voor de juridische kwalificatie van zijn daad heeft dat geen consequenties, maar wel voor de morele verontwaardiging over wat hij heeft gedaan. In de zomer van 1940 is de pijn over de Nederlandse nederlaag nog vers. De meer dan tweeduizend gesneuvelde Nederlandse militairen staan symbool voor het verdriet hierover. Daarom wordt Jan hard aangepakt vergeleken met andere verdachten van diefstal en plundering in de meidagen van 1940.

Op maandag 4 juli is de uitspraak tegen Jan. De rechters bevinden hem schuldig aan eenvoudige diefstal. In het vonnis benadrukken

ze 'dat de omstandigheden waaronder de diefstal (...) is begaan, een zeer strenge straf rechtvaardigen'. Dat sluit aan bij de verontwaardigde woorden die de rechtbankpresident anderhalve week eerder sprak tijdens de zitting. Het exemplaar van het vonnis dat in het archief is bewaard, bevat ook nog de opmerking dat de verdachte het 'afschuwwekkend karakter' van zijn misdrijf niet voldoende inziet, maar deze passage is doorgestreept. De rechters leggen Jan een gevangenisstraf op van twee jaar, waarmee ze de strafeis van de officier van justitie volgen. Ook moet Jan het horloge teruggeven aan Piets vader. Daarmee is Jans straf wat hoger dan de anderhalf jaar die een Limburgse arbeider een paar dagen later krijgt voor een vergelijkbare horlogediefstal van een gesneuvelde militair.¹⁸

Jan laat het er niet bij zitten. De zondag na zijn vonnis schrijft hij in een emotionele brief aan justitie dat hij hoger beroep wil aantekenen tegen het vonnis. In zijn brief blijft hij bij zijn oorspronkelijke verhaal. Jan beschrijft hoe hij het horloge vond en zich voornam het terug te geven aan de nabestaanden, 'zoo als het boeren gebru[i]k is'. Maar eenmaal thuis was hij dit vergeten, omdat er voor 700 gulden schade was aan 'huis en vee' en hij 'zoo verschroke van die oorlog' was. Dat hij nu is veroordeeld tot een lange gevangenisstraf vindt hij erg, maar nog erger vindt Jan het dat hij niet geloofd wordt. Hij is namelijk altijd eerlijk en 'braaf' geweest en beschrijft dat hij in aanloop naar zijn vonnis elke dag vijf rozenkransen heeft gebeden. Aan het einde van zijn brief richt Jan zich niet meer tot zijn aardse rechters, maar rechtstreeks tot God: 'o Heer help mij ik zal het nooit meer vergete Ame'. Tussen zijn zinnen tekent hij kruisjes.

Het lichaam van de gesneuvelde soldaat Piet wordt in de zomer van 1940 herbegraven op de katholieke begraafplaats in zijn woonplaats Bakel. Zijn graf is rijk versierd, onder andere met de Nederlandse driekleur. Later wordt het vervangen door een grafsteen van de Oorlogsgravenstichting, met daarop de woorden 'gevallen voor het vaderland'.¹⁹ In Veghel zelf herinnert een klein monument aan de dood van Piet en zes andere Nederlandse militairen die op 11 mei 1940 in de omgeving sneuvelen. Dat monument wordt in het najaar van 1941 opgericht op initiatief

van een sergeant uit een van de regimenten die in de buurt van Veghel hebben gevochten.²⁰

Monument voor de in 1940 gesneuvelde Nederlandse militairen in Veghel (afbeelding Ken Lambeets)

Begin september 1940 komt Jans zaak in beroep voor het Bossche gerechtshof. Dat heeft een nieuw onderzoek ingesteld, waarin de oudste broer van de verdachte nog een verklaring heeft afgelegd.

Gesneuvelde soldaat Piet Vogelsangs (Gemeentearchief Gemert-Bakel, Fotocollectie Bakel, Milheeze, De Rips, LVK _0607)

De raadsheren komen echter tot dezelfde conclusie als hun collega's bij de rechtbank en bevinden Jan schuldig. Alleen met de hoogte van de straf zijn ze het niet eens. Een uitgebreide onderbouwing hiervoor ontbreekt. De raadsheren noemen alleen in algemene termen 'den aard van het feit en de omstandigheden, waaronder het is gepleegd'. Jans straf wordt verlaagd tot anderhalf jaar gevangenis. Waar hij die straf uitzit en wanneer hij precies vrijkomt, is onbekend.

In het vonnis en arrest herkennen we twee belangrijke doelstellingen van het strafrecht. Enerzijds dient de straf als vergelding voor het gepleegde misdrijf. Anderzijds stuurt de straf een preventieve boodschap uit, die andere burgers waarschuwt voor het plegen van vergelijkbare misdrijven. In de eerste helft van de twintigste eeuw hechten juristen van verschillende stromingen in wisselende mate belang aan deze doelstellingen. Juristen uit de klassieke school leggen de nadruk op vergelding, terwijl collega's die de Moderne Richting aanhangen de dader als individu willen verbeteren. Daarnaast bestaat het idee van generaal preventie: het bestraffen van een misdrijf moet andere burgers afschrikken ook de fout in te gaan.²¹

De omstandigheden waarin Jan zijn diefstal heeft gepleegd zijn op het moment van bestraffing alweer verleden tijd. In het najaar van 1940 is de verwarrende toestand van de meidagen al lang ten einde. Het gevaar van maatschappelijke ontwrichting lijkt geweken. Maar de bezetting is pas net begonnen. Net als andere Nederlanders weten magistraten op dat moment nog niet welke problemen diefstal en criminaliteit in de komende jaren gaan veroorzaken.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 131, rolnummer 8022.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 823 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 11 en 139, arrestnummer 1249.

Annemarie van Geloven, 'Tragische lijkroof gesneuvelde soldaat in 1940', <http://www.brabantbekijken.nl/2016/01/tragische-lijkroof-gesneuvelde-soldaat.html>.

2 ‘Een epidemie van ongeken- de omvang’

Fietsendiefstal als alomtegenwoordig probleem

‘Eerst mijn fiets terug’ is in Nederland een gevleugelde uitspraak. De Duitse fietsvorderingen tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn in het collectieve geheugen gegrift. Maar lang daarvoor is in bezet Nederland het aantal fietsendiefstallen al de hoogte in geschoten.

Eind juni 1941 valt het oog van een oplettende hoofdagent van de Bloemendaalse politie op een jongen die fietsbanden vervoert. Omdat er recent in de omgeving veel fietsen zijn gestolen, houdt hij hem staande en vraagt naar de herkomst van de banden. De jongen verklaart de banden te vervoeren voor een kostganger die in het huis van zijn ouders woont. Deze kostganger is een 45-jarige gescheiden Haarlemmer genaamd Ben. Na contact met de politie van Haarlem en Velsen komt hij in beeld als verdachte van meerdere fietsendiefstallen in de omgeving.

In de daaropvolgende dagen verzamelen de politiediensten van Velsen, Haarlem en Haarlemmerliede-Spaarnwoude heel wat bewijsmateriaal tegen Ben. Op twee plaatsen waar fietsen zijn verdwenen, hebben ze schoenafdrukken gevonden. Daaruit leidt de politie af dat het in beide gevallen om dezelfde verdachte gaat. Om die op te sporen laten de agenten gipsafgietsels maken van de afdrukken. De afmetingen daarvan komen tot op de millimeter overeen met de schoenen die Ben tijdens zijn verhoor aanheeft. Ook zijn onderdelen van de gestolen fietsen aangetroffen in een padvinderslokaal waar Ben weleens fietsen opknapt en bij zijn kennis Jaap, een fietsenmaker. Jaap en andere bekenden van Ben leggen belastende verklaringen af. Hij is er gloeiend bij.

Na zijn aanhouding geeft Ben toe dat hij diverse fietsen gestolen heeft. Hij zegt dat het 'niet zijn gewoonte is om tegen de politie te bekennen dat ik het een of ander heb gedaan'. Maar omdat de politie zoveel bewijs tegen hem heeft, wil hij nu alles 'eerlijk' toegeven. Hij bekent een maand eerder twee herenfietsen te hebben gestolen in Haarlemmerliede. De dag erna heeft hij die in alle vroegte verkocht aan Jaap, die voor de twee fietsen 30 gulden betaalde.

Het is niet de eerste keer dat fietsenmaker Jaap rijwielen en onderdelen koopt van Ben. Hun handeltje begint in februari 1941, wanneer Ben langskomt om een pedaal van zijn fiets te laten repareren. De twee kennen elkaar van vroeger en raken aan de praat. De fietsenmaker klaagt dat hij klanten moet wegsturen, omdat hij door toenemende schaarste niet meer aan banden en andere rijwielonderdelen kan komen. Daarbij laat hij doorschemeren dat hij wel interesse heeft in gestolen waren. Ben ziet dit als een mooie oplossing voor zijn geldproblemen. In de maanden daarop koopt Jaap tientallen fietsen van Ben, ondanks het sterke vermoeden dat het om gestolen rijwielen gaat. Een van de aangekochte fietsen is zelfs gestolen van een politieagent.

Rechercheurs inventariseren de buit van een fietsendief in zijn woning, 1940
(Stadsarchief Amsterdam/Polygoon)

'Past op uw rijwiel!'

Tijdens de jaren veertig zijn fietsen in Nederland alomtegenwoordig. In de loop van de jaren twintig en dertig is de fiets uitgegroeid tot een betaalbaar, toegankelijk en praktisch vervoersmiddel.¹ Na de Duitse inval in mei 1940 neemt die populariteit verder toe. De bezettingsmacht confisqueert aan het begin van de bezetting een groot deel van de Nederlandse benzinevoorraad, waardoor particulieren die een auto of motor hebben heel moeilijk aan brandstof kunnen komen.² Het openbaar vervoer zit stampvol.³ In het voorjaar van 1941 schaffen de Duitse autoriteiten in Nederland bovendien de rijwielbelasting af. Dat betekent dat fietsbezitters niet meer jaarlijks tweeënhalve gulden hoeven uit te geven aan een koperen plaatje dat bij wijze van betalingsbewijs altijd zichtbaar moet zijn voor op hun rijwiel.⁴

Met de populariteit van de fiets stijgt ook het aantal fietsendiefstallen. Tijdens het eerste bezettingsjaar signaleert *De Telegraaf* al een toename, ondanks een 'nieuwe tactiek' van de politie om dieven via helers op te sporen.⁵ In 1941 wordt de toon van krantenartikelen over fietsendiefstal zorgelijker. Zo kopt *De Telegraaf* in het najaar: 'Nieuwe zorg: bandendiefstal. Fietsen verdwijnen in groot aantal'.⁶ Fietsendiefstal zit in de lift. De daders zijn niet, zoals voorheen, grotendeels doorgewinterde semiprofessionele fietsendieven of mensen uit de 'vermaarde klasse "losse werklieden"', die tussen tijdelijke klussen door de eindjes aan elkaar moeten knopen. Tijdens de bezetting verlagen 'de meest uiteenlopende menschensoorten' zich tot het stelen van fietsen: 'er zijn "heele heeren" bij, afgezakte kantoorbedienden, schooljongens, leerlingen van HBS-en (...), niet zelden vrouwen, kortom "van alles"'.⁷

Fietsendiefstal is niet alleen een Randstedelijk probleem. Ook *Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin* waarschuwt zijn lezers: 'PAST OP UW RIJWIEL! Dieven hebben het vooral op de banden gemunt'.⁸ Een andere krant doet verslag van een zitting van de rechtbank in 's-Hertogenbosch, waar het OM gevangenisstraffen van twee jaar en meer eist tegen twee Amsterdammers die met

de trein naar Brabant zijn afgereisd om daar een tiental fietsen te stelen. De officier van justitie steekt een donderpreek af tegen een van de verdachten en benadrukt dat de diefstal ten nadele van 'eenvoudige werklieden (...) in dezen tijd zeer ernstig is.'⁹

In 1942 gaan alle alarmbellen af. *De Telegraaf* wijdt in het voorjaar een reeks artikelen aan fietsendiefstal en spreekt van een 'criminele epidemie van ongekende omvang'.¹⁰ De krant heeft met diverse gedupeerden gesproken en brengt de gevolgen van de diefstallen empathisch onder woorden: 'Wat voor den zwijntjesjager [fietsendief] een daggeldje beduidt, is voor zijn slachtoffer een steeds weer voelbaar verlies, een ruïne soms, een nijpende benadeeling altijd. In de meeste gevallen een *onherstelbaar* verlies.'¹¹ Een gestolen fiets is moeilijker te vervangen dan voorheen. De krant doet daarom een beroep op lezers om hun eigendom beter te beschermen tegen diefstal en roept op tot hogere straffen voor fietsendieven.¹²

Rubber

De belangrijkste oorzaak van het stijgende aantal fietsendiefstallen is de rubberschaarste. Om een fiets te kunnen gebruiken, moeten er immers banden op zitten. Die zijn gemaakt van rubber en daaraan bestaat tijdens de bezetting een groot tekort. Fietsbanden worden in die tijd veelal in Nederland zelf geproduceerd. Voor de oorlog werd rubber ingevoerd van overzee, vooral uit Nederlands-Indië. Tijdens de bezetting is dat niet meer mogelijk.¹³ Tot overmaat van ramp eist de bezettingsmacht de helft van de aanwezige rubbervoorraad op. Pogingen om in Nederland synthetisch rubber te vervaardigen met gerecycled materiaal leveren onvoldoende op. Fietsbanden worden schaars en gaan in maart 1941 'op de bon'. Bij die gecentraliseerde distributie gaat van alles fout, waardoor de schaarste verder toeneemt.¹⁴ Dat is direct voelbaar. Al een paar weken nadat fietsbanden 'onder de distributie vallen' klaagt een redacteur van *De Telegraaf* dat fietsendieven extra actief zijn.

Stadsbewoners die voorheen op een gammel barrel rondreden om de aandacht van fietsendieven niet op hun eigendom te vestigen, zien op tegen de dag dat ze hun fietsbanden voor veel geld en moeite zullen moeten vervangen. De redacteur voorspelt 'een onhoudbare toestand'.¹⁵

Dat blijken profetische woorden. Op de zwarte markt stijgt de prijs van fietsen en fietsbanden exorbitant. Waar fietsendieven eind jaren dertig hun buit voor enkele guldens doorverkochten, ontvangt Haarlemmer Ben in juni 1941 30 gulden voor twee gestolen fietsen.¹⁶ Dat is een flinke aanvulling op de 7 gulden steun die hij per week ontvangt van de sociale dienst van de gemeente Haarlem. In de latere oorlogsjaren stijgen de prijzen verder, tot 400 gulden voor een enkele buitenband en 600 of wel 1000 gulden voor een volledige fiets.¹⁷ Het stelen en doorverkopen van fietsen en fietsbanden is zeer lucratief.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het aantal fietsendiefstallen flink toeneemt. De rijksrecherchecentrale, een landelijke koepel voor de rekerchediensten, stelt dat er tussen april en december 1941 55.720 fietsendiefstallen zijn gemeld. In heel 1942 zijn dat er 66.737.¹⁸ Die meldingen vormen waarschijnlijk het topje van de ijsberg. Het is moeilijk om een nauwkeurig beeld te krijgen van het aantal (gemelde) fietsendiefstallen, omdat politiediensten hiervan niet consequent de aantallen bijhouden. Een uitzondering daarop vormt de gemeentepolitie van Rotterdam, die er in haar jaarverslagen veel aandacht aan besteedt. In 1941 verviervoudigt daar het aantal aangiften wegens fietsendiefstal ten opzichte van een jaar eerder. In 1942 neemt het nog wat verder toe, tot meer dan 9000. Vanaf dat moment daalt het aantal aangiften weer.¹⁹

In de regio Haarlem zien we een vergelijkbare ontwikkeling. De gemeentepolitie van Velsen geeft na de bevrijding op verzoek van een verzekeringsmaatschappij het aantal aangiften wegens rijwioldiefstallen door. Daaruit is af te leiden dat tussen 1940 en 1941 het aantal fietsendiefstallen in die gemeente is verdrievoudigd. In 1942 neemt het nog wat verder toe, om daarna weer te zakken.

Tabel 1. Aantal fietsendiefstallen in de regio Velsen 1935-1944

1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1944	1945
78	140	80	102	74	91	276	336	231	117

Bron: NHA, 1821 Gemeentepolitie Velsen, inv.nr. 51, waarnemend politiecommissaris aan directeur Geldersch-Overijsselsche Verzekeringsbank, 19 juli 1945

Ook de gemeentepolitie van Heemstede signaleert een dergelijke stijging. Begin 1942 noteert die dat 'het aantal rijwioldiefstallen sterk is toegenomen, waarbij in vele gevallen de rijwielen na te zijn ontdaan van de banden worden teruggevonden'.²⁰ De jaren 1941-1942 zijn kortom een gouden tijdperk voor Nederlandse fietsendieven.

Fiets met wiel van autoped (NIOD/Beeldbank w02)

Terugval

De sterke stijging van de waarde van vooral banden maakt fietsendiefstal aantrekkelijk. Dat geldt ook voor de Haarlemse fietsendief Ben. Het is niet de eerste keer dat de veertiger zich op het criminele pad begeeft. Hij is maar liefst vijftien keer eerder veroordeeld, meestal voor diefstal. Tijdens een van zijn verhoren verklaart de veelpleger het stelen van fietsen 'minderwaardig' te vinden, maar geen andere uitweg uit zijn problemen te hebben gezien. Sinds 1938 heeft hij geprobeerd op juiste pad te blijven en 'als eerlijk mensch te leven'. Dat lukt niet meer wanneer hij in 1940 zijn werk in een lampenkappenbedrijf kwijtraakt en werkloos wordt. Door de stijgende kosten van levensonderhoud kan hij niet meer rondkomen van de steun die hij ontvangt van de sociale dienst. Wanneer hij vermoedt dat het gezin waar hij een kamer huurt de huurprijs gaat verhogen, ziet Ben geen andere weg dan de misdaad. 'Met tegenzin' gaat hij eropuit 'om wat bij te verdienen'. Deze terugval doet hem 'veel leed', omdat hij zijn tachtigjarige moeder heeft beloofd op het rechte pad te blijven.

Ook Jaap, de fietsenmaker die Bens gestolen waar heeft opgekocht, moet zich verantwoorden. Hoewel zijn strafblad minder indrukwekkend is dan dat van Ben, is hij geen onbekende van de politie. Eind jaren twintig en begin jaren dertig is hij twee keer veroordeeld voor fietsendiefstal en in 1940 is er een proces-verbaal tegen hem opgemaakt wegens heling. Hij verklaart dat hij de fietsen die hij van Ben kocht steeds zo snel mogelijk uit elkaar haalde en de onderdelen verhandelde. De frames vernielde hij, om te voorkomen dat die herkend zouden worden. De banden waren voor hem hoofdzaak, maar hij heeft ze 'niet voor woekerwinsten verkocht'. Zo probeert hij het profijt dat hij heeft gehad van de diefstallen te relativeren.

Jaap geeft toe dat hij Ben niet gevraagd heeft naar de herkomst van de fietsen en dat hij begreep dat ze gestolen waren. Net als Ben noemt hij de 'tijdsomstandigheden' als reden voor zijn misdrijf. Omdat hij niet aan materiaal kon komen, koos hij ervoor gestolen fietsen aan te kopen. De fietsenmaker zegt 'zeer veel

spijt' te hebben en is 'zeer blij dat dit misdrijf ontdekt is en ik door alles te bekennen mij van deze ontzettende last bevrijd heb'.

Zwijntjesjagersjager

Politiediensten in het hele land hebben hun handen vol aan de toegenomen aantallen rijwioldiefstallen. In verschillende steden, waaronder Utrecht, Den Haag en Tilburg, zijn politierechercheurs aangesteld die zich uitsluitend met fietsendiefstal bezighouden.²¹ De Haagse rechercheur Van Doorn verwerft daarmee zelfs landelijke bekendheid. In het voorjaar van 1942 slaagt hij erin om zijn honderdste fietsendief aan te houden in acht maanden tijd.²² Met veel smaak schrijven de kranten over de successen van de 'sportieven jongeman, die houder is van het Nederlandsche politie-record hinkstapsprong' en fietsendieven 'geen oogenblik rust' gunt.²³ In *De Telegraaf* verschijnt zelfs een gedicht over 'zwijntjesjagersjager' Van Doorn, met daarin de strofe:

'Blijf nog lang, o grijsche grijper,
opgewekt je arbeid doen;
Blijf nog lang, o Haagsche Vanger,
d'Onbetwiste kampioen.
Blijf de schrik der fietsendieven
Tot ze àllen zijn gesnapt,
Maar pas óp dat men intusschen
Ook jouw fielsepee niet gapt.'²⁴

Over zijn werkwijze wil Van Doorn tegenover de kranten niet meer kwijt dan: 'de kwestie is uitkijken en nog eens uitkijken en vooral zóó, dat je onopgemerkt blijft'. Wel geeft hij de lezers een waardevolle les mee: 'Zet steeds uw fiets op slot! Slechts éénmaal heb ik het meegemaakt, dat een dief een fiets stal, die op slot stond.'²⁵

Het niet op slot zetten van fietsen is ook de Bossche procureur-generaal en politiepresident een doorn in het oog. In de zomer

van 1942 geeft hij aan de politie en marechaussee in Brabant en Limburg de opdracht om 'systematisch' op te treden tegen 'het euvel der rijwioldiefstallen'. Hij stelt dat fietsen 'nergens en geen oogenblik meer veilig zijn' en hekelt de 'brutaliteit, routine en gewetenloosheid' van fietsendieven. De voornaamste oorzaak van 'het euvel der rijwioldiefstallen' is volgens de procureur-generaal dat vrijwel iedereen zijn fiets onbeheerd en zonder slot op straat laat staan. Hij geeft daarom de politie opdracht om boetes uit te schrijven wanneer dit gebeurt. Dat kan op basis van de gemeentelijke politieverordening, waarin in de meeste gemeentes is opgenomen dat verlaten fietsen op de openbare weg op slot moeten staan.²⁶

De Bossche procureur-generaal geeft de politie nog twee opdrachten die fietsendiefstal moeten inperken. Een daarvan is toezicht houden op bewaakte fietsenstallingen. Daar zouden zich veel diefstallen voordoen, mede als gevolg van bewakers die 'te kwader trouw' of 'suf' zijn, of zelfs banden hebben met de 'rijwieleronderwereld'.²⁷ Het laatste speerpunt is controle op het vervoer van fietsen per trein. Volgens de procureur-generaal komt het regelmatig voor dat fietsendieven in kleine plaatsen toeslaan en vervolgens hun buit met de trein vervoeren of versturen voor verkoop in grote steden. Daarom moet de politie 'systematisch' en in burger toezien op vervoer van fietsen op stations. Daarbij kan ze samenwerken met medewerkers van de NS, die 'ervaring en feeling' hebben met dat type toezicht.²⁸

De drie speerpunten die de procureur-generaal noemt zijn heel concreet, maar geven ook de indruk dat hij slecht op de hoogte is van de politiepraktijk op dat moment. In 1942 zijn de politiediensten zwaar overbelast en lijden ze onder personeelstekorten.²⁹ Daarom is het onwaarschijnlijk dat de politie aan deze oproep gehoor kan geven.

Zeer ernstige feiten

In het najaar van 1941 moeten Ben en Jaap zich verantwoorden voor de Haarlemse arrondissementsrechtbank. Getuigen hebben

tijdens de eerdere politieverhoren verklaard dat Ben in een paar maanden tijd tientallen fietsen heeft gestolen. In de tenlastelegging zijn zes van de diefstallen opgenomen, die zich allemaal in juni 1941 hebben afgespeeld. Tijdens de zitting bekent Ben de diefstallen te hebben gepleegd. Zijn advocaat wijst erop dat Ben sinds zijn laatste veroordeling eind jaren dertig 'oppassend geleefd' heeft. Nadat hij door 'de omstandigheden' tijdens de bezetting zijn werk is kwijtgeraakt, is hij toch weer gaan stelen.³⁰ De officier van justitie noemt de feiten 'zeer ernstig', mede met het oog op Bens lange strafblad. Hij eist een celstraf van drie jaar. Fietsenmaker Jaap wordt meermaals gepleegde heling ten laste gelegd. Tegen hem eist het OM een gevangenisstraf van twee jaar. Zoals vaker gebeurt, volgen de zetelende rechters deze strafeis niet. Ze leggen Ben een gevangenisstraf van twee jaar op, waarbij zijn eerdere veroordelingen wegens diefstal meewegen als strafverzwarende omstandigheid. Jaap moet anderhalf jaar de cel in.

Die straffen klinken fors, maar zijn in 1941 niet uitzonderlijk hoog voor herhaalde fietsendiefstal en -heling door verdachten met een strafblad. Eind jaren dertig was het gebruikelijk dat verdachten van fietsendiefstal een gevangenisstraf van zes tot acht maanden kregen.³¹ Benadeelden konden toen voor een redelijke prijs een nieuwe fiets kopen. Tijdens de bezetting is dat anders. Fietsen zijn veel duurder en moeilijker verkrijgbaar. De schade voor de benadeelden is dus groter. Omdat het aantal fietsendiefstallen sterk toeneemt, is er bovendien sprake van een algemenere, maatschappelijke schade. In een samenleving waarin de criminaliteit welig tiert, is er wat te zeggen voor zwaardere en daarmee afschrikwekkendere straffen. Daarom stijgen de straffen voor fietsendiefstal tijdens de eerste twee bezettingsjaren mee met de omstandigheden, volgens *De Telegraaf* tot gemiddeld ongeveer één jaar.³²

Van een standaardstraf voor fietsendiefstal is echter geen sprake. Uit een steekproef uit de straffen die de rechtbanken van Haarlem en 's-Hertogenbosch opleggen wegens diefstal van fietsen en fietsonderdelen, blijkt dat verdachten in 1941 gemiddeld tien en zeven maanden krijgen.³³

Tabel 2. Gemiddelde opgelegde straf voor fietsendiefstal in aantal maanden

	1936- 1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949
Haarlem	10,6		7	8,8	9	5,6		9,25	9,8		
's-Hertogenbosch	6,88	6	10	7,92	12,29	11,92	9,3	10,4	10,2	6,5	6

Bron: NHA, 452 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1838-1939, inv.nr. 431, 432, 434; NHA, 411, Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949 inv.nr. 1-30; BHIC, 523 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1930-1939, inv.nr. 19-29; BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1940-1949, inv.nr. 131-143

Het is erg moeilijk om verdere conclusies te trekken op basis van deze gemiddelde straffen, omdat de zwaarte van de individuele straffen sterk varieert. Dat komt omdat rechters bij de straftoemeting rekening houden met de omstandigheden en het profiel van de verdachten. Dat Ben en Jaap hogere straffen krijgen dan het gemiddelde, komt doordat ze beide al een strafblad hebben. Ook de herhaling van het misdrijf weegt waarschijnlijk mee: Ben heeft in korte tijd diverse fietsen gejat en Jaap heeft meermaals fietsen aangekocht waarvan hij minstens het sterke vermoeden had dat ze gestolen waren.

De zwaarste straffen

Geconfronteerd met de grote toename van het aantal fietsendiefstallen zit de rechterlijke macht met de handen in het haar. Wat kunnen magistraten doen om dit probleem in te dammen? Hoewel gespecialiseerde fietsenrechercheurs, zoals die in Den Haag, op kleine schaal successen boeken, is de politie uiteindelijk niet opgewassen tegen de omvang van de 'epidemie'. Tijdens de tweewekelijkse vergadering van procureurs-generaal, die leidinggeven aan het OM, staat het thema in 1941 en 1942 meerdere malen op de agenda. In het najaar van 1941 signaleren de hoge magistraten dat de Rijksrecherchedienst een plan heeft opgesteld om fietsendiefstal aan te pakken. De Duitse autoriteiten willen dat echter niet goedkeuren. Wat het plan inhoudt en waarom de bezettingsmacht bezwaren heeft, is onduidelijk. Tijdens deze

vergadering concluderen de procureurs-generaal dat de Duitse weigering de uitbreiding van preventie blokkeert. Zo blijft ter bestrijding van de fietsendiefstal alleen nog de mogelijkheid over om 'de straffen op te voeren'.³⁴

De procureurs-generaal kunnen als hoofden van het OM aan de officieren van justitie instructies geven over strafeisen. Nergens blijkt echter uit dat ze in de eerste oorlogsjaren een gezamenlijk beleid uitstippelen om de strafeisen structureel omhoog te krijgen. En dat terwijl op het hoogtepunt van de fietsendiefstalepidemie een derde tot de helft van alle rechtszaken voor de meervoudige kamers van de Haarlemse en Bossche arrondissementsrechtbanken fietsendiefstal betreft.³⁵

Wel valt op dat verschillende officieren van justitie tijdens zittingen en in kranteninterviews dreigen met hogere strafeisen. De Amsterdamse officier van justitie De Blécourt verzucht tijdens een zitting tegen fietsendieven halverwege 1942 dat er 'alles voor te zeggen is' de 'zwaarste straffen' op te leggen voor fietsendiefstal. Terwijl fietsendieven zich voor de rechter 'beklagen (...) over armoede en schrijnend leed', kiest hij de kant van slachtoffers, 'die de grootste narigheid ondervinden van de diefstallen'.³⁶ In 's-Hertogenbosch dreigt de officier van justitie steeds hogere gevangenisstraffen te zullen eisen tegen fietsendieven: 'Er zal en moet een einde aan komen. Ik heb thans voor vrijwel alle gevallen 1 jaar en 6 maanden geëischt. Indien dit niet helpt, zal ik voortaan twee jaren moeten vragen.'³⁷ Zijn collega in Breda gaat nog verder en zegt straffen tot wel vier jaar te willen eisen om fietsendieven te ontmoedigen.³⁸

Hoewel de soep niet zo heet gegeten wordt als de officieren van justitie hem in de krant opdienen, lijkt het erop dat de strafeisen tijdens de bezetting inderdaad stijgen. Uit een steekproef uit vonnissen voor fietsendiefstal bij de rechtbank 's-Hertogenbosch blijkt dat de gemiddelde strafeis toeneemt tot en met 1945 en dan weer daalt. Wellicht hoopt het OM dat hiervan een preventieve werking uitgaat. Uiteindelijk zijn het echter de rechters die, onafhankelijk van het OM, de straftoemeting bepalen. Zij blijven rekening houden met de persoonlijke omstandigheden van de

verdachte, waardoor van een uniform strafrechtelijk beleid tegen fietsendieven weinig terechtkomt.

Tabel 3. Gemiddelde strafeis voor fietsendiefstal bij de arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch 1936-1949 (n=75)

Jaar	Gemiddelde strafeis bij fietsendiefstal (in maanden)
1936-1939	9,24
1940	8,14
1941	12,5
1942	11,07
1942-1943	13
1943	14,25
1944	16
1945	17
1946	10,2
1947	13,5
1948-1949	7,5
1949	9

Bron: BHIC, 523 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1930-1939, inv.nrs. 19-29; BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1940-1949, inv.nrs. 131-143

Strafuitvoering

Hoewel het OM de hoogte van de opgelegde straffen niet kan bepalen, heeft het nog een troef achter de hand: die van de uitvoering van straffen. Daarbij doen zich grote problemen voor. In de loop van 1941 raken de Nederlandse gevangnissen overvol. De bezettingsmacht neemt delen van gevangnissen in gebruik om door Duitse rechtbanken veroordeelde Nederlanders in op te sluiten. Nederlandse rechters sturen veel meer mensen naar de gevangenis. Tussen 1940 en 1941 neemt het aantal veroordelingen wegens diefstal toe van 6413 tot 10.923. In 1942 verdubbelt dat aantal nog eens.³⁹ Ook de in 1941 ingestelde

economische rechtspraak, die zaken van overtredingen van de distributievoorschriften behandelt, zorgt voor veel extra veroordelingen. Door meerdere gevangenen in een cel te plaatsen proberen gevangenisdirecteuren de grote toestroom op te vangen, maar dat volstaat niet.⁴⁰

Omdat er minder plaats is voor steeds meer gevangenen, lukt het niet om veroordeelde personen direct hun straf te laten uitzitten. Begin 1942 is de achterstand al opgelopen tot 3000 straffen die nog niet zijn uitgevoerd.⁴¹ Soms zit er meer dan een jaar tijd tussen het gepleegde feit en de uitvoering van de straf. Voor de politie is dat demotiverend. Die wil dat er zo min mogelijk tijd zit tussen het misdrijf en de uitvoering van de straf, omdat daarmee het effect groter zou zijn.⁴² De volle gevangnissen komen de bestrijding van fietsendiefstal dus niet bepaald ten goede.

De Arnhemse procureur-generaal, tevens NSB'er, stelt daarom in juli 1942 tijdens een vergadering voor om fietsendieven hun straf te laten uitzitten in justiekamp Erika in het Overijsselse Ommen.⁴³ Dat is een kamp dat de maand daarvoor in gebruik is genomen om de volle gevangnissen te ontlasten. Het staat onder Duitse leiding, maar de bewakers zijn Nederlanders. Officieren van justitie bepalen welke door Nederlandse rechters veroordeelde gevangenen er hun straf moeten uitzitten. Aanvankelijk gaat het om mensen die veroordeeld zijn wegens zwarte handel, illegaal slachten en overtreding van regels op prijsvoorschriften, maar later komen er ook plegers van vermogensdelicten, gewelds- en zedenmisdrijven in Kamp Erika terecht.⁴⁴ De omstandigheden in het kamp zijn slecht. De gevangenen worden in de omgeving tewerkgesteld en de bewakers mishandelen hen. Wanneer berichten over de slechte omstandigheden de buitenwereld bereiken, protesteert eerst de illegale pers en later ook de rechterlijke macht tegen strafuitvoering in Kamp Erika.⁴⁵

Op het moment dat de Arnhemse procureur-generaal voorstelt om fietsendieven naar Ommen te sturen, gebeurt dat in de praktijk al. De hoge magistraten zijn dus niet altijd op de hoogte van wat er in de praktijk gebeurt. Soms heeft gevangenschap

in Ommen zelfs fatale gevolgen. Zo zit een twintigjarige man uit Eindhoven in Kamp Erika zijn straf uit nadat hij gestolen fietsbanden heeft doorverkocht met winst. Omdat dat kamp in minder dan geen tijd vol zit, worden een aantal gevangenen tewerkgesteld in het Duitse Heerte, waar ze door de uit Nederland meegereisde bewakers mishandeld worden en onvoldoende verzorging krijgen. Dit wordt onder anderen de Eindhovenaar fataal.⁴⁶

Mannen die veroordeeld zijn voor fietsendiefstal of -heling worden dus in sommige gevallen naar Kamp Erika gestuurd. Toch lijkt het geen stelselmatig beleid om fietsendiefstal te bestrijden. Tijdens de vergadering met de procureurs-generaal in de zomer van 1942 zegt de secretaris-generaal, de hoogste ambtenaar bij het ministerie van Justitie en tevens NSB'er, dat de Duitse autoriteiten beslissen welke 'categorie veroordeelden' naar Ommen moeten. Hij belooft met de bezettingsmacht te overleggen over fietsendieven, maar in de latere notulen van de vergadering is daar niets over terug te vinden.⁴⁷ Aangezien Kamp Erika al snel overvol zit, net als de Nederlandse gevangenis, lijkt de kans klein dat er voldoende ruimte is voor de talloze fietsendieven. Bovendien komt er in het voorjaar van 1943 een einde aan de uitvoering van door Nederlandse rechters uitgesproken straffen in Kamp Erika.

Duitse fietsvorderingen

Op het hoogtepunt van de Nederlandse 'fietsendiefstalepidemie' begint de Duitse bezettingsmacht in de zomer van 1942 met de inbeslagname van fietsen. De Wehrmacht heeft rijwielen nodig in geval van een geallieerde invasie. Joden buiten Amsterdam zijn de eersten die hun fietsen moeten inleveren en mogen er zelfs geen meer bezitten, huren of lenen.⁴⁸ Voor Joodse Nederlanders is dit slechts één van vele maatregelen die hun het leven steeds moeilijker maakt, voordat de grootschalige deportaties naar vernietigingskampen in de zomer van 1942 beginnen. Vanaf dat

moment is het ook voor Joden in Amsterdam verboden om een fiets te gebruiken.⁴⁹

De bezettingsmacht laat het daar niet bij. Ook veel niet-Joodse Nederlanders moeten hun herenfiets inleveren ten behoeve van de Wehrmacht. De inbeslagname van de maar liefst 100.000 door de Duitse autoriteiten gewenste fietsen treft alle gemeentes met meer dan 10.000 inwoners en wordt daar uitgevoerd door de lokale politie. In de regio Haarlem verloopt de inzameling in Velsen en Beverwijk van 140 opgevorderde fietsen volgens de politie zonder 'moeilijkheden'.⁵⁰ In Heemstede stuit de politie evenmin op 'ernstige stoornissen', al zijn veel bewoners wel erg verontwaardigd over de fietsenvordering.⁵¹

Op landelijk niveau heeft de inbeslagname van fietsen niet het gewenste resultaat. Veel van de ingeleverde fietsen zijn amper bruikbaar, waardoor de Duitse autoriteiten besluiten af te zien van het tweede deel van de opvorderingsactie.⁵² Bovendien leidt de opvordering tot bijzonder veel ergernis bij de Nederlandse bevolking, die de actie als pure diefstal beschouwt. In de collectieve herinnering hebben de Duitse fietsenvorderingen de daaraan voorafgaande 'epidemie' van fietsendiefstallen in ieder geval volledig verdrongen. De Duitse aanval op Nederlandse fietsen past dan ook naadloos binnen het beeld van een rovende en plunderende bezetter. Dit geeft sommige fietsendieven weer een extra impuls om verder te gaan met hun jatwerk. De Amsterdamse misdadiger Haring Arie vindt fietsendiefstal eigenlijk 'een penoze van niks', maar steelt toch samen met een vriend tijdens de bezetting talloze fietsen. Zijn vriend vergoelijkt de fietsendiefstallen door te stellen: 'Als wij ze niet jatten, doen de moffen het wel'.⁵³

De Duitse rijwielvorderingen wakkeren de schaarste van fietsen en fietsbanden in 1942 nog verder aan. Na dat jaar lijkt de piek in het aantal fietsendiefstallen dan ook voorbij. Een Rotterdamse rechercheur stelt in 1944 dat het aantal rijwieldiefstallen geleidelijk afneemt. In 1943 is het met meer dan een kwart gedaald ten opzichte van het jaar ervoor. De daling is volgens hem een gevolg van het feit dat 'zoo langzamerhand de meeste

rijwielbanden, ondanks liefderijke verzorging successievelijk den geest geven, waardoor het aantal op non-activiteit gestelde fietsen gestadig groeit'.⁵⁴ Met andere woorden: er zijn amper nog berijdbare fietsen beschikbaar om te stelen.

In het laatste oorlogsjaar wordt de fiets een steeds zeldzamer bezit. Wie er een heeft, moet hem niet alleen beschermen tegen fietsendieven, maar ook tegen de inhalige Duitse autoriteiten. In het westen van het land probeert de Wehrmacht in het najaar van 1944 opnieuw herenfietsen in beslag te nemen voor eigen gebruik.⁵⁵ In Beverwijk levert de bevolking in oktober nog ruim 500 fietsen in bij de politie, waarna de gemeente de getaxeerde waarde moet uitbetalen aan de inwoners.⁵⁶ In die omstandigheden is het niet vreemd dat het aantal geregistreerde fietsendiefstallen lager is dan in de jaren ervoor.

Rijwielvordering Kleverpark Haarlem in augustus 1942 (NIOD/Beeldbank wo2)

Duitse inmenging

Hoewel de Duitse Wehrmacht op Nederlandse fietsen uit is, houdt de bezettingsmacht zich niet bezig met de hausse aan fietsendiefstallen halverwege de bezetting. Wanneer de

Nederlandse rechterlijke macht aan de bel trekt, geven de Duitse autoriteiten niet thuis. Ze lijken weinig interesse te hebben voor alledaagse criminaliteit zoals fietsendiefstal. Duitse rechtbanken in Nederland houden zich vooral bezig met het vervolgen van verzetsdaden en misdrijven gepleegd door of ten nadele van Duitsers. Ook grijpen ze in als de stabiliteit van het bezettingsregime in gevaar komt, bijvoorbeeld door grootschalige zwarte handel. De 'structurele mildheid' van Nederlandse rechtbanken is de Duitse autoriteiten een doorn in het oog. Verdachten die naar Duitse zin te lage straffen hebben gekregen of dreigen te krijgen worden buitengerechtelijk bestraft, tot frustratie van de Nederlandse rechtelijke macht.⁵⁷

Fietsendiefstallen vallen lange tijd niet in deze categorie. Tijdens het laatste bezettingsjaar, wanneer de houding van de bezettingsmacht nog verder verhardt, komt hier verandering in. In het voorjaar van 1944 ontvangt secretaris-generaal van Justitie Schrieke een brief van het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft. Deze Duitse instelling houdt zich bezig met de Nederlandse economie en constateert dat arbeiders in voor de oorlogsindustrie belangrijke sectoren in de problemen komen door het tekort aan fietsen, zadels en banden. Om te voorkomen dat de oorlogsindustrie hierdoor schade ondervindt, is het verzoek de straffen voor fietsendiefstal aanzienlijk te verhogen.⁵⁸ Secretaris-generaal Schrieke geeft daarop de hoofden van het OM opdracht minstens negen maanden gevangenisstraf te eisen in geval van fietsendiefstallen. Ook moeten ze beroep aantekenen als er een lagere straf wordt opgelegd en erop toezien dat de straffen snel worden uitgevoerd.

Over de rechters, die onafhankelijk oordelen, heeft Schrieke eigenlijk niets te zeggen. Toch stuurt hij hun extra exemplaren van zijn instructies ter kennisneming.⁵⁹ De rechters en het OM lijken hun beleid daar niet op te hebben aangepast. Dat is niet zo verwonderlijk, want er worden in 1944 minder fietsendieven berecht dan in de jaren ervoor. Door de rubberschaarste, slijtage en de Duitse fietsopvoedingen zijn er steeds minder fietsen om te stelen. Wie nog een fiets heeft, is er waarschijnlijk voorzichtiger

mee dan voorheen. De Duitse poging om de rechtspraak ten aanzien van fietsendiefstal te beïnvloeden is rijkelijk laat en daarmee achterhaald.

Represaille

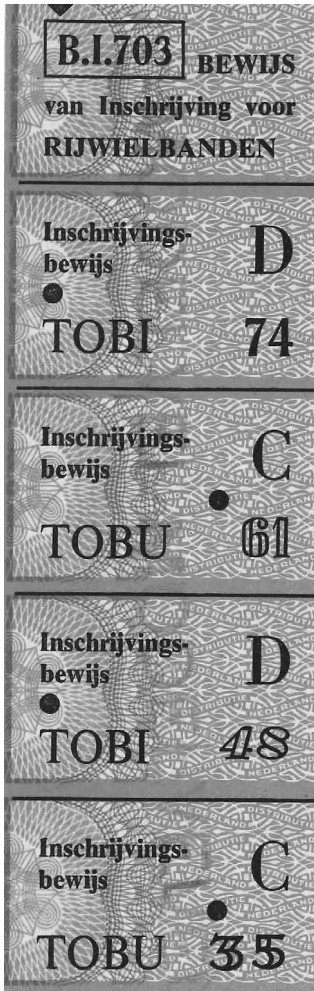
Nadat Ben en Jaap in de herfst van 1941 zijn veroordeeld, zitten beiden het eerste deel van hun straf uit in de Haarlemse strafgevangenis. Na ongeveer negen maanden in 'de Koepel' worden ze in juli 1942 allebei overgebracht naar het beruchte Kamp Erika in Ommen. Hoe ze die gevangenschap beleefd hebben, weten we niet, maar het was ongetwijfeld een vreselijke tijd. Al bij aankomst worden gevangenen hardhandig aangepakt. De bewakers intimideren de gevangenen, scheren ze kaal en geven ze slecht passende uniformen. In de barakken slapen zestig mannen bij elkaar in hangmatten of in houten kribben. 's Ochtends om zes uur moeten de gevangenen op appel verschijnen, waar ze in de houding moeten staan en geteld worden. De bewakers treiteren hen door ze met militaire precisie hun mutsen open af te laten zetten. Als dat niet naar wens gebeurt, worden gevangenen geslagen of op andere manieren mishandeld. Die dreiging hangt de gevangenen ook de rest van de dag boven het hoofd, wanneer ze ontginningswerk verrichten of bij boeren in de omgeving werken.⁶⁰

Lang niet alle gevangenen kunnen dit snoeiharde regime aan. De inmiddels 46-jarige Ben is een van hen. Volgens het gevangenenregister van het kamp wordt hij begin december na iets meer dan vier maanden in Kamp Erika wegens 'ongeschiktheid' teruggestuurd naar de strafgevangenis in Haarlem.⁶¹ In mei 1943 komt hij vrij, twee maanden voordat hij zijn volledige straf heeft uitgezeten.⁶² In opdracht van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart zelf krijgt Ben wegens 'goed gedrag' 'afslag' van zijn straf.⁶³ Fietsenmaker Jaap blijft iets langer in Ommen en komt begin januari 1943 vrij.⁶⁴ Hij heeft dan zijn volledige straf uitgezeten.

Toch kan hij niet lang van die vrijheid genieten. Vier maanden na zijn terugkomst uit Ommen wordt Jaap om onbekende reden vijf dagen gedetineerd in kamp Vught.⁶⁵ Op 5 februari 1945 wordt Jaap, samen met negentien anderen, in Amersfoort bij wijze van represaille door de Duitsers vermoord. Dit gebeurt ter vergelding van een verzetsactie, waarbij een paar dagen eerder het hoofdseinhuis vlak bij het station van Amersfoort met explosieven is opgeblazen. De actie is een poging om de spoorwegverbinding naar Duitsland te saboteren. Als de verzetsmensen proberen te ontkomen, breekt er een vuurgevecht uit, waarbij leden van de Feldgendarmeerie omkomen. De bij de represaille gefusilleerde mannen zijn gedetineerden uit de gevangenis in Utrecht. Waarom Jaap daar vastzit en waarom hij gekozen is voor de represaille, is onduidelijk.⁶⁶

Probleem van alle tijden

Na de bevrijding is de rubberschaarste nog niet meteen verleden tijd. Er kan weliswaar weer rubber aangevoerd worden, maar de productie van fietsbanden kent opstartproblemen. Dat is onder andere een gevolg van de Japanse bezetting en de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië, waar voor de Tweede Wereldoorlog veel rubber vandaan kwam.⁶⁷ Daarom blijven fietsbanden op de zwarte markt in trek.⁶⁸ Ook blijven fietsbanden nog tot eind jaren veertig op de bon. Toch lijkt het erop dat de fietsendiefstalepidemie uit de bezettingstijd na de bevrijding grotendeels verleden tijd is. In politieverlagen wordt gesproken van een sterke afname van het aantal fietsendiefstallen.⁶⁹ Rechters zijn minder tijd kwijt aan het berechten van fietsendieven: terwijl tijdens de bezetting een derde tot bijna de helft van de rechtszaken voor de Haarlemse en Bossche arrondissementsrechtbanken fietsendiefstal betrof, is dat aandeel aan het eind van de jaren veertig gezakt naar 5 à 10%.⁷⁰ Fietsendiefstal is weliswaar een probleem van alle tijden, maar de 'epidemie' van de bezettingstijd is voorbij.

Distributiebonnen voor fietsbanden, vermoedelijk uit 1947 (NHA, 2479 Collectie betreffende distributie van het Museum Enschedé, inv.nr. 16)

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 36, dossiernummers 182 en 183.

Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 7, vonnisnummers 300, 301 en 332

3 ‘Tuchteloosheid van de jeugd’

De bende van het Larikspein

Tijdens de bezetting neemt de criminaliteit onder jongeren toe. Net als bij volwassenen gaat het vooral om diefstal en heling. Jongeren die rondhangen op straat vinden in hun buurtgenoten potentiële medeplegers. In ‘s-Hertogenbosch fungeert het Larikspein als uitvalsbasis voor een bende jonge dieven.

Het Larikspein ligt in de wijk Hinthamerpoort, niet ver buiten het centrum van ‘s-Hertogenbosch. Het is een driehoekig plein met arbeiderswoningen die begin jaren dertig zijn opgeleverd. Tijdens het interbellum is dit een volkse buurt, waar buitenstaanders niet altijd met open armen worden ontvangen. Zo klaagt een lezer van de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* dat hij regelmatig als voorbijrijdende fietser door opgeschoten jongens wordt bekogeld met ‘alle mogelijke soorten projectielen’.¹ Maar er zijn ook leuke dingen te beleven. Jongeren uit de buurt organiseren wielervedstrijdjes. Zelfs het Bossche wielervenomeen en etappewinnaar in de Tour de France Gerrit Schulte doet daar soms aan mee, omdat zijn verloofde aan het Larikspein woont.²

Het gaat er niet altijd gemoedelijk aan toe bij zulke gelegenheden. Op een zomeravond in 1937 grijpt de politie in, omdat voor de wedstrijd geen vergunning is aangevraagd. Nadat een van de deelnemers op de bon wordt geslingerd, keren de buurtjongeren zich tegen de agenten. Ze gooien met stenen en het plein moet ontruimd worden.³

Dat het normaal gesproken rustige Larikspein ook een donkere kant heeft, blijkt uit het feit dat het plein begin jaren veertig de uitvalsbasis is van een groep jongens die bekendstaat als de bende van het Larikspein. Het gaat om een los verband van

jonge mannen die op of in de buurt van het plein wonen en zich schuldig maken aan allerlei diefstallen, vaak in samenwerking met familieleden en kennissen.

De best gedocumenteerde van deze diefstallen heeft plaats in het najaar van 1941. Op een avond halverwege oktober komen de drie achttienjarige vrienden Jo, Piet en Lou elkaar tegen op een steenworp afstand van het Larikspein. De jongens hebben gezien dat een 26-jarige Bosschenaar die voor de Duitse Wehrmacht werkt een nieuwe zwarte sportfiets met versnellingen heeft geparkeerd. Piet heeft een passie voor wielrennen, maar heeft zijn hobby door de bandenschaarste moeten opgeven. De jongens ruiken hier hun kans en besluiten de fiets te stelen. Omdat die op slot zit, tilt Jo het achterwiel op en draagt het rijwiel naar een rustige hoek. Daar forceren ze het slot met behulp van een Engelse sleutel. Om niet op te vallen rijdt Piet direct op de fiets weg, met Lou achter op de bagagedrager. Ze willen de fiets verkopen aan een bekende, maar kunnen de man die ze in gedachten hebben niet meteen vinden. Daarom rijden ze terug naar het Larikspein.

Daar ontmoeten ze twee jongere jongens uit de buurt. Deze jongens hebben al eerder op verzoek een fiets gestolen voor de leden van de bende. Vanavond krijgen ze opnieuw zo'n opdracht.

Of daar dwang en intimidatie bij komt kijken, is onduidelijk. Jo is met 1,80 meter en een litteken op zijn keel een flinke verschijning, Piet en Lou doen niet veel voor hem onder.⁴ Vlak bij het station stelen de jongens een fiets, die ze meenemen naar het plein. Daar beloven Jo, Piet en Lou hun dat ze, na de verkoop, 20 gulden krijgen. De bende heeft nu dus twee gestolen fietsen om te verkopen.

Een dag later vinden ze de beoogde koper wel, in een café in de stad. Hij is vooral onder de indruk van de zwarte sportfiets en biedt voor beide rijwielen 115 gulden, op voorwaarde dat de jongens ze naar Utrecht brengen. Daar kan hij ze veiliger doorverkopen dan in 's-Hertogenbosch. Jo en zijn vrienden gaan akkoord. Lou durft zelf niet met de gestolen fietsen naar Utrecht te gaan. Piet en een zwager van hem en Lou zijn wel bereid dat te doen. Ze vertellen de zwager niet dat de fietsen gestolen zijn, maar

beloven hem wel 20 gulden. Wegens een zwakke gezondheid kan deze man niet werken. Omdat hij van de steun die hij per week krijgt zijn gezin amper kan onderhouden, stemt hij in, ondanks bezwaren van zijn vrouw.

De volgende ochtend stappen Piet en zijn zwager in alle vroegte op de gestolen fietsen en rijden ermee naar Utrecht, een rit van zo'n zestig kilometer. Daar vinden ze de koper echter niet. Omdat Piet de fietsen die dag nog kwijt wil, stelt zijn zwager voor naar een bekende van hem in het nabijgelegen Zuilen te gaan, om te zien of die de fietsen wil hebben. Deze man heeft wel interesse, mits het om eerlijke waar gaat. Blijkbaar weet Piet hem hiervan te overtuigen, want de man koopt de fietsen voor 125 gulden. Dat is een hoog bedrag, maar fietsen zijn als gevolg van de rubberschaarste veel waard en een van de rijwielen is gloednieuw.

De opbrengst wordt onder alle betrokkenen verdeeld. Het gaat om bedragen van 10 tot 30 gulden per persoon. Dat geld is bij allen zeer welkom. Sinds de bezetting is het levensonderhoud namelijk duurder geworden.⁵ Nog belangrijker is het feit dat Piet, Lou en Jo werkloos zijn. Hoewel de werkgelegenheid tijdens het eerste

Wielervedstrijd in 1940, links Gerrit Schulte (Erfgoed 's-Hertogenbosch/Fotopers-bureau Het Zuiden)

bezettingsjaar is toegenomen, onder andere door flinke Duitse orders, kan niet iedereen daarvan profiteren.⁶ Piet en Lou zijn op jonge leeftijd gaan werken in sigaren- en schoenenfabrieken en Jo was voor de oorlog schippersknecht op de binnenvaart. Alle drie raken ze na de Duitse inval hun werk kwijt. Daarna werken ze gedurende korte tijd in Duitsland, maar Lou breekt daar zijn been en Jo's kleren worden gestolen. Geen van hen wil terug. Nu hangen ze rond op straat en staan ze bekend als brutale jongens.

Jongeren op het verkeerde pad

Piet, Lou en Jo zijn niet de enige jongeren die tijdens de bezetting de criminaliteit in rollen. Dat fenomeen zien we in het hele land. Het CBS registreert vanaf 1941 een 'onrustbarende stijging' van het aantal veroordeelde minderjarigen. Ook meisjes maken zich vaker dan voorheen schuldig aan misdrijven. Het gaat bij zowel jongens als meisjes vooral om vermogensdelicten, zoals diefstal en heling. In 1943 worden er meer dan tweeënhalf keer zoveel minderjarigen veroordeeld wegens eenvoudige diefstal als in 1939. Bij gekwalificeerde diefstal, bijvoorbeeld gepleegd in groepsverband of voorafgegaan door inbraak, is dat zelfs drie keer zoveel.⁷ In andere West-Europese bezette landen neemt de jeugdcriminaliteit eveneens flink toe. In Frankrijk stijgt het aantal veroordelingen van jongeren wegens diefstal zelfs nog harder dan in Nederland.⁸

De toename van vermogenscriminaliteit bij jongeren baart tijdgenoten zorgen. Begin jaren veertig constateren (jeugd)rechters en andere juristen dat jongeren, nog meer dan volwassenen, gevoelig zijn voor de gevolgen van de bezetting. Een van hen stelt: 'De jeugd was al niet heel vormvast, maar is nu losgeslagen, kent banden noch remmen meer, denkt en doet baldadig en tuchteloos'.⁹ Hoewel de jeugdcriminaliteit een vergelijkbare ontwikkeling vertoont als die bij volwassenen, is de bezorgdheid in het hele land groot. Zo signaleert de Tilburgse politie

dat kinderen van tien à elf jaar oud zich regelmatig schuldig maken aan diefstallen. In een maandrapport haalt een Tilburgse rechercheur het voorbeeld aan van een dertienjarige jongen die al elf keer door de politie betrapt is op diefstal.¹⁰

Zorgen om het 'moreel verval' van jongeren zijn een terugkerend fenomeen, dat om de zoveel tijd een opleving maakt.¹¹ Tijdgenoten zoeken de oorzaken van de toename van jeugdcriminaliteit tijdens de bezetting in verschillende hoeken. Vaak is er een link met de bezetting. Volgens de Haarlemse politie brengt de oorlog 'de moraal' in gevaar en zijn er, bijvoorbeeld door zwarte handel, nieuwe mogelijkheden om snel veel geld te verdienen.¹² Binnen het gezin zorgen de afwezigheid van tewerkgestelde vaders en financiële nood en stress bij moeders voor een instabiele thuissituatie. Scholen bieden niet meer dezelfde orde en regelmaat als voorheen. Jongeren zoeken elkaar op straat op, wat de 'gelegenheid [biedt] afspraken te maken ergens samen te gaan stelen'.¹³ De nationaalsocialistische procureur-generaal van het gerechtshof van Den Haag, Robert van Genechten, zoekt de verklaring bij de 'tuchteloosheid van de jeugd en het ontbreken van een zedelijk richtsnoer in hun leven'. Hij constateert dat jongeren een 'negatieve levenshouding' hebben omdat ze hebben geleerd kritisch te zijn en niets aannemen van een ander. Van Genechten vindt dat ze beter in de pas moeten lopen. De oplossing ziet hij, weinig verrassend, in het nationaalsocialisme.¹⁴

In Leiden neemt de burgemeester begin 1942 drastische maatregelen. Jongeren onder de achttien jaar mogen na acht uur 's avonds niet meer zonder een volwassene de straat op. Daarnaast komt er een verbod op het 'rondhangen bij hoeken van straten en portieken' en de 'pantoffelparade', oftewel: het flaneren in bepaalde straten in het centrum.¹⁵ De vraag is of dit soort maatregelen helpen. Een echte oplossing ligt niet voor de hand. Sommige tijdgenoten spreken de hoop en verwachting uit 'dat die verschijnselen voor het grootste deel zullen verdwijnen, wanneer de omstandigheden anders geworden zijn', oftewel: wanneer de oorlog voorbij is en de bezetter vertrokken.¹⁶ Dat

voorzicht biedt nog een extra reden om reikhalzend uit te kijken naar de bevrijding.

Een indrukwekkend strafblad

Terug naar de bende van het Larikspein. Via een vertrouwelijke tip van iemand die in het proces-verbaal van de politie niet bij naam wordt genoemd, is een paar weken na de diefstal bij de politie bekend geworden dat Piet en zijn zwager gestolen fietsen naar Utrecht hebben gebracht. De jongens zijn tegen de lamp gelopen en leggen verklaringen af waarin ze toegeven de fietsen te hebben gestolen.

De reclasseringsmedewerker die in aanloop naar hun rechtszaak voorlichtingsrapporten over hen opstelt, heeft er weinig vertrouwen in dat ze zonder werk op het rechte pad blijven. Over Jo, die al eerder veroordeeld is wegens diefstal, lezen we: 'Wat zal er van zoo'n knaap terecht komen, met zijn onverschilligen, brutalen aard?' Volgens de reclassering heeft Jo een 'zeer zwak karakter', is hij gemakkelijk over te halen en denkt hij weinig na over de gevolgen van zijn daden. Met zo'n houding verwacht men weinig goeds van hem.

Ook hun afkomst stemt de reclassering somber over hun toekomstperspectieven. De jongens komen uit gezinnen die als 'niet erg gunstig' bekendstaan of waar het ontbreekt aan 'tucht'. Dat drukt een stempel op hen, ook in de ogen van politie, justitie en reclassering. In de jaren veertig noemt een pedagoge de slechte invloed van familieleden op jongeren 'een crimineele infectie'.¹⁷ Omdat de jongens van het Larikspein al (bijna) volwassen zijn, is het te laat hen te beschermen tegen die slechte voorbeelden in hun omgeving. Voor de reclassering is de invloed van deze slechte voorbeelden op de jongens duidelijk.

We zien daarvan volop voorbeelden in de voorlichtingsrapporten. Bij Jo thuis is het volgens de reclasseringsmedewerker 'vies en vuil'. Zijn ouders trekken zich niet veel van hem aan. Ze zeggen dat hun zoon onschuldig vastzit en dat hij door werkloosheid en

verkeerde vrienden in de problemen is geraakt. Piets vader zit een straf uit wegens zwarte handel en reageert onverschillig op de misstap van zijn zoon. Lou's vader is sigarenmaker en veel afwezig. Wegens ruzie met een van zijn zussen is Lou ingetrokken bij zijn zwager, die heeft meegeholpen met de verkoop van de gestolen fietsen. Verschillende van zijn broers zijn eerder in aanraking geweest met justitie, net als andere 'minder goed bekend staande elementen' met wie hij omgaat. Van de familie en omgeving van de verdachten verwacht de reclassering weinig corrigerende, positieve invloed.

Jongeren die voor de kinderrechter komen krijgen in veruit de meeste gevallen een tuchtschoolstraf of een boete. Maar Jo, Lou en Piet zijn achttien en moeten voor de meervoudige kamer van de arrondissementsrechtbank verschijnen. Piet en Lou worden veroordeeld wegens heling en krijgen gevangenisstraffen van respectievelijk zes en acht maanden. Bij Piet komt daar een paar maanden later nog een straf van een maand bij wegens een andere heling. Hij zit zijn straf uit in de gevangenis van 's-Hertogenbosch en komt halverwege 1942 vrij.¹⁸

Tegen Piet en Lou's zwager eist de officier van justitie drie maanden gevangenisstraf, maar de rechters zijn milder en geven hem een boete van 30 gulden. Daarmee volgen de rechters het advies van de reclassering, waarin te lezen is dat deze man 'erin [is] geloopt door het mooi praten van zijn beide neven' en verder eerlijk overkomt. Hoewel de man zich 'ondanks zijn dikwijls zeer précairen finantiëelen toestand' staande weet te houden, is zijn situatie moeilijk: 'De zorg voor zijn gezin noodzaakte hem iets bij te verdienen en toen er zich een mooie gelegenheid voordeed, aarzelde hij geen ogenblik.'

Jo krijgt de zwaarste straf van het stel. Omdat hij de zwarte sportfiets heeft gestolen en al eerder is veroordeeld wegens diefstal, wordt hij veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf. Net als Lou mag hij zijn straf uitzitten in de Drentse Rijkswerkinstelling Veenhuizen. In de negentiende eeuw werden daar vooral bedelaars, wezen en arme families ondergebracht. Vanaf de Eerste Wereldoorlog zaten ook veroordeelde (kleine) criminelen

er hun straf uit. Aanvankelijk waren dat vooral smokkelaars. Gevangenen leefden er in een gemeenschap en werkten in de buitenlucht. Het idee was dat dit een goede voorbereiding vormde op het toekomstige leven zonder misdaad.¹⁹ Tijdens de bezetting bleef Veenhuizen functioneren als openluchtgevangenis.

Na zijn gevangenschap in Drenthe betert Jo zijn leven niet. In de jaren veertig bouwt hij een indrukwekkend strafblad op. Hij werkt daarbij vaak samen met mannen uit zijn kennissenkring. Daarmee kunnen we hem beschouwen als spil van de bende van het Lariksplein, die verder uit een los verband van kennissen bestaat. Deze losheid is typerend voor diefstal die gepleegd wordt door netwerken van (kleine) criminelen, zo blijkt uit onderzoek uit de jaren vijftig van criminologe Cornelia van Schreven.²⁰ Haar analyse van Groningse strafdossiers uit de jaren 1939-1947 laat zien dat groepen die herhaaldelijk diefstallen plegen over het algemeen in wisselende samenstelling handelen en bestaan uit buurtgenoten (die soms ook familie van elkaar zijn) van ongeveer dezelfde leeftijd. Het gaat bijna altijd om groepjes jonge mannen met als voornaamste motief winstbejag, waarbij tijdens de bezetting de hoge winsten voor goederen op de zwarte markt diefstal extra aantrekkelijk maken.²¹ De meest gestolen goederen zijn (in deze volgorde): fietsen, levensmiddelen en textiel.²² Dat zijn allemaal zaken die Jo zich met verschillende mededaders heeft toegeëigend.

Voorafgaand aan de fietsendiefstal heeft Jo begin 1941 drie dozen rozijnen uit een pakhuis van een bakkerij gestolen, waarbij de broer van Lou ook betrokken was. Die zomer veroordeelt de rechtbank in Utrecht hem bovendien voor een winkeldiefstal. Behalve voor de fietsendiefstal wordt hij veroordeeld voor een andere diefstal en voor vernieling. Nadat Jo in de gevangenis van Veenhuizen zijn straf heeft uitgezeten, maakt hij zich in september 1943 samen met onder anderen de zwager van Lou en Piet schuldig aan diefstallen uit een schoenenfabriek en een pakhuis van een manufacturenwinkel. Een paar jaar later wordt Jo opnieuw veroordeeld samen met een familielid van

Lou en Piet, ditmaal omdat ze samen via een raam de pastorie in Nuland zijn binnengeklommen en daar meer dan 4000 gulden hebben gestolen. Ze krijgen fikse straffen van tweeënhalve en drieënhalve jaar, vanwege hun strafblad en omdat 'uit de wijze, waarop deze diefstal is voorbereid en tenuitvoergelegd blijkt dat beide verdachten als gevaarlijke misdadigers moeten worden beschouwd, die voor langen tijd uit de maatschappij behoren te worden verwijderd'.

Jo pleegt zijn criminele daden vaak in samenwerking met kennissen, die op hun beurt weer familiebanden hebben met Lou en Piet, zijn medeplegers bij de fietsendiefstal. Hoewel niet alle verdachten in de onmiddellijke omgeving van het Lariksplein wonen, zijn ze nauw verbonden met de buurt. Zo ontstaat het beeld van een netwerk van jonge mannen, tussen wie onderling voldoende vertrouwen bestaat om samen uit stelen te gaan.

In volksbuurten waar dit soort netwerken zijn, bestaat soms ook bij buurtgenoten en familieleden die niet zelf betrokken zijn een grote mate van acceptatie van crimineel gedrag. Dat is

Bartenbrug met zicht op de Graafseweg, om de hoek van het Lariksplein, december 1937 (Erfgoed 's-Hertogenbosch/Fotopersbureau Het Zuiden)

bijvoorbeeld in de Haagse Schilderswijk in de jaren dertig en veertig het geval.²³ Hoewel het zeker niet voor alle buurtgenoten geldt, zijn er heel wat die de diefstallen door bekenden en familieleden door de vingers zien of zelfs goedkeuren, omdat ze er zelf van profiteren of omdat er een sterk groepsgevoel heerst als gevolg van de slechte naam van de wijk en het gevoel dat de buitenwereld hen minacht. Belangrijke voorwaarde is wel dat buurtgenoten zelf geen slachtoffer worden van de criminaliteit en dat dieven buiten de eigen omgeving opereren.²⁴ Op het Lariksplein wordt die 'code' echter verbroken.

Plaats delict

Begin 1944 gebeurt er tweemaal iets opmerkelijks op het Lariksplein: jongens uit de buurt (die niet eerder betrokken waren bij de criminele activiteiten van Jo) breken in bij buurtbewoners en stelen waardevolle spullen. De buurt rondom het Lariksplein is daarmee niet alleen meer de thuis- en uitvalsbasis van jonge dieven, maar ook plaats delict. In mei 1944 moeten de verdachten voor de Bossche rechtbank verschijnen.

De eerste rechtszaak betreft een inbraak waarbij schoenen zijn gestolen. In februari breken twee jongens bij een woning in op de hoek van het Lariksplein en de Lijsterbesstraat, waar een arbeider woont. Ze stelen drie paar schoenen. Een twintigjarige buurtbewoner staat op de uitkijk. Zodra de jongens buiten komen neemt hij de buit van hen over. Hij verstopt de schoenen een klein eindje verderop in een bosje langs de rivier de Aa en verkoopt ze voor 100 gulden. De schoenen zijn veel geld waard omdat er zo weinig schoeisel beschikbaar is. In het voorjaar van 1944 is er in 's-Hertogenbosch een nijpend gebrek aan allerlei goederen. Volgens de politie is de stemming onder de Bossche bevolking 'gedrukt en ontevreden' als gevolg van de 'toegenomen schaarschte aan levensmiddelen, kleding en schoeisel, alsmede aan brandstoffen en andere dagelijkse huishoudartikelen'.²⁵

Nadat de daders zijn betrapt, legt de rechtbank een van hen een gevangenisstraf van vijf maanden op met aftrek van de tijd dat hij in voorarrest heeft gezeten. De man zit zijn straf uit in een kamp in Venray, waaruit hij in september 1944 wordt ontslagen omdat de geallieerden in aantocht zijn.²⁶ Ook uit de Bossche strafgevangenis worden dat najaar gevangenen vrijgelaten om te voorkomen dat zij bij de oorlogshandelingen in gevaar zouden komen.²⁷

Tijdens dezelfde terechtzitting moet een twintigjarige grondwerker die op het Lariksplein woont zich verantwoorden voor een inbraak bij een buurman. Samen met een zestienjarige buurjongen heeft hij ingebroken in het huis van diens vader en een kistje met daarin meer dan 300 gulden gejat. De buit verdelen ze, nadat ze zich eerst flink te buiten zijn gegaan in een ijssalon.²⁸ De oudere verdachte krijgt van de meervoudige kamer een gevangenisstraf van acht maanden met een zogenaamde 'gratieclausule'.²⁹ Omdat onder druk van de bezettingsmacht in 1941 de voorwaardelijke veroordeling is afgeschaft, leggen rechters in plaats daarvan soms zo'n zogenaamde 'potloodgratie' op. In plaats van een voorwaardelijke straf, krijgen verdachten voorwaardelijke gratie. Daarbij ligt de verantwoordelijkheid voor de gratieverlening bij het OM in plaats van bij de rechter, maar verder verandert er in de praktijk weinig.³⁰

Na de bevrijding besluit de minister van Justitie dat straffen van minder dan drie maanden voor feiten die tijdens de bezetting zijn gepleegd niet uitgevoerd hoeven te worden. 'Na alle leed en ellende van den laatsten bezettingstijd' vindt de minister het 'onevenredig zwaar' om verdachten hun straffen voor 'niet zeer ernstige vergrijpen' nog te laten uitzitten, zeker op een moment waarop de gevangenen nog altijd vol zitten en het OM en de rechtbanken overbelast zijn.³¹ Dit laat zien dat na de bevrijding bij de regering en de rechterlijke macht het verlangen bestaat om mensen die tijdens de bezetting een kleine criminele misstap hebben begaan, die niet al zwaar aan te rekenen.

Fiets met houten banden in het Oost-Brabantse Linden (BHC/Fotopersbureau Het Zuiden)

Misdaad en baldadigheid

Hoewel verschillende jongens uit de buurt van het Lariksplein zich herhaaldelijk schuldig maken aan diefstal en andere misdrijven, is hun 'bende' geen professionele club criminelen. Het is meer een los verband van buurtgenoten voor wie criminaliteit aanlokkelijk

is, zeker tijdens de bezetting. We zien dat de hedendaagse definitie van een jeugdbende of 'problematische jeugdgroep' tot op zekere hoogte van toepassing is op deze jongens. Jongeren die bij zo'n groep horen zijn veel vaker dan anderen betrokken bij crimineel gedrag. Ze vinden elkaar op straat en hangen rond in de publieke ruimte. Betrokkenheid bij illegale activiteiten maakt onderdeel uit van de groepsidentiteit.³² Dat laatste zien we bij zowel Lou als Jo, die zelf aangeven te behoren tot de 'z.g. "bende" het Lariksplein', waarbij de eerste expliciet zegt het contact hiermee te willen verbreken. De reclasseringsmedewerker stelt over Jo dat, nadat hij tot die bende ging behoren, 'dergelijke [criminele] feiten niet [konden] uitblijven'.

De zorgen over de toegenomen jeugdcriminaliteit zijn tijdens de bezetting groot. Na de bevrijding verdwijnt de bezorgdheid niet direct en blijft de angst voor het 'zedelijk verval der jeugd' aanhouden. Kleine criminaliteit, baldadigheid, zwarte handel en omgang met geallieerde militairen (door meisjes) worden allemaal op één hoop met de naam 'zedesverwilderung' geveegd. In 's-Hertogenbosch is de politie begin 1945 nog bezorgd over 'baldadigheid' bij de jeugd. Een jaar later is dit probleem weer tot 'normale proporties' teruggebracht en constateert de politie een vermindering van vermogensdelicten én een sterke vermindering van het aantal jonge verdachten.³³ De naoorlogse angst voor een blijvend losgeslagen jeugd bleek dus ongegrond.

Waren de jongens van de bende van het Lariksplein ook op het verkeerde pad geraakt als het geen oorlog was geweest? Dat is onmogelijk te zeggen. Sommigen van hen hebben al een ongunstige uitgangspositie, omdat ze uit gezinnen komen waar men het niet zo nauw neemt met de wet. Jo heeft voorafgaand aan de fietsendiefstal al eerder gestolen. Aan de andere kant heeft het feit dat de jongens hun werk zijn kwijtgeraakt zeker niet geholpen. Daarnaast valt op dat ze juist die goederen stelen die tijdens de bezetting schaars en daarom waardevol zijn, zoals fietsen en schoenen. De bezetting is wellicht niet de directe aanleiding voor hun misstap(pen), maar geeft ze wel een duwtje in de foute richting.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 13, procesdossier 9971.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 73, procesdossiers 1041-1044.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 132, rolnummer 8556/parketnummer 1847.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 137, rolnummer 516/parketnummer 6579.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 137, rolnummer 746/parketnummer 1488.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 138, rolnummer 1041/parketnummer 3959.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 142, rolnummer 3529a/parketnummer 5299/5300.

4 'Wat was er in dien tijd nu strafbaar?'

De onbekende gevaren van onderduiken

Joodse Nederlanders staan tijdens de bezetting voor een onmogelijke keuze: gehoor geven aan de oproep zich te melden voor tewerkstelling in het 'Oosten' en een onzekere toekomst tegemoet gaan, of onderduiken. Wie voor het laatste kiest, is sterk afhankelijk van onderduikgevers. Dat maakt kwetsbaar, ook voor diefstal.

In juni 1943 besluit de 29-jarige Amsterdamse diamantbewerker Alexander met zijn vrouw onder te duiken, omdat hij zich niet meer veilig voelt. De deportaties zijn dan een jaar bezig. De Duitse bezettingsmacht heeft Nederland zelfs al *judenrein* verklaard. Slechts een klein aantal medewerkers van de Joodse Raad kan nog openlijk in Nederland verblijven. Tienduizenden Nederlandse Joden duiken onder, ook al is dat een moeilijke beslissing.¹ Onderduiken betekent dat het hele 'gewone' leven moet worden opgegeven: je verlaat je vertrouwde omgeving en beperkt je bewegingsvrijheid aanzienlijk. Is dat het waard, of is het mogelijk om op een andere manier aan deportatie te ontkomen?² Zou de oorlog überhaupt nog wel lang duren? Ook praktische overwegingen spelen mee. Om een onderduikadres te vinden zijn de juiste connecties en vaak veel geld nodig. De risico's zijn bovendien groot. Betrapte Joodse onderduikers moeten als strafgeval naar doorgangskamp Westerbork en worden met die status meestal snel doorgestuurd naar de vernietigingskampen.³

Alexander en zijn vrouw willen desondanks een poging wagen. Een kennis brengt Alexander in contact met een in Haarlem

woonachtige bekende genaamd Jan. Ze ontmoeten elkaar in Amsterdam en spreken af dat Alexander en zijn vrouw voor 40 gulden per persoon per week kost en inwoning krijgen bij Jan en zijn echtgenote in Haarlem-Noord. Voor Jan is dit een zeer welkome extra inkomstenbron. Hij heeft zijn lagere schoolopleiding niet afgemaakt en heeft als los werkman geen vast inkomen. Daarom heeft hij moeite om de eindjes aan elkaar te knopen.

Dat er betaald moet worden om onder te duiken is heel gebruikelijk. Omdat onderduikgevers aan extra eten moeten komen en daarvoor een beroep moeten doen op de dure zwarte markt, is er geld nodig. De door Jan gevraagde 40 gulden per week is vrij veel. Verzetsorganisatie het Nationaal Steunfonds beschouwt begin 1944 een bedrag van 75 gulden per maand als 'voldoende' om een volwassen onderduiker te verzorgen.⁴ Maar onderduikplaatsen zijn schaars en het bieden van onderdak aan Joden is gevaarlijk. Daarom zijn mensen bereid (veel) meer te betalen, tot wel 200 gulden per week.⁵ Dat wetende is het niet vreemd dat het echtpaar akkoord gaat met de gevraagde prijs en een maand vooruitbetaalt. Het geringe aanbod aan onderduikplaatsen zorgt voor ongelijke verhoudingen tussen onderduikers en onderduikgevers. Joden die willen onderduiken bevinden zich in een erg afhankelijke positie.⁶

Het echtpaar neemt intrek in een achterkamer van Jans woning. Al na een paar dagen gaat het mis. Jan zegt na een bezoek aan de sigarenboer op de hoek dat het blijkbaar 'in de buurt algemeen bekend is' dat hij Joodse onderduikers in huis heeft. Het wordt te gevaarlijk. Alexander en zijn vrouw vertrekken direct en laten al hun spullen achter.

Een paar dagen na hun overhaaste vertrek ziet Alexander kans om langs te gaan bij Jan en zijn achtergelaten kleding, lakens, schoenen en scheergerei op te halen. Jan vertelt dat alles is weggehaald door twee mannen die zich legitimeerden als medewerkers van de Sicherheitsdienst (SD). Ze hadden een lijst bij zich met alle bezittingen van het echtpaar en kwamen die opeisen. Jan zegt eerst te hebben geweigerd, maar toen de mannen dreigden hem mee te nemen, werd hij bang en heeft

hij alles toch meegegeven. Het te veel betaalde kostgeld wil hij niet teruggeven. Alexander moet onverrichter zake vertrekken.

Als Alexander dit verhaal vertelt aan meneer Bos, die in het verzet zit en hem helpt bij het vinden van een onderduikadres, komen ze tot de conclusie dat het zaakje stinkt. Bos gaat naar de familie in Haarlem-Noord en vraagt naar de spullen. Jan herhaalt het verhaal over de SD. De verzetsman gelooft er niets van en wil naar de politie stappen. Jan stribbelt tegen en werpt tegen dat Bos zelf Joden heeft geholpen en hij 'zelf maar moet weten' of hij zich hiermee bij de politie wil melden. Daarop bedenkt Bos zich. Het is te gevaarlijk om zijn lot in handen te leggen van onbekende politiemannen. Hij krijgt slechts 'een paar stukken vuil goed' van Alexander en zijn vrouw mee.

Bos' twijfels over de politie zijn niet onterecht. Bij de Haarlemse politie zijn weliswaar diverse agenten actief in het verzet, maar de hoofdcommissaris is een NSB'er en er is een beruchte politieke inlichtingendienst actief.⁷ Daar zitten fanatieke Jodenjagers bij. Dat Bos geen risico wil nemen met het inschakelen van de politie, is dus begrijpelijk. In geval van verraad of ontdekking lopen niet alleen de onderduikers, maar ook de onderduikgevers en andere personen die hen helpen gevaar. In het voorjaar van 1943 maken de Duitse autoriteiten bekend dat niet-Joden die Joden verbergen of anderszins 'begunstigen' naar een concentratiekamp gestuurd worden. Dat is een afschrikwekkende boodschap, ook al blijkt in de praktijk dat ontdekte 'Jodenbegunstigers' niet altijd zelf bestraft worden.⁸

Toch neemt Jan een paar weken later weer een onderduiker in huis. De 47-jarige kantoorbediende Johanna komt uit Den Haag en heeft van een haar onbekende 'patriot' het adres in Haarlem-Noord gekregen. Ook zij betaalt haar kostgeld een maand vooruit. Daarnaast geeft ze haar levensmiddelenkaarten af, zodat de familie daarmee inkopen kan doen. Na een week krijgt Johanna bezoek van een jonge vrouw uit het verzet, die een nieuwe bonkaart voor levensmiddelen komt brengen. De vrouw zet haar tas, met daarin de kaart, in de gang en gaat naar boven om Johanna te spreken. Als ze even later beneden komt, is de

kaart weg. In het bijzijn van Jan vraagt ze zich hardop af of ze de kaart per ongeluk bij een ander adres kan hebben achtergelaten. Als ze weer is vertrokken, gaat ook Jan naar buiten. Na een half uur komt hij 'erg gejaagd' terug en zegt dat ze verraden zijn en de politie hen op de hielen zit. Johanna pakt haar tas en vertrekt. Ze blijft rondhangen in de buurt en houdt het huis in de gaten om te zien of er inderdaad politie komt. Na een paar uur acht ze de kust veilig en belt ze aan. Niemand doet open.

Bij de bushalte loopt ze Jan tegen het lijf, die daar zijn vrouw komt ophalen. Johanna krijgt te verstaan dat ze niet meer welkom is bij hen thuis. Daarop vraagt ze haar distributiebonnen, kleding en vooruitbetaalde geld terug, maar Jan weigert dat alles terug te geven. Hij zegt dat ze haar eten en nieuwe spullen maar op de zwarte markt moet kopen. Vanwege het door hem gelopen risico vindt hij dat hij recht heeft op het geld. Daarop vertrekt Johanna naar Leiden, waar ze een nieuw onderduikadres vindt. Als later iemand uit het verzet bij de familie langsgaat om haar spullen terug te eisen, zegt Jan dat iemand anders die al is komen halen.

Misbruik

Het leven als onderduiker is niet gemakkelijk. Er zijn talloze zaken waar onderduikers zich zorgen over maken: onzekerheid over het lot van familieleden en vrienden, angst ontdekt te worden, de vraag hoelang ze zich nog moeten verbergen en hun leven op 'pauze' staat.⁹ Zelfs als de band tussen gast en gastheer en -vrouw goed is, ontstaan er spanningen. De Duitse acteur Géza Weisz, die is ondergedoken bij vrienden in Amsterdam, beschrijft in zijn dagboek dat hij aan de eettafel ruziet over geld met de stiefvader van de vrouw des huizes, die ook op het adres ondergedoken is. Als de gastvrouw daarop partij kiest voor haar stiefvader, schrijft Géza erg gekwetst te zijn en zich niet meer thuis te voelen.¹⁰

Sommige onderduikgevers, zoals Jan, maken ronduit misbruik van de afhankelijke positie van hun onderduikers. Dat misbruik

kan allerlei vormen aannemen. Zo zijn er onderduikgevers die proberen zo veel mogelijk winst te halen uit de situatie en zeer hoge prijzen vragen.¹¹ In andere gevallen zetten onderduikgevers hun onderduikers op straat wanneer het spaargeld op is, of geven ze hun gasten aan bij de politie.¹² Ook zijn er gevallen van roofmoord bekend, bijvoorbeeld in Schiedam. Daar worden in de zomer van 1942 drie Joodse vrouwen uit Rotterdam vermoord onder het voorwendsel dat ze naar een onderduikadres gebracht worden. De buit bedraagt 300 gulden. De daders worden binnen een dag opgespoord en nog tijdens de bezetting veroordeeld tot flinke gevangenisstraffen.¹³

Hoe vaak misbruik van Joodse onderduikers in Nederland voorkwam, is onmogelijk te zeggen. De inschatting van Loe de Jong, 'geschiedschrijver des vaderlands', is dat dit in het 'commerciële westen des lands' vaker voorkwam dan elders. Toch concludeert hij uiteindelijk dat de 'kwalijske gevallen' uitzonderlijk zijn. Wie flink geld wil verdienen, kon volgens hem tijdens de bezetting beter (en met minder grote risico's voor zichzelf) de zwarte handel in gaan.¹⁴ Historicus Jacques Presser noemt het 'pijnlijk' als een onderduikgever 'zijn machteloze, vaak geheel aan hem overgeleverde, gasten exploiteerde of uitmergelde'. Hij geeft daarvan geen concrete voorbeelden. Wel verwijst hij naar de tragikomische naoorlogse roman *Jozef duikt* van Maurits Dekker, waarin een Joodse onderduiker in het pension van zijn onderduikgevers moet werken en voortdurend wordt afgesnauwd.¹⁵

Onderduikgevers hebben dus niet altijd nobele motieven om Joden of andere mensen in nood in huis te halen. Naast religieuze, medemenselijke of anti-Duitse motieven kunnen ze ook primair gedreven worden door geldelijk gewin. Dat was niet alleen zo in bezet Nederland. Historicus Jan Grabowski onderzocht hoe onderduiken tegen betaling werkte in het door de nazi's bezette Polen. Hij constateert dat hulp aan Joden heel gevaarlijk én heel rendabel was. Daardoor is het onderscheid tussen onzelfzuchtige redding en betaalde hulp door niet-Joodse Polen vaak moeilijk te maken. Grabowski heeft diverse voorbeelden gevonden van oneerlijke onderduikgevers die eerder gemaakte afspraken verbraken,

bijvoorbeeld door het kostgeld te verhogen in de wetenschap dat hun Joodse onderduikers in een slechte onderhandelingspositie zaten. Hij noemt dit soort misbruik 'contractbreuk'.¹⁶ Daar maakt Haarlemmer Jan zich ook schuldig aan door zijn onderduikers onder valse voorwendselen weg te jagen en hun geld en spullen te houden.

Het derde 'verraad'

In november 1943 haalt Jan nogmaals dezelfde truc uit. Ditmaal zijn er drie onderduikers: de 34-jarige Karel, die directeur is van een Amsterdamse handelsmaatschappij, zijn vrouw Lise en haar moeder Gertrud. Karel en Lise zijn een paar weken voor de Duitse inval getrouwd en wonen in Heemstede. Ze waren al eerder ondergedoken, maar zoeken een nieuw adres omdat hun onderduikgever door de Duitsers is opgepakt.¹⁷ Het is niet duidelijk hoe Karel en Lise precies in contact zijn gekomen met Jan. Blijkbaar gaat zijn naam nog steeds in verzetskringen rond als mogelijke onderduikgever en is het niet doorgedrongen dat hij zijn onderduikers snel de deur uit werkt. De familie vindt een onderkomen bij Jan, die het kostgeld inmiddels heeft aangepast naar 150 gulden per persoon per maand. Ook deze onderduikers zijn bereid om een maand vooruit te betalen.

Na nog geen week komt Jan 's middags naar de zolder, waar Lise op dat moment op bed ligt. Hij zegt dat er beneden eten klaarstaat voor de onderduikers. Eenmaal beneden blijkt daar geen sprake van, maar kunnen ze Jan wel boven horen rondscharrelen. Na een uur zegt hij dat hij even buiten een biertje gaat drinken. Bij terugkomst is hij erg opgewonden: de zaak is verraden en de Gestapo is zelfs al in de straat! Karel, Lise en Gertrud zijn binnen twee minuten weg. Alleen een vlucht koffertje met wat sieraden nemen ze mee. In het donker lopen ze naar Heemstede, waar ze bij hun voormalige burens een 'veilige haven' vinden. Als ze hun het verhaal vertellen, rijzen er vermoedens dat het geen zuivere koffie is. Jan heeft zijn onderduikers wel erg veel

gevraagd over hun sieraden. Ook was het eten veel te goed voor de tijdsomstandigheden en leek de levensstandaard van de onbemiddelde familie verdacht hoog. Toen Lise eens had gevraagd naar hun mooie lakens en dekens was haar geantwoord dat die van eerdere Joodse onderduikers kwamen. Die hadden volgens Jan snel weer moeten vertrekken, omdat een van hen 'steeds op straat ging' en het daarom niet veilig was.

Net als hun voorgangers laten Karel, Lise en haar moeder het hier niet bij zitten. Een kennis van Lises zus, die in het verzet zit, gaat navraag doen bij Jan en zijn vrouw. Hij doet alsof hij niet weet dat de onderduikers inmiddels noodgedwongen zijn vertrokken en vraagt hen te spreken. De vrouw des huizes laat hem echter niet binnen. Ze vertelt dat de onderduikers weg zijn en er al twee huiszoekingen zijn geweest. De SD heeft alle spullen meegenomen. Daar nemen de verzetsmensen die de familie helpen geen genoegen mee. Ze sturen nog iemand naar Haarlem, die zich voordoet als politieman. Hij zegt dat Lise, Karel en Gertrud zijn opgepakt en dat ze verteld hebben waar ze ondergedoken waren. Onder het mom van een huiszoeking vindt hij, met behulp van een door de onderduikers meegegeven lijst, een deel van hun spullen terug. Niet alles daarvan is nog bruikbaar: zo is een mantelpak van Lise vermaakt in de 'zeer kleine, tengere maat' van de vrouw des huizes.

Na deze slechte ervaring kunnen Karel, Lise en Gertrud terecht op verschillende andere onderduikplekken, onder andere in Aalsmeer. Na oorlogse correspondentie met deze onderduikgevers laat zien dat het heel anders kon dan bij de Haarlemse familie. Een lid van de familie die hun onderdak had verleend schrijft tweemaal naar Karel: er liggen nog wat spullen in Aalsmeer. Daarnaast laat hij weten: 'Verder zou ik het erg op prijs stellen u weer eens te ontmoeten.'¹⁸

Tijdens de bezetting vinden ook Johanna en Alexander en zijn vrouw andere onderduikadressen. Na de slechte ervaring in Haarlem lijken ze daar meer geluk te hebben. Ze worden althans niet weggestuurd, verraden of ontdekt en overleven de oorlog allemaal. Dat geldt niet voor veel van hun familieleden: Lises broer

Franz Peter wordt met het laatste transport uit Westerbork op 3 september 1944 naar Auschwitz gedeporteerd en overlijdt enkele maanden voor de bevrijding in concentratiekamp Dachau.¹⁹ Ook Alexanders vier zussen en hun kinderen worden tijdens de oorlog vermoord.²⁰

Karel (vierde van links, zittend) met het personeel van zijn handelsmaatschappij in 1939 (Stadsarchief Amsterdam, 30651 Archief van Karel Alexander Citroen en de Firma Alex Citroen, inv.nr. 239)

Aangifte

Eind oktober 1945 legt Lise, die inmiddels gescheiden is van Karel, een verklaring af bij de politieke opsporingsdienst (POD) van Heemstede. Ze vertelt over de malafide Haarlemse onderduikfamilie waar ze met haar ex-echtgenoot en moeder tijdens de bezetting kort verbleef en geeft een lijst van alle gestolen spullen. Het gaat om geld, sieraden, kleding, schoenen, een kruik en zelfs een bed. Ze hoopt dat er misschien nog wat spullen teruggegeven kunnen worden. Maar het is voor haar vooral belangrijk dat de

zaak wordt opgehelderd en dat de familie er niet mee wekomt: 'waarom blijven deze mensen ongemoeid, die van onze afhankelijkke situatie dergelijk misbruik durfden te maken?'

Lises klacht wordt door de Haarlemse politie behandeld als een aangifte. Begin november verhoort een agent alle onderduikers en onderduikgevers Jan en zijn vrouw. De onderduikers vertellen over hun ervaringen bij de familie en sommen op welke bezittingen ze hebben moeten achterlaten en nooit terug hebben gekregen. Allemaal geven ze aan dat ze willen dat Jan wordt vervolgd. De verklaring van de verdachte zelf is warrig. Volgens de politieman die het verhoor afneemt vertelt Jan 'allerlei onzin' en is er geen behoorlijk verhaal uit hem te krijgen.

Zijn echtgenote is tijdens haar verhoor erg zenuwachtig en valt meerdere keren flauw. Op de momenten dat ze wel bij zinnen is, zegt ze dat ze 'last genoeg' hebben gehad van de bij hen ondergedoken Joden, omdat de SD drie keer langs is geweest. Ze ontkent spullen van de onderduikers te hebben achtergehouden, maar geeft wel toe het te veel betaalde kostgeld te hebben besteed aan haar eigen huishouden, omdat ze verder geen inkomsten hadden. Ze bagatelliseert wat er is gebeurd: 'U zegt wel dat dit strafbaar is, maar wat was er in dien tijd nu strafbaar'? Ook laat ze zich kwetsend uit over de onderduikers: 'Wij hebben last genoeg van de joden gehad en nu komen ze terug met een hooge borst en gaan ze een ander last veroorzaken.'

Deze opmerking is een voorbeeld van het breder levende antisemitisme na de bevrijding. Er is weinig begrip voor de uitzonderlijke situatie van Joden. Veel niet-Joodse Nederlanders vinden bovendien dat Joden dankbaar moeten zijn voor de aan hen geboden hulp en zich bescheiden moeten opstellen.²¹ Dit doet denken het algemenere stereotype van Joden als vreemdelingen die als 'gasten' in de Nederlandse samenleving dankbaar zouden moeten zijn.²²

Onder die omstandigheden is het niet vanzelfsprekend dat de onderduikers aangifte doen tegen Jan. Diefstal ten nadele van ondergedoken of gedeporteerde Joden komt in allerlei verschijningsvormen voor. Zo zijn er 'bewariërs', niet-Joodse burens of

bekenden, die na de bevrijding weigeren de bij hen in bewaring gegeven spullen terug te geven aan teruggekeerde Joden of hun familieleden.²³ Zelfs het simpele verzoek om bezittingen terug te geven kan soms op veel onbegrip rekenen.²⁴ Veel benadeelden zien het na de bevrijding daarom niet zitten om stappen te ondernemen en als ze dit wel doen, werkt de overbelaste politie niet altijd mee.²⁵

In andere gevallen zijn er geen familieleden meer om bezittingen terug te vragen. Zo doet in de zomer van 1945 een man uit Oss aangifte bij de politie wegens 'vermoedelijke verduistering'. Hij is door het Militair Gezag aangewezen als bewindvoerder van de bezittingen van de Joodse familie De Vries. Dat gezin, bestaande uit vader, moeder en twee zoons, is in 1942 uit Oss weggevoerd 'met onbekende bestemming'. Geen van hen is teruggekeerd, maar in de zomer van 1945 bestaat de hoop dat ze misschien nog in leven zijn. De bewindvoerder heeft in een plaatselijk krantje een oproep geplaatst met de vraag aan iedereen die spullen van de familie in bewaring heeft, zich bij hem te melden. Een buurtbewoonster vertelt dat verschillende burennengoed, gordijnen en kleding van de familie in huis hebben. Deze burenen zeggen dat ze de spullen in bewaring hebben gekregen, onder de belofte dat de familie ze zou terugkrijgen in geval van terugkeer. De bewindvoerder stuurt de politie erop af, maar die concludeert dat er geen sprake is van een strafbaar feit en dat er geen reden is de burenen niet te geloven. Wel adviseert de dienstdoende agent de burenen officieel melding te maken bij de bewindvoerder.²⁶ Alle vier de leden van het Joodse gezin uit Oss blijken tijdens de oorlog te zijn vermoord, net als hun directe familieleden.²⁷

In Haarlem zetten de voormalige onderduikers van Jan zich in om duidelijkheid te krijgen over hun bezittingen. Na hun verklaringen en aangiften volgt een gerechtelijk onderzoek. Jan moet dit in het huis van bewaring afwachten. De politie neemt verklaringen af en doet navraag bij de burenen om te horen of zij iets weten over huiszoekingen door de SD in 1943. Dat is niet het geval. Jans verhaal blijkt steeds ongeloofwaardiger.

In de daaropvolgende weken worden Jan en drie van de voormalige onderduikers opnieuw ondervraagd door de

rechter-commissaris. Op de vraag waarom hij meermaals mensen in huis heeft genomen, antwoordt Jan dat hij wel moest om in zijn levensonderhoud te voorzien. Hij voegt toe dat hij in het verleden meermaals als psychiatrisch patiënt opgenomen is geweest. Verder blijft hij bij zijn verhaal: hij dacht echt dat de onderduikers keer op keer in gevaar waren, al herinnert hij zich niet goed meer wie hem dat vertelde. Er vallen steeds meer gaten in zijn geheugen. Dat is een bekend verschijnsel bij criminelen of andere mensen die normen overschrijden: door te stellen dat ze niet meer goed weten wat er is gebeurd, kunnen ze voor zichzelf hun daden rechtvaardigen. Eén vorm daarvan is het zich beroepen op een slecht geheugen, waardoor ze hun eigen bijdrage aan het misdrijf niet hoeven toe te geven.²⁸ Fantaseren is een andere manier om de eigen verantwoordelijkheid niet onder ogen te hoeven zien.²⁹ Dit zien we terug in Jans verzinsel dat de SD de bezittingen van de onderduikers heeft meegenomen.

Omdat Jans psychische gesteldheid mogelijk relevant is voor de zaak, geeft de rechter-commissaris opdracht hem te laten onderzoeken door een psychiater. Uit het rapport van de zenuwarts blijkt dat het gesprek met Jan moeizaam verloopt, omdat hij zegt zich maar weinig van zijn jeugd te herinneren. Over de onderduikers wijdt hij wat verder uit, maar net als tijdens zijn verhoren zegt hij niet meer te weten hoe het allemaal precies is gegaan. Het kostgeld heeft hij gehouden uit 'de hoogste nood'. Hij geeft toe dat hij daarmee in morele zin 'gestruikeld' is, maar vindt zichzelf geen misdadiger en meent 'dat de mensch er is voor vergeving.' De psychiater concludeert dat Jan een 'hysterische psychopaath' is, die eigenlijk niet kan aarden in de maatschappij. Hij omschrijft hem als een onverbeterlijk figuur dat niet te genezen valt. Het misdrijf dat hij heeft gepleegd kan hem 'niet ten volle' worden aangerekend.

De Haarlemse politie concentreert zich ondertussen op het vinden van bewijsmateriaal. De rechercheur spoort een koopman op, die verklaart in het voorjaar van 1944 een kostuum te hebben gekocht van Jan. Hij heeft dit kostuum nog en geeft het aan de politie mee. Alexander herkent het als zijn pak, dat hij bij het

overhaaste vertrek moest achterlaten. Om dit te bewijzen wijst hij op een ingenaaid lintje in een binnenzak waar zijn naam op staat. Jan geeft toe dat hij Alexanders kostuum heeft verkocht, maar blijft erbij dat de rest van de spullen door de SD is weggehaald. Het kostuum wordt als bewijsstuk bij de Haarlemse rechtbank bewaard.

Terwijl het onderzoek loopt, blijft Jan vastzitten. Vanuit het huis van bewaring schrijft hij tweemaal een brief aan de officier van justitie. In een van die brieven, die is gedateerd op 4 februari 1946, geeft hij toe dat hij straf verdient voor het achterhouden van geld van de onderduikers. Hij beweert dat hij dat geld tijdens de Hongerwinter heeft uitgegeven aan voedsel, omdat hij bang was dat anders zijn vrouw en pleegkind van de honger zouden omkomen. Aangezien hij al in het voorjaar van 1944 het kostuum heeft verkocht, lijkt dit op zijn minst een overdrijving. Ook trekt Jan aan de bel over de huidige leefsituatie van zijn gezin. Vrouw en kind zouden door kou en honger ernstig ziek zijn geworden. Hij schrijft: 'Daar ik nu vrees, dat indien mijn vrouw nog langer alleen blijft, ik mijn kind en misschien ook wel mijn vrouw zal moeten verliezen, doe ik hierbij dringend beroep op u om mij voorlopig in vrijheid te stellen, zodat ik deze ramp nog kan voorkomen.' Hierop stuurt de officier van justitie de kinderpolitie naar het gezin om te controleren hoe het met hen gaat. Van Jans dramatische verhaal blijkt weinig waar: zijn vrouw en kind hebben beide slechts een lichte verkoudheid en stellen het verder goed.

'Geen normaal mensch'

Op 28 februari 1946 begint de rechtszaak tegen Jan voor de Haarlemse arrondissementsrechtbank. Alexander, Johanna en Karel treden aan als getuigen en vertellen wat er van hen gestolen is. Officier van justitie Van der Burg is in zijn requisitoir bijzonder fel en noemt de diefstal 'ten nadeele van voortvluchtige en opgejaagde Joden een van ergerlijkste misdrijven, welke ooit voor de Haarlemsche rechtbank zijn gekomen'.³⁰ Hij zegt zelfs te willen dat in dit soort gevallen de doodstraf kon worden opgelegd.

Maar dat kan niet en daarom eist hij een gevangenisstraf van vier jaar. Dat is de maximale straf die een rechter kan opleggen voor diefstal. De ferme eis en felle woorden zijn opvallend uit de mond van deze officier van justitie, want Van der Burg staat onder collega's bekend als een jurist die veel oog heeft voor de levensomstandigheden en psychische gesteldheid van verdachten.³¹ In deze zaak benadrukt hij echter vooral het immorele handelen van de verdachte. Ter verdediging wijst Jans advocaat nog op het psychiatrische verleden van de verdachte, die volgens hem 'geen normaal mensch' is. Het misdrijf kan hem daarom niet volledig worden aangerekend. De advocaat pleit dan ook voor clementie.

Substituut-officier van justitie Van der Burg (tweede van rechts) bij viering 125-jarig bestaan Nederlands Genootschap tot Reclassering in 1949 (NHA, Collectie Fotopersbureau De Boer)

Twee weken later volgt het vonnis van de Haarlemse arrondissementsrechtbank. De rechters veroordelen Jan tot drie jaar

gevangenisstraf (met aftrek van de preventieve hechtenis) wegens meermalen gepleegde verduistering. Dat is minder dan de door de officier van justitie geëiste vier jaar, omdat Jan uiteindelijk veroordeeld wordt voor verduistering in plaats van diefstal. Blijkbaar achten de rechters het niet bewezen dat hij de kleding, dekens, schoenen en sieraden heeft weggenomen, maar wel dat hij de spullen onrechtmatig heeft *gehouden*. De motivering van de straf geeft een inkijkje in de overwegingen van de rechters. Enerzijds noemen ze de 'in verband met de omstandigheden (...) zeer ernstigen aard van de gepleegde misdrijven', die tegen de verdachte pleiten. Dit laat zien dat ze Jans daden zeer hoog opnemen. Anderzijds halen ze ook de diagnose van de psychiater aan, die Jan in zijn rapport een 'hysterisch psychopaath' heeft genoemd. Het eerste argument lijkt uiteindelijk zwaarder te wegen dan het tweede, want Jan krijgt de maximumstraf voor verduistering. Dat deze zaak met interesse gevolgd wordt door de Haarlemmers, blijkt uit de *Nieuwe Haarlemsche Courant*, die nog op de dag van het vonnis op de voorpagina meldt: 'Drie jaar voor "jodenhelper"'.³²

Twee weken na het vonnis begint Jans tijd in de strafgevangenis van Haarlem. Uiteindelijk hoeft hij niet zijn volledige straf uit te zitten. In september 1948 zit koningin Wilhelmina vijftig jaar op de troon en geeft ze het stokje door aan haar dochter Juliana. Bij die gelegenheid hoort ook collectieve gratie voor alle gevangenen, met uitzondering van degenen die zich in de gevangenis slecht gedragen. De gedetineerden wordt een kwart van hun straf kwijtgescholden, met een minimum van een maand en een maximum van een jaar.³³ Omdat Jan al meer dan driekwart van zijn straf heeft uitgezeten, komt de jubileumgratie voor hem neer op een strafvermindering van twee maanden. In september 1948 is hij weer op vrije voeten.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nr. 19, vonnisnummer 103.

Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nr. 44, parketnummer 2372c.

5 Aan de Duitse Wehrmacht onttrokken suiker

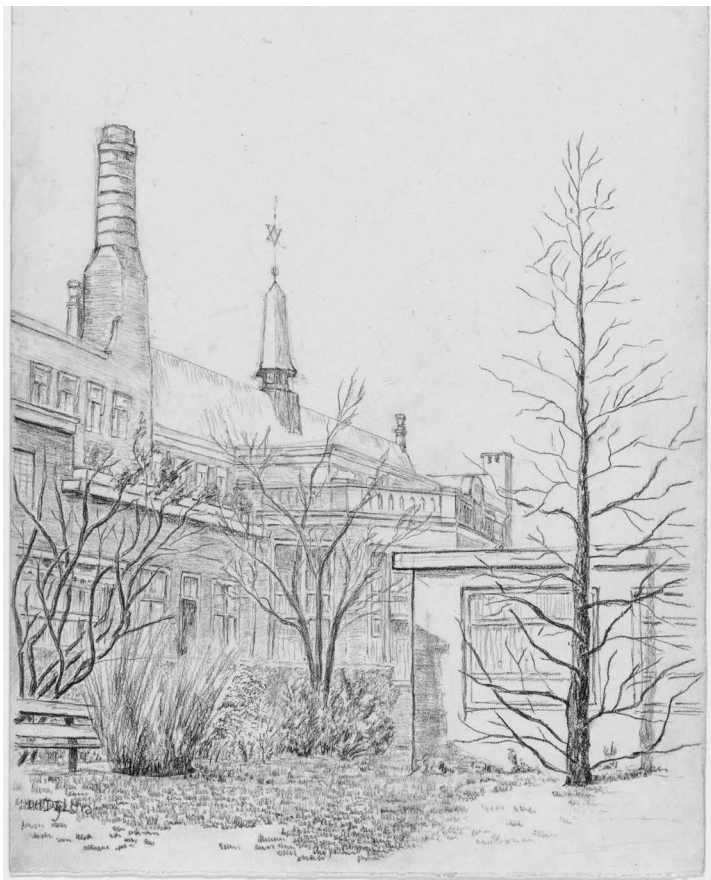
Diefstal door de politie en het schemergebied tussen criminaliteit en verzet

Schaarste en zwarte handel creëren niet alleen voor burgers nieuwe aanleidingen en gelegenheden voor diefstal. Zelfs politiemensen begeven zich op het verkeerde pad. Tijdens de Hongerwinter bieden hun bewakingswerkzaamheden volop kansen om voedsel te stelen. Het is lang niet altijd duidelijk aan wie de opbrengst van deze diefstallen vooral ten goede komt: aan de politiemannen zelf, of aan het verzet?

Eind oktober 1944 lopen Wim en Jan, twee wachtmeesters van de Haarlemse politie, een oude bekende tegen het lijf. De drie mannen zijn afkomstig uit Amsterdam en waren in 1939 samen gemobiliseerd. Ze raken aan de praat. Ze bespreken eerst de ‘tijdsomstandigheden’, waarbij ongetwijfeld de verslechterende voedselsituatie aan bod komt. Wellicht is ook de spoorwegstaking, die sinds half september het treinverkeer platlegt, onderwerp van gesprek. Wim en Jan vragen aan hun kennis, die timmerman van beroep is, of hij nog weleens wat verdient. De timmerman antwoordt cryptisch dat hij ‘ergens op uit moet’ en vraagt of de wachtmeesters willen meedoen. Hij vertelt over een grote partij suiker, die aan de Duitse Wehrmacht onttrokken zou zijn en ergens in Haarlem verstopt is. Jan en Wim willen hun kennis best helpen de suiker in handen te krijgen, mits ze zelf ook een portie krijgen. De mannen wisselen hun gegevens uit.¹

In de nacht van 31 oktober op 1 november is het zover. Jan en Wim hebben van hun kennis gehoord dat de diefstal die nacht gepleegd zal worden. De suiker ligt opgeslagen in de kelder van het

Jolesziekenhuis. Dat is de Joodse afdeling van het veel grotere Sint Elisabeth Gasthuis aan het Groot Heiligland. Na de deportatie van de Joodse bevolking van Haarlem wordt de Joodse vleugel vanaf 1943 door het grotere ziekenhuis in gebruik genomen.² Voor Jan is die locatie bijzonder praktisch, want hij woont er om de hoek.

Zicht op de achterzijde van het Jolesziekenhuis, door O.H. Dijkstra (NHA, 1100 Beeldcollectie gemeente Haarlem, inv.nr. 48632)

Wim en Jan staan die nacht op de uitkijk, gekleed in hun donkere uniform van de staatspolitie. Mochten voorbijgangers de operatie

in gevaar brengen, dan kunnen zij met het aan hun uniform ontleende gezag ervoor zorgen dat de diefstaloperatie niet in het gedrang komt. De inbraak loopt op rolletjes. Gedekt door de op de uitkijk staande politiemannen laden drie dieven 20.000 kilo suiker in een voorgereden vrachtwagen. Daarbovenop weten ze meer dan 200 pakken vermicelli en bijna 100 blikken geconserveerd vlees te bemachtigen. De buit slaan ze op in een speciaal daarvoor gehuurd pakhuis.³ De waarde van de gestolen voedingsmiddelen is gigantisch. Op de zwarte markt is de prijs van vlees eind 1944 verviervoudigd ten opzichte van die van de zomer van dat jaar en 45 keer zo hoog als in de zomer van 1940. De prijs van suiker is nog veel hoger: op de zwarte markt betalen mensen in de winter van 1944 bijna 160 gulden voor een kilo. Dat is meer dan 5 keer zoveel als in de zomer van 1944 en 40 keer zoveel als in de zomer van 1940.⁴

De volgende middag ontdekt de magazijnmeester van het ziekenhuis dat er voedingsmiddelen vermist zijn. Hij belt de politie. Tijdens het onderzoek blijkt dat de dieven een vrachtwagen hebben gebruikt en slaagt de politie erin die op te sporen. Zo komt de bal aan het rollen en worden vijf verdachten aangehouden, onder wie Jan en Wim. Twee rechercheurs van de gemeentepolitie Haarlem verhoren de wachtmeesters. Op de vraag waarom hij meegewerkt heeft aan het misdrijf, antwoordt Wim dat hij voor zijn gezin geld nodig had.

Door deze diefstal komt er een einde aan de korte politie-loopbanen van Jan en Wim. Met een strafblad zijn ze namelijk niet meer welkom binnen de politiedienst. De 27-jarige Jan en de 29-jarige Wim hebben allebei nog geen twee jaar bij de politie gewerkt.⁵ Tussen april en oktober 1942 is Wim opgeleid bij het politieopleidingsbataljon (POB) in Schalkhaar.⁶ Dat is een tijdens de bezetting opgerichte politieopleiding, geschoeid op nationaalsocialistische leest. Ondanks de ideologische en militaristische vorming zijn overigens niet alle politiemensen die daar worden opgeleid overtuigde nationaalsocialisten.⁷ In welke mate dat voor Wim zelf geldt, weten we niet.

Na zijn opleiding gaat Wim in dienst bij de Haarlemse staatspolitie. Die is recent op Duits aandringen gereorganiseerd. In

acht grote Nederlandse steden valt de gemeentepolitie niet meer onder de bevoegdheid van de burgemeester, maar onder die van een nationaalsocialistische politiepresident. De hervorming moet ervoor zorgen dat de politie zo veel mogelijk in de Duitse pas loopt. Aan de top van de politiehierarchie is dat het geval en zijn veel Duitsgezinde Nederlanders actief. Dat geldt eveneens voor de Haarlemse inlichtingendienst, waar beruchte collaborateurs werken, zoals de in oktober 1944 door het verzet geliquideerde Fake Krist. Toch is het niet typerend voor het Haarlemse politiekorps in het algemeen. In de zomer van 1943 schat de Haarlemse politiepresident dat maar zo'n 12% van de 272 Haarlemse politiemannen lid is van een nationaalsocialistische organisatie.⁸ De meerderheid van de Haarlemse politiemensen is dus niet pro-Duits.⁹ Sterker nog: er is in de stad en omgeving sprake van zeer actief politieverzet, dat vooral in het laatste oorlogsjaar van zich laat horen.¹⁰

Het lied der criminaliteit

Voor wachtmeester Wim is het de tweede keer in enkele weken tijd dat hij over de schreef gaat. Halverwege oktober 1944 heeft hij ook al misbruik gemaakt van zijn politiefunctie om aan extra eten te komen. Een collega van hem getuigt daarover een maand later bij de Haarlemse recherche. Omdat er zoveel voedsel gestolen wordt, bewaakt de politie schepen die voedingsmiddelen vervoeren en aangemeerd liggen in de buurt van de stad. Onder de wachtmeesters is het gebruikelijk om aan de eigenaar wat van dat eten te koop te vragen, of cadeau te krijgen. Op een zondag halverwege oktober gaat het om een schuit met appels, aardappels en uien, bedoeld voor de Haarlemse groentemarkt. Wims collega heeft twee kleine zakken aardappels gekregen, maar hoort dat er ook nog blikken groenteconserven te halen vallen in het schaftlokaal van het schip. Wim en zijn collega nemen wat van die blikken mee. Later zegt Wim daarover: 'Het gebeurde wel dat de politie cadeautjes kregen'. Hij 'dacht dat dit

ook wel het geval was met de groenten'.¹¹ Waarom hij dit dacht, of dat hij het vooral hoopte, vertelt hij er niet bij.

Dat de politiemannen zichzelf op deze manier bedienen, is niet zo verrassend, want voedsel is schaars in het westen van Nederland in het najaar van 1944. Tot die tijd was de voedselpolitiek in bezet Nederland vrij succesvol. Ongeveer een kwart van het in de landbouw geproduceerde voedsel 'verdwijnt' naar de zwarte markt, de rest komt terecht in de gereguleerde voedselverdeling.¹² Dat verandert bij de stapsgewijze bevrijding van het zuiden van Nederland. De door de regering in ballingschap gesteunde spoorwegstaking heeft tot gevolg dat voedsel en brandstof niet meer per spoor kunnen worden vervoerd. De bezettingsmacht verbiedt bovendien tijdelijk voedseltransporten per schip en legt vanaf de zomer steeds vaker beslag op voedingsmiddelen. Razzia's, Duitse opeisingen, geallieerde beschietingen, vrieskou en brandstoftekorten leiden tot nog meer problemen met het vervoer van voedsel. Daarnaast houden veel landbouwers hun producten achter om ze tegen hoge prijzen op de zwarte markt te verkopen. Al deze factoren bemoeilijken de voedselvoorziening.¹³ Vooral in de steden is er te weinig voedsel beschikbaar.

Op de zwarte markt worden hoge prijzen gevraagd, die maar weinigen kunnen betalen. Ruilmiddelen zijn daarom interessanter dan geld. Mensen ruilen hun bezittingen, zoals kleding, tabak, zilver of servies, bij boeren in tegen voedsel. Wie in de dienstensector werkt, ruilt bijvoorbeeld een kapbeurt of assistentie bij een bevalling voor eten of brandstof. Andere mensen bieden zich bij landbouwers aan voor huishoudelijk werk of landarbeid.¹⁴ Sommige boeren vragen vrouwen zelfs om seks in ruil voor voedsel.¹⁵

Wie onvoldoende geld en niets te ruilen heeft, zoekt zijn of haar heil in diefstal. Zo bevorderen de tekorten niet alleen de zwarte markt, maar werken ze ook diefstal in de hand. In Amsterdam stijgt het aantal bij de politie aangegeven diefstallen tijdens de Hongerwinter: 1473 in september, 2253 in oktober, 2788 in november en maar liefst 3759 in december 1944.¹⁶ Grote hoeveelheden voedingsmiddelen zijn extra kwetsbaar.

Dat blijkt niet alleen uit de misdrijven waar Wim en Jan bij betrokken zijn, maar ook uit de dagboek aantekeningen van de dephouder van het Haarlemse regeringsmeeldepot. Hij schrijft eind 1944 en begin 1945 om de paar dagen over inbraken en diefstallen van voedingsmiddelen, soms met tientallen kilo's tegelijk. Producten als bonen, meel, boter, suiker, havermout, olie, tarwe, zout, mout, blikgroente en stroop worden op grote schaal gestolen uit pakhuizen en van schepen, ondanks de aanwezige bewaking.¹⁷

Vlak voor Kerstmis 1944 is het raak bij een van zijn eigen pakhuizen. Een buurvrouw heeft gezien dat er met de deur is geknoeid. Daarom geeft de dephouder opdracht aan de nachtwaker om extra goed op te letten. Toch kan die niet voorkomen dat inbrekers met een grote koevoet de deur forceren en 280 pakjes roomboter, 70 kilo bruine bonen, 250 kilo suiker en 'wat kleinigheden' meenemen. Na de inbraak houdt de politie wacht bij het opengebroken pakhuis. De nacht na de inbraak vinden ze de gestolen goederen in een roeiboot aan de overkant van het Spaarne. Waarschijnlijk zijn de dieven gevlucht nadat de politie de plaats van het misdrijf heeft omsingeld.¹⁸ Een maand later verzucht de dephouder: 'diefstallen alle dagen erger, ook schepen iedere nacht geplunderd'.¹⁹

De regionale kranten in Haarlem en omgeving doen dagelijks verslag van talloze diefstallen uit kruidenierswinkels, pakhuizen, broodfabrieken en bij melkhandelaren. Een paar dagen voor Kerstmis 1944 worden er zelfs vijf ganzen en twee kalkoenen gestolen uit de stadskweektuin aan de Kleverlaan in Haarlem-Noord.²⁰ Halverwege januari 1945 is er een golf van diefstallen en plunderingen van broodkarren en bakkerijen. Op zeker acht verschillende plaatsen in de stad overvallen tientallen personen bakkerswagens en broodkarren. Veel van de daders zijn vrouwen. De krant waarschuwt 'dat tegen dit soort diefstallen zeer streng wordt opgetreden', maar van de tientallen overvallers kan de politie er maar één aanhouden.²¹

De berichtgeving in kranten is uitgesproken moedeloos van toon. Zo stelt een commentator in het *Dagblad voor Leiden* in

december 1944 mismoedig vast dat 'gewone diefstallen en dieven' de krant niet meer halen, omdat daarvoor simpelweg geen ruimte is.²² In januari 1945 schrijft een medewerker van dezelfde krant bij het misdadnieuws over de omgeving Haarlem: 'Het lied der criminaliteit begint eentonig te worden. Het bevat dagelijks onveranderlijk dezelfde klanken, namelijk die van diefstal en inbraak.'²³

Bomenkap tijdens de Hongerwinter (NHA, 1100 Beeldcollectie gemeente Haarlem, 38963)

Aan de weermacht onttrokken

De rechtszaak tegen Wim, Jan en hun kompanen is een van de vermogensdelicten die in januari 1945 voor de Haarlemse rechter komen. Tijdens de zitting geven de verdachten toe dat ze de suiker gestolen hebben. Over het gestolen goed lopen hun verklaringen enigszins uiteen. Een van de verdachten benadrukt dat 'wel gezegd' is dat de suiker 'aan de Duitse weermacht onttrokken was'. Een andere verdachte zegt dan weer dat de suiker in het

ziekenhuis verstoep was zodat de Wehrmacht die niet in beslag kon nemen.

Het is hoe dan ook opvallend dat verschillende van de verdachten voor de Nederlandse justitie de nadruk leggen op de Duitse herkomst of bestemming van het gestolen goed, terwijl in de tenlastelegging staat dat de gestolen suiker eigendom was van de gemeente Haarlem en een Nederlandse firma. Blijkbaar maken de verdachten de inschatting dat het suggereren van een Duitse connectie met de gestolen voedingsmiddelen in hun voordeel kan werken. Duidelijk is dat de bezettingsautoriteiten zelf de suiker niet als hun eigendom beschouwen, want dan zouden de mannen zich voor Duitse rechtbanken moeten verantwoorden. Wellicht proberen de verdachten op deze manier de indruk te wekken dat hun diefstal niet ten koste van de hongerende Nederlandse bevolking is geweest, maar alleen ten nadele van de bezettingsmacht.

De officier van justitie vindt de feiten desalniettemin 'zeer ernstig', al wordt niet duidelijk of dat iets met de herkomst of bestemming van de suiker te maken heeft.²⁴ Het is goed mogelijk dat de magistraat vooral doelt op de omvang van de buit. Door de toenemende voedselcrisis zijn de gestolen voedingsmiddelen in de paar maanden sinds het misdrijf is gepleegd alleen nog maar schaarser en gewilder geworden. Het OM eist tegen de drie inbrekers gevangenisstraffen van tien maanden en een jaar. Wim en Jan horen straffen van zes maanden tegen zich eisen wegens medeplichtigheid aan diefstal in vereniging. De rechters veroordelen de wachtmeesters tot zes maanden cel. De andere verdachten krijgen straffen van zes, acht en tien maanden.

Gelegenheid maakt de dief

Hun hoedanigheid als politiemannen heeft Wim en Jan in de gelegenheid gebracht om mee te werken aan een misdrijf. Hun uniform geeft hun status en gezag, waarvan ze misbruik hebben gemaakt om dieven te assisteren. Wim heeft ook al eerder

gebruikgemaakt van zijn functie bij de politie om groenteconserveren te stelen op een schip dat hij moest bewaken. Omdat voedsel zo schaars is geworden, geldt tijdens de Hongerwinter het adagium 'gelegenheid maakt de dief' zelfs – of: juist – voor degenen die de wet moeten handhaven.

De Haarlemse depothouder beschrijft in zijn dagboek verschillende voorvallen waarin politieagenten, nachtwakers en medewerkers van de Crisis Controle Dienst (CCD) hun voordeel doen bij het bewaken van voedsel.²⁵ Tijdens de Hongerwinter is de verleiding zo groot, dat velen er niet aan kunnen weerstaan. Wachtmeesters bij de staatspolitie en marechaussee blijken bijzonder vatbaar voor dit soort praktijken. De Haarlemse rechtbank veroordeelt in de eerste maanden van 1945 naast Wim en Jan nog vijf mannen in die functies voor misdrijven die uiteenlopen van medeplichtigheid bij diefstal en heling tot corruptie. In bijna al die gevallen zijn voedingsmiddelen de belangrijkste opbrengst.

Het gaat om drie verschillende zaken. In de eerste houdt een wachtmeester in Haarlemmerliede een boer en zijn echtgenote aan de praat, terwijl zijn collega's negen kippen in hun fietstassen steken.²⁶ Het tweede geval draait om twee wachtmeesters uit Wormerveer, die aan een nachtwaker vragen om cacaoboter voor hen te stelen uit een fabriek in Zaandijk. De nachtwaker laat daarvoor twee mannen de fabriek binnen, die de cacaoboter meenemen. Bij de doorverkoop levert de buit in totaal 18.000 gulden op.²⁷ Het derde voorbeeld van diefstal door malafide politiemensen speelt zich af in Haarlem. Twee wachtmeesters van de staatspolitie hebben dienst bij de Koepelgevangenis. Ze zien een paar mannen uit een steegje komen en zijn benieuwd wat daar te doen is. Het steegje leidt naar een pakhuis. Binnen treffen ze drie mannen aan, van wie er een bezig is met het uitbenen van stukken paardenvlees. De wachtmeesters begrijpen meteen dat het gaat om illegaal geslacht vlees. De correcte gang van zaken is om het vlees in beslag te nemen en de mannen te arresteren. Dat zeggen ze dan ook tegen de aanwezigen. Daarop zegt een van de sluikslachters: 'Wij zijn toch allemaal Nederlanders, er is toch wel wat aan te doen.' Hij biedt eerst 250 en dan 500 gulden

per persoon, plus een hoeveelheid vlees, 'als zij geen werk van de zaak zouden maken'. Het geld wordt direct in de hand geteld en die avond kunnen de wachtmeesters het vlees komen ophalen.²⁸

Corruptie

Deze voorbeelden laten zien dat de Hongerwinter een vruchtbare voedingsbodem vormt voor politiecorruptie. De schaarste van voedsel en de gelegenheid die politiemedewerkers krijgen om zich te verrijken, bijvoorbeeld tijdens bewakingswerkzaamheden, hebben een corrumperende uitwerking op veel politiemensen. Dit probleem speelt niet alleen in Haarlem, maar ook bij de politiekorpsen in andere grote steden waar honger heerst, zoals Den Haag, Rotterdam en Amsterdam.²⁹

Dit soort vormen van politiecorruptie zijn overigens geen nieuw probleem. Ook in de voorgaande bezettingsjaren bieden hun werk en status politiemannen allerlei voorheen onbekende gelegenheden en omstandigheden voor zelfverrijking.³⁰ De medewerking aan de Jodenvervolging is daarvan een schrijnend voorbeeld. Bij de Amsterdamse politie is diefstal en verduistering van goederen van Joodse burgers schering en inslag. Dat geldt vooral voor het Politie Bataljon Amsterdam, dat vanaf de zomer van 1942 de voornaamste uitvoerder is van anti-Joodse maatregelen. De medewerkers van dit bataljon zijn vaak relatief onervaren politiemannen, net als wachtmeester Wim in Haarlem. De diefstallen zijn de Duitse autoriteiten een doorn in het oog, want zij vinden dat de bezittingen van gedeporteerde Joden op georganiseerde wijze in beslag genomen moeten worden. De Amsterdamse hoofdcommissaris tilt er echter niet zo zwaar aan. In de meeste gevallen worden medewerkers die goederen van Joden stelen niet gestraft.³¹ Ook in andere steden komen politiemannen die huisraad stelen uit woningen van gedeporteerde Joden daar meestal zonder straf of met een berisping van af.³² Diefstal ten koste van deze vervolgingslachtoffers is binnen de betrokken politiediensten min of meer genormaliseerd.

Hoewel diefstal van voedsel tijdens de Hongerwinter ongetwijfeld een minstens even wijdverspreid fenomeen is onder politiemedewerkers, lijkt het erop dat deze vorm van corruptie minder geaccepteerd is. Er zijn immers begin 1945 alleen al bij de Haarlemse arrondissementsrechtbank verschillende rechtszaken tegen politiemannen die zich hieraan schuldig hebben gemaakt. De rechterlijke macht vindt het dus nodig om de daders te bestraffen. Ook in politiekringen zelf, waar veel medewerkers een oogje dichtknijpen of zelf op allerlei manieren voedsel bij elkaar scharrelen, deelt blijkbaar niet iedereen de opvatting dat dit moet kunnen. De recherche veegt de diefstallen niet onder het tapijt, maar maakt er werk van.

Wellicht heeft dat te maken met het beschermen van het prestige en de legitimiteit van de politie.³³ Beide hebben tijdens de bezetting een flinke knauw gekregen, omdat de bezettingsmacht de Nederlandse politie voor haar eigen doeleinden probeert in te zetten. De medewerking van individuele agenten, speciaal opgerichte afdelingen of hele korpsen aan de vervolging van Joden en verzetsmensen maakt dat veel Nederlanders de volledige politieorganisatie wantrouwen. Ongebreidelde zelfverrijking in tijden van honger en schaarste zouden dat wantrouwen alleen maar vergroten en de legitimiteit van de politie verder ondergraven. Daarom worden stelende politiemensen tijdens de laatste oorlogsmaanden bestraft. Al is het natuurlijk zeer de vraag in hoeverre dit het tij nog kan keren.

Noodmisdrijvenbesluit

Tijdens die eerste koude en hongerige maanden van 1945 lukt het steeds moeilijker om de orde in bezet Nederland te handhaven. De criminaliteit neemt toe en diefstal en zwarte handel hebben door de voedsel- en brandstofschaarste een extra grote impact op de bevolking. Het onttrekken van kolen of voedsel aan de georganiseerde verdeling verkleint de onder de bevolking te distribueren voorraden en drijft de prijzen op de zwarte markt nog verder op.

In een poging de ongebreidelde criminaliteit een halt toe te roepen en de rechtsorde te beschermen, stelt Schrieke, de secretaris-generaal van het departement van Justitie, in januari 1945 het zogenaamde noodmisdrijvenbesluit in. Speciale 'noodkamers' bij de arrondissementsrechtbanken moeten de rechtspraak versnellen en vereenvoudigen, want in plaats van drie rechters zetelt er hierin maar één.³⁴ De bedoeling is dat verdachten van 'noodmisdrijven' extra snel en extra zwaar worden bestraft, met minimaal een jaar gevangenisstraf en maximaal twee keer de gewoonlijk geldende maximumstraf.³⁵

De noodkamers zijn bedoeld voor de berechting van misdrijven die de voedselvoorziening in gevaar brengen, zoals zwarte handel en het vervalsen van distributiebonnen.³⁶ Daarnaast behandelt de noodkamer misdrijven die 'het gevoel van rust en zekerheid van de bevolking ondergraven', zoals gewapende overvallen op boeren en de plundering van bakkerskarren. Schrieke houdt de mogelijkheid open om ook misdrijven van andere aard die de 'stoffelijken nood van het Nederlandsche volk' verzwaren voor de noodkamers te brengen, want in de 'huidige omstandigheden' kunnen er volgens hem 'ieder ogenblik' nieuwe vormen van criminaliteit opduiken.³⁷

De secretaris-generaal van Justitie wijst in maart zelf de rechters aan die zullen zetelen in de noodkamers. In Haarlem is dat mr. Cornelis Gerrit Bijleveld. Hij werkt al sinds de jaren twintig bij de Haarlemse arrondissementsrechtbank, eerst als griffier en later als rechter.³⁸ Zijn vader was president van het Amsterdamse gerechtshof. Bijlevelds benoeming tot rechter bij de noodkamer lijkt geen politiek statement. Er is namelijk geen enkele reden om aan te nemen dat hij Duitsgezind is. Of de Haarlemse noodkamer überhaupt ooit gefunctioneerd heeft, is onduidelijk. In de rechtbankarchieven of kranten is daarover niets terug te vinden.

Of het noodmisdrijvenbesluit elders in het land enige uitwerking heeft gehad, valt eveneens te betwijfelen. Een paar kranten berichten over de eerste (en wellicht enige) zitting van de Utrechtse noodkamer eind maart. Tijdens die zitting staan twee mannen terecht voor de diefstal en het doorverkopen van

zout, en drie andere voor een inbraak bij een boerderij, waarbij ze spek, ham, dertig kippen en een paardentuig hebben gestolen. Twee van de verdachten zouden bovendien nog dertig kazen hebben gestolen bij een andere boerderij.³⁹

Het OM grijpt de zitting aan om de diefstallen streng te veroordelen. De officier van justitie heeft het over 'misbruik (...) van den nood der bevolking door A-sociale elementen' en de toenemende onveiligheid op het platteland. De strafeisen en opgelegde straffen zijn echter niet uitzonderlijk hoog vergeleken met die in 'gewone' zaken over vermogensdelicten. Opvallend is dat in beide zaken de advocaten de bevoegdheid van de noodkamer in twijfel trekken. De raadsman van de zoutdienen stelt dat zout 'niet tot de vitale levensbehoeften van den mensch behoort' en benadrukt dat het niet zeker was dat de buit voor de voedseldistributie bedoeld was. De advocaat van de andere verdachten meent dat het noodmisdrijvenbesluit niet van toepassing kan zijn op deze zaak, omdat de diefstallen al in september 1944 zijn gepleegd en de noodmisdrijvenwetgeving pas in januari 1945 in werking is getreden.⁴⁰ De rechters gaan hier niet in mee en veroordelen de verdachten tot gevangenisstraffen uiteenlopend van negen maanden tot een jaar. Al bij al lijkt het er echter op dat er van het noodmisdrijvenbesluit zeer weinig terecht is gekomen. Dat is niet verbazingwekkend, aangezien Nederland binnen een maand na de eerste zitting bevrijd is.

Regelingen treffen

Politie en justitie staan tijdens de Hongerwinter machteloos tegenover dieven en zwarthandelaren. In het laatste half jaar van de bezetting is er nog een andere, misschien effectievere manier waarop deze criminelen worden bestreden. Verzet sleider Nico Sikkel zet hiervoor een 'illegale recherche' op. Deze groep bestaat uit politiemannen uit Haarlem, Velsen, Heemstede en Bloemendaal die zich hebben aangesloten bij het verzet.⁴¹ Sikkel

heeft de ideale positie om te bemiddelen tussen verzet en politie en justitie. Hij is namelijk niet alleen gewestelijk commandant van de Ordedienst (OD) en later van het samenwerkingsverband Binnenlandse Strijdkrachten (BS), maar ook substituut-officier van justitie bij het OM in Haarlem. Zo is hij perfect geplaatst om contacten tussen het verzet en ordehandhavers te faciliteren.

Installatie van mr. Sikkel (staand) als officier van justitie in 1949 (NHA, Collectie Fotopersbureau De Boer, reportagenummer 2607)

De illegale recherche zoekt uit of bepaalde inbraken en diefstallen zijn verricht in opdracht van de verzetsleiding, of dat er sprake is van 'gewone' criminelen of verzetsmensen die stelen voor eigen gewin. Wanneer buitgemaakte goederen of levensmiddelen niet ten bate komen van 'de goede zaak', vervaagt het onderscheid tussen verzetsacties en criminele feiten. Verzetsmensen die gestolen goederen in eigen zak steken bezorgen het verzet een slechte naam en ondergraven daarmee zijn legitimiteit.⁴² Daarom moeten ze aangepakt worden, net als criminelen die

niets met het verzet te maken hebben. Half december 1944 geeft Sikkel aan leden van zijn verzetsgroep de opdracht om 'met politie en justitie (...) regelingen [te] treffen met betrekking tot het opsporen en de in-bewaring stelling van dieven, inbrekers, enz.'⁴³ Dit contact is niet alleen gunstig voor verzetsmensen, die bij 'legitieme' verzetsacties door politieagenten in bescherming genomen kunnen worden, maar ook voor de politie zelf, die zo hulp krijgt bij de opsporing van 'gewone' criminelen.

Wanneer de illegale recherche misdadigers in het vizier krijgt, volgt overleg met verzetsleider Sikkel. Die probeert er als officier van justitie voor te zorgen dat 'gewone' criminelen en 'losgeslagen' verzetsmensen worden opgepakt en door Nederlandse rechters worden bestraft, desnoods voor andere feiten dan ze in werkelijkheid hebben gepleegd. Deze pogingen om voor het verzet ongewenste figuren onschadelijk te maken zijn soms uiterst riskant en kunnen zelfs fatale gevolgen hebben. Zo vallen begin 1945 een aantal Haarlemse verzetsmensen die zich hebben afgekeerd van de lokale verzetsleiding en deels voor eigen gewin 'wilde' overvallen plegen, in handen van de Duitsers. Hoewel het de bedoeling is dat de 'illegale recherche' hen onder het voorwendsel van minder zware vermogensdelicten in de Nederlandse gevangenis krijgt, loopt het anders. Bij een represailleactie van de bezettingsmacht worden de mannen gefusilleerd.⁴⁴ Dit laat zien dat het heel moeilijk is om 'wilde' verzetsmensen te bestraffen en de 'morele richtlijn' van de Haarlemse verzetsleiding in de praktijk niet werkt.⁴⁵

Landsbelang?

Na de bevrijding blijkt dat er bij de suikerdiefstal waarbij Wim en Jan hebben geassisteerd mogelijk een verzetslink was. De twee mannen, die inmiddels officieel ontslagen zijn bij de Haarlemse politie, hopen onder hun gevangenisstraf van zes maanden uit te kunnen komen en tekenen daarom beroep aan tegen hun vonnis. Het is wel een zaak van de lange adem. Pas in januari 1946

komt het beroep voor het Amsterdamse gerechtshof. Tijdens die zitting zijn drie getuigen opgeroepen: een van de rechercheurs die de suikerdiefstal heeft onderzocht, een van de suikerdieven en een 32-jarige glassnijder uit Haarlem. Blijkbaar roepen de verklaringen van de getuigen en verdachten zoveel vragen op, dat het hof besluit de zaak te schorsen en een aanvullend onderzoek te vragen aan de rechter-commissaris. Doel van dat onderzoek is om te achterhalen wat nu precies het aandeel van Wim en Jan was in het misdrijf en in welke omstandigheden het heeft plaatsgevonden.

Tijdens de volgende zitting in oktober 1946 wordt duidelijk waarom dit nodig was. Wim en Jan zeggen bij een Haarlemse verzetsgroep actief te zijn geweest en beroepen zich daarop. Er zijn voorbeelden bekend van verdachten die op basis van vergelijkbare argumenten, ook in beroep, geen straf hebben gekregen.⁴⁶ Zo heeft het Amsterdamse gerechtshof in december 1945 besloten dat een man die tijdens de bezetting illegaal stroom heeft afgetapt niet strafbaar is. De verdachte beriep zich op overmacht, omdat hij onderduikers in huis had en de rantsoenen voor gas en elektriciteit onvoldoende waren om voor iedereen te koken en te stoken. Het gerechtshof bepaalde dat deze diefstal van energie in 'landsbelang' is gepleegd en ontsloeg de man van rechtsvervolging. De Hoge Raad bevestigt later dit arrest.⁴⁷ Saillant detail is dat twee van de raadsheren die zetelden tijdens dit zogenaamde 'diefstal van energie'-arrest ook moeten oordelen over Wim en Jan.

Wim vertelt dat zijn verzetswerk vooral bestond uit het vervoeren van vuurwapens en ammunitie. Met diefstal van levensmiddelen voor de illegaliteit hield hij zich meestal niet bezig. Volgens Wim deed de man die de suikerdiefstal heeft geïnitieerd zich aan hem en Jan voor als illegaal werker en maakte hij hun wijs dat de buit bedoeld was om spoorwegstakers te ondersteunen. Daarmee verwees hij naar de in september 1944 begonnen spoorwegstaking, die ertoe leidt dat tienduizenden medewerkers van de NS onderduiken. Wims antwoord op het verzoek om medewerking aan de diefstal was

dat hij 'overal voor in was'. Nu verklaart hij dat dat sloeg op zijn verzetswerkzaamheden.

Jans verklaring is korter, maar sluit aan bij die van Wim. Hij zegt net als zijn medeverdachte deel uit te hebben gemaakt van een verzetsgroep. Na hun aanhouding hebben ze aan de Haarlemse rechercheurs die hen verhoorden niet de waarheid durven vertellen, omdat ze er niet zeker van waren of ze wel 'betrouwbaar' waren. Een van die rechercheurs komt tijdens de zitting voor het gerechtshof ook aan het woord. Hij verklaart dat er tijdens de verhoren in november 1944 niet besproken is dat de diefstal gepleegd zou zijn ten behoeve van de stakende spoorwegmannen. Wim heeft toen wel gezegd dat hij heeft meegewerkt aan de diefstal om aan geld te komen voor zijn gezin. De rechercheur vertelt verder dat hij en zijn collega 'volkomen betrouwbaar' waren tijdens de bezetting. Als ze hadden geweten dat Jan en Wim voor een verzetsgroep werkten, hadden ze wellicht geprobeerd de hele zaak onder het tapijt te vegen.

Samenwerking en tegenwerking

Helaas wordt tijdens de zitting niet duidelijk of Wim en Jan de waarheid spreken. De leider van de verzetsgroep waarvan ze zeggen deel te hebben uitgemaakt, is ook aanwezig als getuige. Of de wachtmeesters echt bij zijn groep hoorden, zegt hij niet. Dat komt waarschijnlijk omdat deze man een half jaar voor de bevrijding de naamgever van de verzetsgroep is opgevolgd. Die is in september 1944 door leden van de Sicherheitspolizei gefusilleerd in Abbenes bij Lisse, nadat twee toevallig passerende landwachters hem met twee anderen betrapt hadden tijdens het vervoer van wapens.⁴⁸ Het is mogelijk dat de man die in 1946 als getuige spreekt tijdens de rechtszaak Wim en Jan niet kent, maar zij wel bekend waren bij zijn voorganger.

De initiator van de suikerdiefstal, die volgens Wim gezegd zou hebben dat de opbrengst bedoeld was voor de spoorwegstakers, is ook opgeroepen als getuige, maar komt niet opdagen. Wel

verklaart een andere man die bij de diefstal betrokken was, dat hij nooit gehoord heeft dat de diefstal een verzetsdoel zou hebben gehad. Hij weet alleen dat de buit onder de daders verdeeld zou worden. Uit al deze verschillende en soms tegenstrijdige getuigenissen kunnen de raadsheren afleiden dat Wim en Jan mogelijk actief waren bij een verzetsgroep, maar of de suikerdiefstal daar iets mee te maken had, wordt betwijfeld.

Na de bevrijding bestaat er wel vaker onduidelijkheid over verzetsmensen die tijdens de bezetting strafbare feiten hebben gepleegd. Verdachten van allerhande misdrijven, zoals diefstal en moord, claimen dan dat ze dit voor of in opdracht van het verzet hebben gedaan. Dat is niet zo vergezocht, want veel verzetsactiviteiten zijn inbreuken op de Nederlandse wet en daarmee strafbaar. Voorbeelden daarvan zijn roofovervallen om distributiebonnen of voedsel buit te maken voor onderduikers en liquidaties van collaborateurs die verzetsmensen of onderduikers in gevaar brengen. Net als de politie worstelt het verzet met beeldvorming en legitimiteit. Wat verzetsmensen als een legitieme daad beschouwen, strookt lang niet altijd met wat volgens de wet is toegelaten.

Dit soort activiteiten leveren al tijdens de bezetting problemen op voor politieagenten en medewerkers van justitie die het verzet goedgezind zijn. Zij moeten de inschatting maken of er mogelijk sprake is van een link met het verzet en zo ja, hoe ze de betrokken personen kunnen beschermen tegen Duitse vervolging. Dat is lang niet altijd mogelijk, zeker niet wanneer Duitsgezinde politiemensen of magistraten zich met de zaak bemoeien.

Bovendien hebben niet alle verzetsgroepen nauw contact met officiële instanties. In Haarlem zijn de verhoudingen tussen bepaalde verzetsgroepen onderling moeizaam of zelfs ronduit wantrouwig. Substituut-officier van justitie en verzetsleider Sikkel werkt vooral samen met (oud-)politieagenten. Net als hijzelf werken zij in het geheim de bezetter tegen, terwijl ze in hun werk de schijn van medewerking met de Duitsers blijven ophouden. Sikkel vertegenwoordigt het conservatieve verzetskamp, dat bestaat uit personen die deel uitmaken van het vooroorlogse

Nederlandse establishment. Tot het najaar van 1944 heeft deze groep weinig ervaring met gewapende verzetsacties. Aan de andere kant staat de Raad van Verzet (RvV), een eerder links georiënteerd verzets Samenwerkingsverband, dat zich in Haarlem onder andere specialiseert in het liquideren van collaborateurs. Hannie Schaft is een van de leden. De Haarlemse RvV komt voort uit kringen rondom de Communistische Partij van Nederland (CPN), al zijn lang niet alle leden zelf communist. Desalniettemin staan het conservatieve verzet en de RvV ideologisch lijnrecht tegenover elkaar.⁴⁹

Verzet, collaboratie en criminaliteit

Met het oog op deze complexe verhoudingen tussen verzetsgroepen in de regio Haarlem en de risico's die nauw contact tussen verzetsgroepen met zich meebrachten, is het niet vreemd dat er zelfs na de bevrijding veel onduidelijkheid bestaat over de 'verzetsstatus' van Wim en Jan. In zijn verklaring voor het Amsterdamse gerechtshof stelt de leider van de verzetsgroep waar de voormalige wachtmeesters zeggen bij te hebben gehoord, dat in Haarlem 'verschillende ploegen illegale werkers (...) los van elkaar' handelden. Dat doet vermoeden dat de groep waartoe zij behoorden niet veel samenwerkte met andere verzetsorganisaties en er maar weinig mensen kunnen getuigen van de verzetsactiviteiten die Jan en Wim zeggen te hebben ondernomen.

Tijdens het aanvullende onderzoek heeft de rechter-commissaris geprobeerd Wim en Jans zaak te reconstrueren, maar niet alle vragen zijn beantwoord. Een getuige, mogelijk een oud-collega bij de politie, zaait nog meer onduidelijkheid door te verklaren dat hij in het voorjaar van 1943 heeft gezien dat Wim een brief van het Rechtsfront heeft ontvangen. Dat is een nationaal-socialistische organisatie voor politiemensen en juristen. Ook in Wims personeelsdossier staat vermeld dat hij sinds oktober 1942, toen hij bij de Haarlemse politie ging werken, lid was van het Rechtsfront.⁵⁰ Boven op zijn veroordeling wegens diefstal

wordt Wim daarom na de bevrijding als ‘politiek onbetrouwbaar’ beschouwd.⁵¹ Wims zaak bevat dus behalve verzet en ‘gewone’ criminaliteit mogelijk ook nog een vleugje collaboratie. Dit laat zien hoezeer die drie op het eerste gezicht duidelijk van elkaar te onderscheiden categorieën in elkaar kunnen overlopen.

De raadsheren van het Amsterdamse gerechtshof moeten op basis van deze onvolledige informatie over de verdachten toch een beslissing nemen. Ze besluiten dat hun rol in de diefstal bewezen is en dat er geen blijk is ‘van eenige omstandigheid, die zijne strafbaarheid zou uitsluiten’. Oftewel: ze geloven niet dat het misdrijf werkelijk uit verzetsmotieven is gepleegd. Het gerechtshof veroordeelt Wim en Jan tot zes maanden gevangenisstraf, net als de Haarlemse arrondissementsrechtbank in januari 1945.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 17, vonnisnummers 1-3.

Noord-Hollands Archief, 450, Gerechtshof Amsterdam, inv.nr. 268, arrestnummers 943a en 943b.

Noord-Hollands Archief, 450, Gerechtshof Amsterdam, inv.nr. 313, rolnummer 495/1945.

6 'Niks anders als narigheid'

Een oplichter grijpt zijn kans

Schaarste en prijsstijgingen van voedsel en andere producten bieden tijdens de bezetting nieuwe mogelijkheden om mensen op te lichten. Na de bevrijding blijft dat nog enige tijd zo. Haarlemmer Harry specialiseert zich in oplichting en grijpt daarbij de omstandigheden in bezet en recent bevrijd West-Nederland handig aan.

Harry's criminele loopbaan begint in het voorjaar van 1943.¹ Hij is dan 26 jaar oud. Op een koude, zonnige dag in maart raakt hij aan de praat met een buurtgenoot uit de Haarlemse binnenstad. Hij vertelt de man dat hij een grote hoeveelheid sigaretten kan inkopen. Zijn gesprekspartner heeft daar wel oren naar. Tabak is dan al bijna een jaar 'op de bon' en dus beperkt verkrijgbaar. Mannen boven de achttien jaar kunnen met een rokerskaart 40 sigaretten per week kopen, al worden de rantsoenen steeds kleiner en de kwaliteit van de tabak slechter.² De belofte van een hoop sigaretten is dus aantrekkelijk. Voordat de koop gesloten is, stelt Harry nog een voorwaarde: hij heeft niet genoeg geld voor de aankoop van de sigaretten en moet 175 gulden lenen. Zijn buurtgenoot stemt toe en geeft hem het geld mee. Een dag later komt Harry terug om nog eens 10 gulden te lenen. Daarna blijft het stil: van Harry, het geld, noch de sigaretten is een spoor te bekennen.

In de zomer van dat jaar biedt Harry weer een interessante deal aan. Tegen een bakker zegt hij dat hij wel aan gouden tientjes kan komen. De waarde van die munten stijgt tijdens de bezetting flink als gevolg van het financiële beleid van de bezetter. Een gouden tientje is eind 1943 al meer dan tien keer zoveel waard als voor de bezetting en de waarde gaat wat later, tijdens de Hongerwinter, door het dak.³ Daarom is het een interessante investering. Harry

wil wel eerst weten of de bakker geld heeft voor de aankoop van de tientjes. Als die zijn portefeuille tevoorschijn haalt, en laat zien dat er meer dan 5000 gulden aan (geleend) briefgeld in zit, grijpt Harry de portemonnee en gaat ervandoor. Binnen enkele dagen verbrast hij het grootste deel van het geld.

In het najaar van 1943 moet Harry zich verantwoorden voor beide misdrijven. Voor de verduistering van het voor sigaretten bestemde geld krijgt hij van de politierechter een gevangenisstraf van vier maanden. De arrondissementsrechtbank legt hem voor de diefstal van de portemonnee één jaar gevangenisstraf op. Een deel van zijn straf zit Harry uit in een gevangenenkamp op Texel, waar hij tewerk wordt gesteld. Tijdens de bezetting gebeurt het vaker dat gevangenen op vliegvelden of voor de Wehrmacht worden ingezet.⁴ In het voorjaar van 1944 zegt Harry het op Texel goed naar zijn zin te hebben: hij hoopt er zelfs na het uitzitten van zijn straf te blijven werken.

Tijdens zijn gevangenschap heeft Harry bij het Amsterdamse gerechtshof beroep aangetekend tegen zijn veroordeling wegens verduistering. Het gerechtshof oordeelt dat het onderzoek niet volledig is geweest en vraagt de reclassering om een beeld te schetsen van de 'persoon en levensomstandigheden van verdachte'. Dat rapport is blijkbaar positief, want een deel van Harry's straf wordt opgeschort. In september 1944 is hij weer een vrij man.

Hongerwinter

Op dat moment verkeert de oorlog in een kritieke fase. De geallieerden bevrijden in het najaar van 1944 stap voor stap delen van het zuiden van Nederland. De spoorwegstaking, een Duits verbod op voedseltransporten over het water en een samenspel van andere factoren bemoeilijken het vervoer van levensmiddelen. In het westen van het land is voedsel steeds moeilijker verkrijgbaar.

Stedelingen trekken daarom in de loop van de winter op 'hongertochten' de wijde omgeving in (en soms verder) om bij landbouwers aan voedsel te komen. Haarlemmers gaan onder

andere naar het noorden van hun provincie, waar minder steden en meer landbouwers zijn. Omdat ze grote afstanden moeten afleggen, blijven ze soms een nacht slapen bij landbouwers in onder andere Sijbekarspel en de Wieringermeer, waar ze ook wat te eten krijgen.⁵ De hongertochten bieden een belangrijke aanvulling op het schaarse voedselaanbod in de stad en vormen een alternatief voor de dure zwarte markt.

Hongertochten 1944-1945 (NHA, 1100 Beeldcollectie gemeente Haarlem, inv.nr. 39279)

Harry bedenkt in deze schrijnende omstandigheden een nieuw en snood verdienmodel. Omdat hij in het verleden bij de post heeft gewerkt, kennen veel mensen uit Haarlem en omgeving hem van gezicht. Hoewel hij sinds 1940 niet meer in dienst is bij de PTT, doet Harry zich voor als postbode en zegt hij dat hij met een postauto naar de Kop van Noord-Holland kan rijden om daar eten te kopen. Daarvoor heeft hij wel veel geld nodig, want hij kan de hoge bedragen die voor voedsel worden gevraagd niet voorschieten. Diverse mensen trappen in zijn verhaal en geven hem geldbedragen van honderden guldens en soms zelfs meer dan duizend gulden mee om inkoop voor hen te doen.

Januari 1945: jongens klaar voor vertrek in de Haarlemse Van Hogendorpstraat voor het halen van voedsel bij de boeren (NHA, 1100 Beeldcollectie gemeente Haarlem, inv.nr. 64598)

Op 8 januari 1945 komt bij de Haarlemse politie de eerste aangifte binnen. Daaruit blijkt hoe Harry te werk gaat. De ochtend ervoor is hij bij een dertigjarige huisvrouw aan de deur geweest. Hij stelt zich voor onder een valse naam en is op zoek naar 'een zekere Jonkers' die op haar adres zou wonen en voor wie hij voedsel zou meebrengen. De vrouw kent niemand die Jonkers heet. Blijkbaar komt Harry met zijn donkerblonde haar en blauwe ogen betrouwbaar over, want de twee raken aan de praat. Harry vertelt dat hij voor de post werkt en hij biedt aan voedsel voor haar mee te brengen uit Anna Paulowna, waar hij familie heeft. De vrouw is wat terughoudend: is het wel verstandig om geld voor te schieten aan een onbekende? Na overleg met haar man gaat ze toch maar overstag, omdat het gezin 'nagenoeg zonder eten' zit. Om vertrouwen te wekken laat Harry zijn persoonsbewijs zien, waar zijn echte naam op staat. Als de vrouw opmerkt dat dit niet de naam is waarmee hij zich heeft voorgesteld, vertelt hij dat zijn eigen persoonsbewijs is verloren en hij nu een vals gebruikt. De vrouw vult wellicht in dat hij als jonge man aan de gedwongen tewerkstelling probeert te ontkomen. Ook geeft Harry zijn woonadres aan haar door om vertrouwen te wekken. Hij belooft binnen drie à vier dagen terug te komen met het voedsel. Maar nog diezelfde dag krijgt de vrouw het gevoel bedrogen te zijn. Ze belt aan bij het opgegeven adres. Daar hebben ze nog nooit van Harry gehoord.

Als ze de volgende dag aangifte doet, laat de politie haar een foto zien van Harry, die is opgenomen in de politieverzameling. Ze herkent hem direct. Een ingenieur uit Haarlem-Zuid en een koopman uit de wijk Kleverpark melden zich die dag bij de politie met een vergelijkbaar verhaal. Een van hen kent Harry nog uit de tijd dat hij voor de post werkte, wat voor hem het verhaal over de postauto extra geloofwaardig maakte.

Enkele dagen later houdt de politie Harry aan in Haarlem. Als hij wordt gefouilleerd, blijkt dat hij 1600 gulden bij zich heeft. Dat geld brengt de politie op het pad van nóg een bena-deelde vrouw, die een verklaring aflegt. Ook Harry zelf wordt

verhoord. Hij geeft toe dat hij nooit van plan was om van al dat geld levensmiddelen te kopen, maar vertelt dat hij 'zonder geld' zat en 'veel schulden had'. Met zijn verhaal over hongertochten probeerde hij mensen geld afhandig te maken, wat behoorlijk succesvol bleek. Daarop wordt Harry in bewaring gesteld op verdenking van oplichting.

Tijdens de bezetting zijn er meer figuren die mensen oplichten door de indruk te wekken dat ze in dienst van een overheidsinstantie werken. In februari 1945 doen bijvoorbeeld drie mannen zich voor als medewerkers van de Centrale Controledienst, die als taak heeft de zwarte handel te bestrijden. Onder het mom van een onderzoek naar illegaal verkregen levensmiddelen nemen ze in Haarlem grote hoeveelheden bonen en tarwe in beslag.⁶ Dit soort praktijken komen ook eerder tijdens de bezetting voor en in andere delen van het land. Oplichters maken graag gebruik van de autoriteit van Nederlandse en Duitse politiediensten. In Tilburg doen in het voorjaar van 1943 drie mensen aangifte van oplichting en diefstal van shagtabak. In alle drie de gevallen is er bij hen thuis aangebeld door twee mannen, van wie de ene een ss-uniform draagt. Deze mannen vragen of ze shagtabak kunnen kopen. Als de bewoners daarop tabak tevoorschijn halen, nemen ze die zonder te betalen mee.⁷ Met het uniform oefenen ze druk uit op de bewoners, die niet in discussie durven te gaan met iemand van de ss. In één geval nemen ze een persoonsbewijs in beslag en zeggen ze dat dit bij de lokale *Ortskommandantur* opgehaald kan worden. Wanneer de bewoner daar gaat informeren, blijkt niemand er iets vanaf te weten. Enkele maanden later wordt een andere inwonster van Tilburg op vergelijkbare wijze tabak afhandig gemaakt door een in burger geklede man, 'die zeide van de politie te zijn en een papier met zijn foto en het opschrift "politie" toonde'.⁸

Dit soort praktijken is niet uniek voor Nederland. In bezet Parijs is oplichting en diefstal door 'valse' politieagenten zelfs een ware plaag. In de regio rond de Franse hoofdstad registreert de politie tussen 1941 en 1944 meer dan 800 van dit soort voorvallen.⁹

Criminelen maken volop gebruik van de diverse nieuwe mogelijkheden die de bezetting biedt om mensen op te lichten.

Vechten voor de vrijheid

In afwachting van zijn rechtszaak schrijft Harry een emotionele brief aan de Haarlemse officier van justitie Van der Burg. Hij zegt 'in deze oorlog niks anders als narigheid' te hebben meegemaakt. Driemaal zou hij ondergedoken zijn om aan gedwongen tewerkstelling en krijgsgevangenschap te ontsnappen. Ook aan de beruchte 'Sinterklaasrazzia' zegt hij op een haar na te zijn ontkomen. Tijdens die razzia worden op 6 december 1944 meer dan 1300 Haarlemse mannen opgepakt. De bezettingmacht heeft op dat moment veel arbeidskrachten nodig, omdat zo veel mogelijk Duitsers worden ingezet om aan de verschillende fronten tegen de geallieerden te vechten. Omdat veel Nederlanders geen gehoor geven aan oproepen om zich te melden voor tewerkstelling en in plaats daarvan onderduiken, houden de Duitse autoriteiten in verschillende steden razzia's waarbij ze mannen tussen de zeventien en veertig jaar oppakken. Als jonge man loopt Harry inderdaad gevaar om opgepakt te worden, maar het is onduidelijk in hoeverre zijn brief verder waarheidsgetrouw is. Zo schrijft hij dat hij geen persoonsbewijs meer heeft, terwijl hij dat recent nog heeft laten zien aan de mensen die hij heeft opgelicht. Ook zegt hij niets over zijn eerdere veroordelingen, waarvan het om natuurlijk wel op de hoogte is.

Harry speelt in zijn brief ook in op de patriottistische gevoelens van de officier van justitie. Hij schrijft: 'we blijven ondanks al die ellende Hollander. Want ook onze tijd komt weer om te vechten voor de vrijheid.' Zo'n anti-Duitse uitspraak houdt in de maanden vóór de bevrijding een groot risico in. Harry weet immers niet wie de brief te lezen krijgen. Als die personen Duitsgezind zijn, zal zo'n expliciete verwijzing naar de naderende bevrijding zijn zaak geen goed doen.

HUIS VAN BEWARING

S.G.S. 8105 - 1939

LEES DIT: HAARLEM, Model No. 45 (Hsd).

Bij briefwisseling met verpleegden en gevangenen moeten de naam en voornaam bovenaan in den brief vermeld staan: op het adres mag de naam niet voorkomen.

Het adres is: AAN No. 21121

GEVANGENIS
RIJKSWAARDEKRICHTING

Ongefrankeerde brieven aan verpleegden en gevangenen worden niet aangenomen - POSTZEGELS en COUPONS mogen NIET worden toegezonden. - De toezending van geld geschiedt per POSTWISSEL.

De veroordeelden mogen vóór ontslag slechts in bepaalde gevallen en als regel NIET voor aankoop van kantine-artikelen over de toegezonden gelden beschikken.

Haarlem 21/11/41

80^e Aan den WelEd. gestrengen Heer
President van den Arrondissements
Rechtbank Haarlem

Mijnheer de President hierbij doe ik een bekeft beraod bij Uw of mijn straf verloopig niet opgeschorst kan worden. Daar er veel voor mijn van af hangt omdreud mijn levensonderhoud. Als id name. Lijh vrij zou komen dan krijg ik distributiebonnen en een nieuw persoonsbewijs en er wordt gezogd voor mijn kostgeld. Want daar id onderduider was. Ovd mag mijn eten van huis laten komen. maar dat kan van mijn niet omdat mijn ouders van dat kleine kantoren ovd niets kunnen missen dat begrijpt Uw wel na, tnuurlijk. Ovd kan id Uw mededeelen

Harry schrijft vanuit gevangenschap aan de rechtbankpresident (NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 44, parketnummer 80c)

Zou Harry weten dat bij het Haarlemse OM diverse medewerkers actief zijn in het verzet? Substituut-officier van justitie Nico Sikkel is een leidinggevende figuur in het verzet, eerst bij de lokale afdeling van de Ordedienst, daarna bij de Binnenlandse Strijdkrachten. Hij is daartoe gekomen door het onrecht dat de

bezetter aanricht, ook in de gerechtelijke wereld. Sikkel zou tijdens de bezetting zelfs gezegd hebben dat ‘het recht in deze [rechts]zaal’ hem niet meer interesseert.¹⁰ Bernard Besier, ook substituut, is eveneens actief voor de Ordedienst. Hij tekent na de bevrijding op dat alle vier de medewerkers op het economische parket, waar hij tot 1944 werkt, ‘politiek volkomen “goed” waren, net als de economische rechter. Door deze samenwerking noemt hij de situatie bij het economische parket een ‘schier idealen toestand’, omdat er ‘op allerlei wijzen geschipperd [kon] worden of de hand gelicht met voorschriften, die aan een goede en zuivere Nederlandsche justitie onwelgevallig waren’.¹¹

Sikkel en Besier zijn geen uitzonderingen. Tijdens het laatste oorlogsjaar stelt de rechtbankpresident zelfs het Haarlemse Paleis van Justitie ter beschikking aan het verzet. Op Dolle Dinsdag is er een bespreking tussen verschillende verzetsleiders, met medeweten van de officier van justitie. Voor Besier is het feit dat hierover niets uitlekt het bewijs dat het rechtbankpersoneel tijdens de bezetting over het algemeen betrouwbaar (lees: anti-Duits) is.¹²

Die inschatting maakt Harry blijkbaar ook, al is het onwaarschijnlijk dat hij op de hoogte is van de betrokkenheid van deze magistraten bij het verzet. In zijn brief belooft hij verder het geld terug te geven aan de benadeelden, ‘want die hebben het ook liever terug als dat ik in de gevangenis kom’. Ten slotte gooit Harry zijn ouders in de strijd, die zoals veel mensen ‘in de koude en honger zitten’ en doet hij een plechtige belofte: ‘ik durf er een eed op te doen dat Uw mijn nooit meer zal zien verschijnen voor Uw Rechtbank.’

Onrustbarende toename van diefstallen

In maart komt Harry’s zaak voor de Haarlemse rechtbank. Dat een verdachte tijdens deze moeilijke maanden vóór de bevrijding voor de rechter komt is niet uitzonderlijk. De Haarlemse arrondissementsrechtbank werkt door, ook onder de barre omstandigheden van de Hongerwinter. Dat moet ook wel, want het aantal

diefstallen blijft stijgen. Door de honger en schaarste wordt de drempel om te stelen voor veel mensen lager. Op basis van de criminaliteitsstatistieken is het moeilijk om de toename van het aantal diefstallen aan te tonen: vaak zijn de cijfers in deze periode niet bekend en als dat wel zo is, moeten we er rekening mee houden dat juist in moeilijke tijden benadeelden vaak geen aangifte doen van diefstal. Het *dark number* van niet-aangegeven misdrijven blijft dus onbekend. In de maandrapporten van de politie in Beverwijk en Heemstede valt desalniettemin te lezen dat begin 1945 het aantal diefstallen, onder andere van levensmiddelen en vee, 'onrustbarend' toeneemt.¹³

De rechterlijke macht probeert daders van dit soort misdrijven te bestraffen. Tussen 1 januari en 26 april 1945 staan 64 vermogensdelinquenten terecht voor de Haarlemse meervoudige kamer. In ongeveer de helft van de gevallen hebben zij zich schuldig gemaakt aan diefstal of heling van voedingsmiddelen zoals suiker, aardappels, meel en cacao-poeder. In de andere gevallen gaat het om goederen zoals kleding, gereedschap, fietsen, brandstof en huisraad en uitzonderlijk ook om geld. Behalve Harry moet nog iemand terechtstaan wegens oplichting. Ook is er één geval van afpersing.¹⁴ Daarnaast behandelt de Haarlemse politierechter in de maanden januari tot en met april 1945 meer dan 150 zaken van diefstal, heling, oplichting en verduistering van onder andere hout, aardappels, schoenen, kachels en konijnen.¹⁵

De rechtbanken vonnissen door, ook in de voedselcrisis. Toch is het zeker niet vanzelfsprekend dat een betrapte crimineel tijdens de Hongerwinter wordt bestraft voor zijn poging om aan geld, eten of brandstof te komen. Het OM mag zelf beslissen of door de politie binnengebrachte zaken worden vervolgd of niet. In de Hongerwinter komen in het arrondissement Haarlem opvallend vaak diefstalzaken waarin *wel* een verdachte in beeld is, toch *niet* voor de rechter. Het Haarlemse OM besluit in de winter van 1944-1945 bij ongeveer de helft van de aangebrachte vermogensdelicten om niet te vervolgen, hoewel er wel een verdachte bekend is. In januari gebeurt dat bijvoorbeeld bij 55 personen die verdacht worden van 'diefstal hout'.¹⁶

De rechterlijke macht kiest er vermoedelijk wegens overbelasting voor om sommige zaken niet te vervolgen. Bij veel parketten en rechtbanken heerst namelijk vanaf 1943 een personeelstekort, onder andere als gevolg van de *Arbeitseinsatz*.¹⁷ Jonge mannen moeten zich melden om in Duitsland te gaan werken en kunnen hun functie in Nederland daarom niet meer uitoefenen. Sommige rechtbankpresidenten proberen hun personeel hiertegen te beschermen, maar vaak lukt dat niet.¹⁸ Met minder personeel kunnen het OM en de rechtbanken minder zaken vervolgen. In Haarlem spelen die problemen ook. De arrondissementsrechtbank behandelt in 1944 en in 1945 minder rechtszaken dan in de jaren erna en ervoor.¹⁹

Er moeten dus keuzes gemaakt worden: welke zaken moeten absoluut worden bestraft en welke zijn minder belangrijk? Blijkbaar vindt het OM Harry's zaak ernstig genoeg om hem met enige spoed te vervolgen. Hij heeft op wel erg brutale wijze misbruik gemaakt van de honger van anderen. Het is niet verwonderlijk dat de rechterlijke macht hem wil bestraffen en tientallen personen die voor eigen kachel illegaal hout hebben gekapt laat lopen.

Solidariteit

In maart 1945 verschijnt Harry voor de rechter. Tijdens de zitting valt op dat in de tenlastelegging maar één van zijn recente slachtoffers wordt genoemd. De andere benadeelden worden niet vermeld, misschien omdat het OM inschat met één voorbeeld voldoende bewijs te hebben. De officier van justitie hekelt in zijn requisitoir Harry's schandelijke leugens en houding, 'die de mensen de hoop gaf in deze moeilijke tijden levensmiddelen te verschaffen, doch er eigenlijk op uit was, om te rooven'.²⁰ Hij vindt het noodzakelijk dat de verdachte een hoge straf krijgt en eist daarom een gevangenisstraf van twee jaar. Door misbruik te maken van de honger van landgenoten, verbreekt Harry de ongeschreven regel dat Nederlanders gezamenlijk de moeilijkheden van de bezetting moeten dragen. Net als zwarthandelaren

die door opgedreven prijzen grote winst maken ten koste van hun klanten, ondermijnt hij daarmee de onderlinge solidariteit. Historicus James Connolly beschrijft in zijn boek over bezet Noord-Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog vergelijkbaar gedrag dat als anti-patriottisch en crimineel wordt beschouwd.²¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat het OM hamert op de moeilijke tijden waarin Harry zijn misdrijf heeft gepleegd. Opvallend genoeg doet de verdachte zelf in de aanloop naar zijn rechtszaak ook een beroep op een gedeeld patriottisme door zijn hoop op de bevrijding te vestigen.

Toch kan dat zijn rol als profiteur van andermans honger niet wegpoetsen. De rechters leggen een straf op die wat lager is dan de strafeis van het OM, maar Harry krijgt desalniettemin een gevangenisstraf van anderhalf jaar, met aftrek van de tijd die hij in voorlopige hechtenis heeft gezeten. Zijn straf gaat in op 3 april 1945. De bevrijding van Haarlem maakt Harry dus in de Koepelgevangenis mee. Hij zit niet zijn volledige straf daar uit. In november 1945 wordt hij naar de Rijkswerkinrichting in het Drentse Veenhuizen gestuurd. Na de bevrijding is de bevolking van die openluchtgevangenis zeer gemengd: buiten zwarthandelaren en 'gewone' criminelen zoals hijzelf, worden er op het terrein ook psychiatrische patiënten, evacués uit Rotterdamse achterbuurten en voormalige collaborateurs ondergebracht.²² Omdat deze groepen zo veel mogelijk van elkaar gescheiden worden, heeft Harry waarschijnlijk geen contact gehad met gevangenen en bewoners uit de andere categorieën. Hoe hij zijn tijd in Veenhuizen heeft ervaren, weten we niet. Zijn eerdere positieve geluiden over zijn gevangenschap op Texel wijzen er wel op dat hij best openstaat voor hard werken in de buitenlucht.

'Op een paradijs gelijkend Belgenland'

In de zomer van 1946 komt Harry vrij. Hoewel hij in afwachting van zijn vonnis plechtig heeft beloofd nooit meer met justitie in aanraking te komen, kan hij niet op het rechte pad blijven.

Een paar maanden na zijn vrijlating maakt hij zich opnieuw schuldig aan oplichting. Ook ditmaal speelt hij handig in op de heersende schaarste en tekorten. Hij doet zich weer voor als postbezorger en knoopt een praatje aan onder het voorwendsel dat hij op zoek is naar een kennis aan wie hij producten zou leveren. Hij vertelt dan, afhankelijk van de interesse van zijn gesprekspartner, een verhaal over aantrekkelijke deals. De eerste versie is dat hij iemand kent die uit Indonesië een grote hoeveelheid sigaretten heeft meegenomen, waar hij voor een goede prijs aan kan komen.

Het andere verhaal lijkt erg op de smoes die hij in de Hongerwinter gebruikte. In België zijn in 1946 diverse gebruiks- en luxegoederen ruimer beschikbaar dan in Nederland. Van vrij verkeer van goederen is geen sprake, want de douane controleert nauwgezet wat mensen mee de grens over nemen. Wie waardevolle goederen importeert, moet daar invoerkosten over betalen. Om optimaal te profiteren van invoer is smokkelen dus interessant. Tabak was tijdens de bezetting al zeer gewilde smokkelwaar uit België en blijft dat ook na de bevrijding. Daarnaast zijn breigaren er zonder distributiebonnen te koop. Ze zijn bovendien goedkoper en van betere kwaliteit. Ook kousen, schoenen, radiotoestellen, zeep en fietsen zijn geliefde smokkelwaar voor Nederlanders. Omdat dit 'op een paradijs gelijkende Belgenland' zo dichtbij is en relatief makkelijk te bereiken, tiert de smokkelhandel in de tweede helft van de jaren veertig welig.²³ Harry speelt daar handig op in. Hij zegt tegen zijn beoogde slachtoffers dat hij binnenkort naar België gaat en in ruil voor vooruitbetalingen goederen kan meenemen. Net als tijdens de bezetting zwichten diverse mensen voor zijn praatjes en geven ze hem tientallen guldens als aanbetaling.

Het balletje gaat aan het rollen als twee huishoudsters, aan wie Harry wol en een horloge beloofd heeft, aangifte doen. Omdat hij weer een valse naam heeft gebruikt, kunnen ze hem niet identificeren. Als een paar dagen later ook twee andere slachtoffers zich melden, weet de politie wel om wie het gaat. Een van de mannen, beiden radiomonteurs, kent Harry namelijk. Tegen

betaling zou Harry voor hen radio-onderdelen meebrengen uit België, maar ze hebben niets meer van hem gehoord.

In oktober 1946 kan de politie Harry aanhouden in een café aan de Amstel in Amsterdam. Dat gebeurt door de politie uit Heemstede, die hem verdenkt van een inbraak. Harry ontkent alle betrokkenheid. Intussen is duidelijk dat hij in Haarlem gezocht wordt wegens oplichting en wordt hij daar door de politie verhoord. Hij geeft toe dat hij geld heeft ontvangen, maar claimt dat hij echt naar België is gegaan om inkopen te doen. Hij zou zijn gelift tot Roosendaal, is te voet de grens overgestoken en heeft daarna in de buurt van Antwerpen sigaretten, wol, stoffen en kousen aangeschaft. Harry verklaart bij het oversteken van de Nederlandse grens zijn smokkelwaren te hebben weggegooid omdat de douane in aantocht was. Tijdens het verhoor zegt hij graag vrij te willen komen omdat hij in ondertrouw is. Via een oom kan hij geplaatst worden bij de koloniale reservetroepen om te gaan vechten in Indonesië. Hij impliceert dat hij als getrouwd man en in militaire dienst een braver en voor de Nederlandse staat nuttiger leven zal leiden dan als hij weer de gevangenis in moet.

Zijn pleidooi mag niet baten: Harry wordt in voorlopige hechtenis genomen. Opnieuw kruipt hij in de pen om een goed woordje voor zichzelf te doen. Op aanraden van zijn moeder schrijft hij dat hij veel spijt heeft van wat hij heeft gedaan en dat hij nu wel inziet dat hij 'zijn verdere jonge leven zoo toch ook niet kan slijten'. Ook vermeldt hij opnieuw zijn vriendin, met wie hij kort geleden in ondertrouw is gegaan. Harry wil haar het verdriet van een nieuwe gevangenisstraf niet aandoen, zeker omdat haar Joodse vader tijdens de bezetting in een concentratiekamp heeft gezeten.

Eind december 1946 staat Harry weer terecht voor de Haarlemse rechtbank. Deze keer blijkt uit de rechtszaak wel duidelijk dat hij meerdere slachtoffers heeft gemaakt. Harry zelf verklaart dat het niet zijn bedoeling was om het geld 'te eigen bate aan te wenden'. Ook geeft hij toe dat het niet de eerste keer is dat hij mensen oplicht: 'in de hongerperiode heb ik ook zoiets

gedaan'. De officier van justitie noemt hem een 'gevaar voor de samenleving' en eist een celstraf van twee jaar.²⁴ Harry's advocaat pleit voor een gedeeltelijk voorwaardelijke straf, die 'misschien zijn cliënt in het rechte spoor zou kunnen houden'. Dat klinkt niet heel overtuigend. Dit lijken de rechters ook te vinden: zij veroordelen Harry tot een gevangenisstraf van anderhalf jaar.

Die straf hoeft hij niet volledig uit te zitten. In het najaar van 1947 komt hij al vrij, op voorwaarde dat hij anderhalf jaar onder toezicht staat van het Medisch Consultatiebureau voor Alcoholisme. Concreet houdt dat in dat hij de aanwijzingen van een persoonlijke begeleider moet opvolgen, die zich bemoeit met waar hij gaat wonen en die zijn geld beheert. Ook mag hij geen alcohol drinken en geen cafés bezoeken. Lag een alcoholprobleem dan ten grondslag aan Harry's ingenieuze oplichterspraktijken? Behalve uit deze onverwachte ondertoezichtstelling blijkt dat nergens in het strafdossier.

Het toezicht helpt niet. Kort na zijn invrijheidstelling maakt Harry zich weer schuldig aan een misdrijf, al is het onduidelijk wat dat precies inhoudt. Wat er daarna nog met Harry is gebeurd, weten we niet. In de zomer van 1949 is hij getrouwd, waarschijnlijk met de vriendin die hij al noemde in de aanloop naar zijn veroordeling in 1947. In de jaren vijftig en zestig staat hij nog vermeld in Haarlemse adresboeken, met als beroep eerst nog betonwerker en daarna, op een ander adres maar met dezelfde initialen en achternaam, als 'courantenbezorger' en vertegenwoordiger. Is hij als late dertiger en getrouwde man dan toch zijn wilde haren verloren?

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nr. 14, vonnisnummer 417.

Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nr. 17, vonnisnummer 25.

Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nr. 22, vonnisnummer 3.

- Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nr. 44, parketnummer 80c.
- Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nr. 47, parketnummer 1778c.
- Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nr. 74, vonnisnummer 756.
- Noord-Hollands Archief, 412 Parket van de Officier van Justitie te Haarlem 1929-1949, inv.nrs. 169-170.
- Noord-Hollands Archief, 450 Gerechtshof Amsterdam 1940-1949, inv.nrs. 27, 259, 306.

7 'Er zal wel een vuiltje aan zitten'

Evacuatie, diefstal en plundering

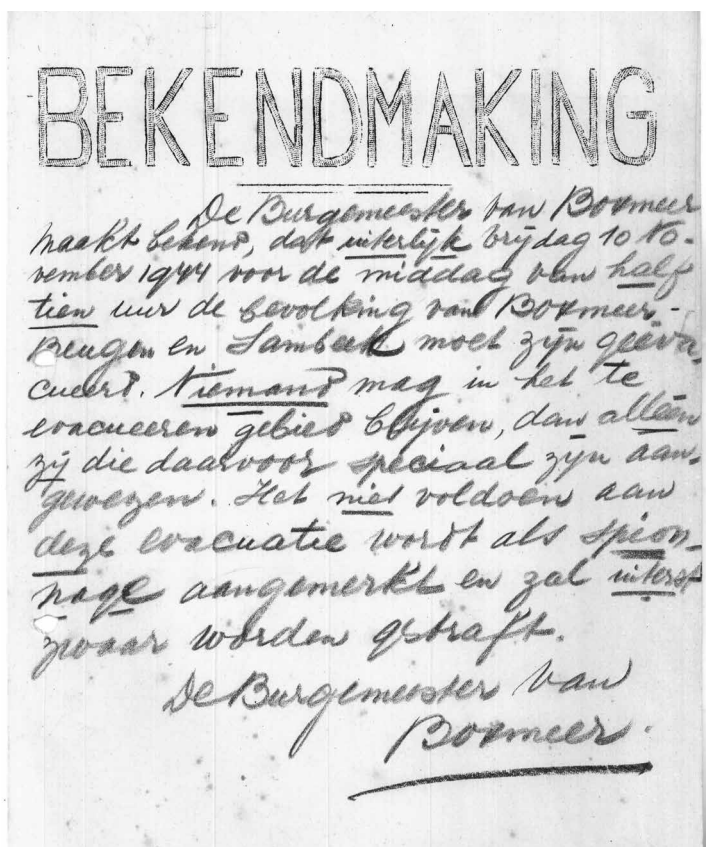
De geallieerde opmars zorgt er in de tweede helft van 1944 voor dat delen van Zuid-Nederland frontgebied worden. Waar het oorlogsgeweld lang duurt, heeft het een ontwrichtende uitwerking op de samenleving. Net als veel militairen grijpen sommige burgers de oorlogshandelingen aan om te plunderen en te stelen.

Na D-day rukken de geallieerde troepen in de zomer van 1944 vanaf Normandië op richting Nederland en Duitsland. In de laatste week van augustus bevrijden ze Parijs, begin september volgen Brussel en Antwerpen. Ook Nederlanders verwachten nu elk moment de geallieerde militairen te kunnen verwelkomen. Dat gebeurt in de tweede week van september in Zuid-Limburg, maar de geallieerde opmars stokt even vanwege brandstoftekort. Op 17 september volgt operatie Market Garden. Duizenden vliegtuigen droppen parachutisten om in Zuidoost-Nederland cruciale bruggen te veroveren en zo de opmars van grondtroepen uit het zuiden te vergemakkelijken. Binnen twee weken creëren de geallieerden een corridor van Nijmegen via Eindhoven tot aan de Belgische grens. Maar ze slagen er bij Arnhem niet in het gebied boven de Rijn in te nemen, om van daaruit de rest van Nederland te bevrijden en vooral: Duitsland binnen te trekken. De belangrijke doelstelling om de oorlog in Europa zo snel mogelijk te beëindigen wordt dus nog niet behaald. In de laatste maanden van 1944 worden wel grote delen van Brabant en Limburg bevrijd.

Aan de oostelijke rand van het deel van Brabant dat in de loop van september wordt bevrijd ligt het dorp Boxmeer, vlak bij de Maas. De iets hoger aan de Maas gelegen stadjes Grave en Cuijk zijn al tijdens de eerste dagen van operatie Market Garden bevrijd, maar voor Boxmeer geldt dat niet. De inwoners horen

dat er in de omgeving wordt gevochten. Sommigen van hen trekken op de fiets naar het bevrijde Grave. Ondertussen zijn er in Boxmeer en omgeving nog steeds Duitsers aanwezig.¹ Op 26 september arriveren Britse militairen in het dorp. De Duitse troepen verdedigen Boxmeer niet en hebben zich teruggetrokken richting het zuiden en ten oosten van de Maas.

Boxmeer is dan wel bevrijd, maar de Duitse troepen zijn vlakbij. In de omgeving wordt de daaropvolgende weken fel gevochten. Geallieerde militairen patrouilleren overdag, maar 's nachts zijn

De burgemeester van Boxmeer kondigt de evacuatie aan (BHIC, 1424 Gemeentebestuur Boxmeer, inv.nr. 48)

ze wegens een tekort aan mankracht afwezig. Dan steken Duitse militairen de Maas over om in het dorp te komen stelen. Omdat Boxmeer frontgebied is geworden, krijgen de bewoners van de geallieerden het bevel hun woningen te verlaten. De eerste oproep daartoe komt al enkele dagen na de bevrijding van het dorp. Veel bewoners trekken in de dagen en weken daarna weg, maar er zijn ook honderden mensen die achterblijven. Zij verstoppem zich in hun kelders, overdag voor granaatvuur en 's nachts voor Duitse plunderaars.² Er vallen diverse burgerslachtoffers onder de inwoners van Boxmeer.³

Begin november moeten ook de laatste achtergebleven bewoners vertrekken. Wie niet uit eigen beweging weggaat, wordt door geallieerde militairen op een vrachtwagen geladen. Alleen met een speciale toegangspas en een legitimatiebewijs mogen burgers het geëvacueerde gebied nog in.⁴ De inwoners van Boxmeer vinden elders tijdelijk onderdak, in de wijde omgeving en soms verder weg. Op een paar boeren, artsen en ambtenaren na is de gemeente nu overgenomen door geallieerde militairen. Boxmeer is een spookdorp geworden. Gedurende de koude wintermaanden blijft dat zo.

Beschadigd en verlaten

Halverwege januari 1945 krijgen de broers Jan en Sjaak toestemming om naar hun woning in Boxmeer terug te keren. De twee jonge mannen zijn bij de eerste inwoners die na de evacuatie weer thuishkomen. Waarom zij die speciale eer krijgen, is onduidelijk. De meeste mensen uit Boxmeer en omgeving keren pas vanaf maart 1945 terug. Tijdens de koude januaridagen treffen de broers hun dorp beschadigd en vrijwel verlaten aan. De vernielingen als gevolg van de oorlogshandelingen leveren praktische problemen op. Zo is hun eigen straat zwaar getroffen door granaatinslagen.⁵ In hun woning zijn niet genoeg bedden voor het hele gezin, dat negen kinderen telt.

Dat vrijwel alle inwoners van Boxmeer afwezig zijn, biedt mogelijkheden. In de tuin van een buurman ziet Sjaak een deel van een tweepersoons bedstel liggen, dat hij mee naar huis neemt. De andere onderdelen liggen in de beschadigde en daardoor gemakkelijk te betreden woning. Als het die avond donker is, keren Sjaak en Jan terug naar het huis van hun buurman en nemen ze de andere delen van het bedstel mee, samen met een groot kussen.

In de daaropvolgende weken scharrelen de broers allerlei spullen bij elkaar. In de kelder van een andere buurman, die hen gevraagd heeft om zijn woning op te ruimen, vinden ze drie nieuwe autobanden. Jan en Sjaak steken ze in een grote jutezak en nemen ze mee naar huis. Met het idee ze later te ruilen voor fietsbanden, verstoppen ze de banden op zolder. Daar bewaren ze ook twee kisten vol bierglazen, die ze hebben gevonden vlak bij door geallieerde militairen opgesteld afweergeschut. Als Sjaak de militairen vraagt of hij wat van die glazen mag hebben, zeggen ze dat hij ze allemaal mag meenemen. Sjaak vermoedt dat de glazen afkomstig zijn uit het huis van een caféhouder uit de straat. Onder het motto 'er zal wel een vuiltje aan zitten', verstoppt hij de bierglazen in de dakkapel. Op zolder bewaart hij ook een paar spiegels, die hij heeft meegenomen van een fabrieksterrein in Boxmeer. Als de geallieerde militairen eind maart uit Boxmeer vertrekken, neemt Jan nog een grote kookketel mee die is achtergelaten op het terrein van een buurman.

Voor de krijgsraad

De bevrijding is voor meer Brabantse burgers aanleiding om spullen 'te regelen', oftewel: te plunderen en te stelen. Dat begint al gedurende de eerste dagen van september 1944, als er op Dolle Dinsdag geruchten rondgaan dat de geallieerde troepen het zuiden van Nederland elk moment kunnen binnentrekken. In 's-Hertogenbosch proberen bewoners gebouwen te plunderen waar de Duitse Wehrmacht goederen heeft opgeslagen.

Aanwezige Duitse militairen schieten op plunderaars om dit te voorkomen.⁶ Op sommige plaatsen grijpt de Nederlandse politie in om plunderingen tegen te gaan, op andere locaties lukt het mensen wel om spullen mee te nemen, bijvoorbeeld omdat bewakers 'Duitse goederen' weggeven of verkopen. Een paar weken later, als 's-Hertogenbosch nog niet is bevrijd, maar de geallieerde opmars met operatie Market Garden doorzet, drommen honderden mensen samen op het spoorwegemplacement. Daar stelen ze onder andere meel, soda en kolen.⁷

Plunderingen komen vanaf het najaar van 1944 voor en hangen samen met de geallieerde opmars in Zuid-Nederland. Net als in mei 1940 bieden de oorlogshandelingen gelegenheid en aanleiding om te stelen. Het verschil is dat de geallieerde opmars eind 1944 veel langer duurt dan de Duitse overrompeling van viereneenhalf jaar eerder. Sommige plaatsen, zoals Boxmeer, liggen weken- of maandenlang vlak bij de frontlinie, met allerlei vormen van maatschappelijke ontwrichting tot gevolg.

Om grootschalige plundering en wetteloosheid te voorkomen, vaardigt de Nederlandse regering, die in ballingschap in Londen verblijft, eind februari 1945 een besluit uit om 'plundering in oorlogstijd' streng te kunnen bestraffen. Het bevrijde deel van Nederland wordt namens de regering bestuurd door het Militair Gezag, dat ook nauw samenwerkt met de geallieerde bevelhebbers. Het besluit maakt het mogelijk om de doodstraf, een levenslange gevangenisstraf of een straf van twintig jaar op te leggen aan daders van diefstal of heling uit 'in verband met oorlogsnood' verlaten woningen of gebouwen en van goederen die voor distributie onder de bevolking bedoeld zijn. Wie hiervan verdacht wordt, moet verschijnen voor de militaire rechter.⁸

In de praktijk blijkt dat straffen voor plundering meestal aanzienlijk lager zijn. Voordat de besluitwet van kracht wordt, legt de krijgsraad dieven en plunderaars gevangenisstraffen op van een paar maanden of jaren.⁹ Het lijkt er niet op dat de besluitwet daar grote verandering in brengt.¹⁰ Zo moeten eind mei 1945 veertien medewerkers van de Bossche Veemarkthallen terechtstaan omdat ze op hun werkplek voedsel hebben gestolen.

BEKENDMAKING

De bevolking wordt hierbij gewaarschuwd, dat het zich toeëigenen van eigendommen van geallieerde militaire eenheden strafbaar is.

Voorwerpen voor militair gebruik welke aan den wegkant achtergelaten worden, zijn bestemd om later te worden opgehaald en mogen niet worden aangeraakt.

Een ieder die benzinebussen, auto-onderdelen, kleeding en andere goederen van militairen aard bezit, dient deze onverwijld bij den Burgemeester in te leveren, die de naastbijzijnde afdeeling voor civiele zaken (Civil Affairs Detachment) zal waarschuwen en ondertusschen voor bewaring zal zorgen.

Achtergelaten vijandelijke militaire goederen en voorraden zijn oorlogsbuit. Als zoodanig zijn zij het eigendom der geallieerde legers en moeten daarom op overeenkomstige wijze behandeld worden.

HET MILITAIR GEZAG.

NOTICE.

Retention of Allied War Department Property by civilians.

By this notice the civilian population is warned that the retention of any Allied War Department property whatsoever is an offence.

Articles of Military Equipment apparently abandoned on the roadside are actually left for their subsequent collection and should not be touched.

Anyone having in their possession, empty petrol cans, vehicle parts, clothing, and other stores or equipment should hand over such articles to the Burgomaster who will report to the nearest Civil Affairs Detachment and arrange storage pending collection.

Abandoned enemy equipment and supply dumps are War Booty and become the property of the Allied Forces, they must therefore be treated in a similar manner as above.

K 1857

Bekendmaking van het Militair Gezag (BHIC, 127 Militair Gezag in Noord-Brabant, inv.nr. 26)

De levensmiddelen waren bedoeld voor de hulpverlening aan landgenoten uit Noord- en West-Nederland, die de afgelopen winter honger hadden geleden. Daarmee hebben de verdachten het eten onttrokken aan de centrale voedselverdeling. Ze staan dan ook terecht wegens 'plundering in oorlogstijd'. Een krantenbericht over de zitting kopt 'Zware straffen' en vermeldt dat de doodstraf de maximumstraf is die de verdachten boven het hoofd hangt. Uiteindelijk krijgen ze gevangenisstraffen tussen de drie maanden en drie jaar.¹¹ Zulke voorbeelden wekken de indruk dat er van de besluitwet vooral een dreigende en preventieve werking moet uitgaan.

Plunderende militairen

Niet alleen Nederlandse burgers maken in 1944-1945 misbruik van de oorlogsomstandigheden om zichzelf te verrijken. Militairen plunderen op grote schaal. Het gaat daarbij zowel om zich terugtrekkende Duitse soldaten als om oprukkende geallieerde troepen.

In het collectieve geheugen van Nederlanders ligt de roof door Duitse soldaten rondom de bevrijding in het verlengde van allerlei vormen van opvorderingen door de Wehrmacht tijdens de bezetting. Tijdens het laatste bezettingsjaar zet het Duitse leger op dat vlak nog een tandje bij door de vordering van tienduizenden paarden en varkens en grote hoeveelheden textiel, machines, vervoersmiddelen, apparatuur en grondstoffen.¹² In Arnhem, dat bij de mislukte geallieerde luchtlanding in september beschadigd is geraakt en waar de burgers geëvacueerd zijn, haalt het Duitse leger fabrieken, magazijnen, woningen en winkels leeg. De bij deze georganiseerde plundering verzamelde goederen worden vervolgens naar steden in het Ruhrgebied vervoerd.¹³

Ook in steden die korter onder vuur liggen en niet zijn geëvacueerd, is sprake van grootschalige plunderingen door Duitse militairen. Als de gemeentepolitie van 's-Hertogenbosch

na de bevrijding de balans opmaakt, blijkt dat er tijdens en kort na de bevrijding opvallend veel diefstallen zijn gepleegd. Die schrijft de politie vooral toe aan 'de teruggetrokken Duitse troepen'.¹⁴ Achteraf is het echter onmogelijk om te zeggen hoe groot het aandeel van Duitse militairen daadwerkelijk was en in hoeverre Nederlandse burgers zelf misbruik maakten van de bevrijdingssituatie.

Bij de bevrijding van Zuid-Nederland zijn het niet alleen Duitse militairen, maar eveneens geallieerde troepen die plunderen. In de omgeving van Nijmegen nemen de plunderingen 'tamelijk onthutsende' proporties aan, vooral in de geëvacueerde dorpen en gebieden.¹⁵ Geallieerde militairen hebben verschillende motieven om zich bezittingen van Nederlandse burgers toe te eigenen. Soms gebeurt het uit militaire of andere noodzaak, bijvoorbeeld als er niet voldoende transportmiddelen, brandstof of voedsel beschikbaar zijn.¹⁶ In andere gevallen gaat het om kostbare spullen, die soldaten stelen om zelf te houden, door te verkopen aan burgers, of cadeau te geven aan vrouwen.¹⁷ Overmatig drankgebruik en ontlasting bij stress zijn aanleidingen voor diefstal en vernielingen.¹⁸

Vanuit landelijke en lokale Nederlandse autoriteiten zijn er wel pogingen om dit probleem aan te pakken, maar tot een echte oplossing komt het niet. Het blijkt erg moeilijk om geallieerde soldaten verantwoordelijk te stellen voor diefstal en plundering. Het geallieerde opperbevel is zich ervan bewust dat plunderingen veel voorkomen, maar maakt er geen halszaak van.¹⁹ Voor de geallieerde legertop zijn de bevrijding van Europa en een definitieve Duitse nederlaag de topprioriteiten. In theorie kunnen geallieerde militairen weliswaar de doodstraf krijgen als ze plunderen, maar het is onbekend of die straf ook daadwerkelijk is toegepast.²⁰ De geallieerden bieden uiteindelijk wel een bulkschadevergoeding voor plunderingen in de regio Overbetuwe en de omgeving van Groesbeek en Mook.²¹ Burgers uit andere gebieden kunnen een verzoek tot schadevergoeding indienen, al is het onwaarschijnlijk dat daarmee iedereen voldoende gecompenseerd wordt.²²

Afbeelding ter herinnering aan evacuatie, door M.E. de Zaaijer (NIOD/Beeldbank wo2)

Leugenachtige verklaringen

In het voorjaar van 1945 keren de bewoners terug naar Boxmeer. Ze treffen een gehavend dorp aan. Tientallen huizen zijn onbewoonbaar.²³ Uit nog veel meer woningen zijn meubels en andere spullen verdwenen. Soms worden die elders teruggevonden, omdat geallieerde militairen ermee aan de sjouw zijn gegaan om hun tijdelijke onderkomens comfortabeler te maken. Daarom doet het gemeentebestuur een oproep aan bewoners om melding te maken van alle goederen die ze in hun huis of op hun terrein vinden, maar die niet van henzelf zijn.²⁴ Zo kunnen vermiste meubels en andere spullen wellicht toch nog aan de rechtmatige eigenaars worden teruggegeven.

Iedereen is zich ervan bewust dat niet alleen geallieerde en Duitse militairen, maar ook Boxmerenaren die tijdens de evacuatie al dan niet stiekem in het dorp zijn geweest, lange vingers hebben gehad.²⁵ In het dorp doen geruchten de ronde over Jan en Sjaak, die gestolen goederen thuis zouden hebben opgeslagen. Deze verhalen zijn voor de marechaussee aanleiding om op onderzoek uit te gaan. Op 4 mei 1945 verricht de lokale wachtmeester een huiszoeking bij de broers thuis. Hij neemt daarbij diverse goederen in beslag, waarvan hij later de precieze herkomst zal uitzoeken. De vrouw des huizes staat hem daarbij te woord. Zij is de stiefmoeder van Jan en Sjaak. Haar echtgenoot is een paar maanden eerder na een lang ziekbed overleden. Van de herkomst van de inbeslaggenomen spullen zegt ze niks af te weten. Voor meer informatie verwijst ze de marechaussee door naar Jan en Sjaak.

Daarop wordt Jan aangehouden en verhoord. Geconfronteerd met de op zolder aangetroffen spullen, waaronder het frame van een rijwiel, geeft hij toe dat hij twee jaar eerder, op tweede paasdag 1943, een gloednieuwe fiets heeft gestolen in het centrum van Boxmeer. De fiets stond tegen de gevel van een woning, waar de eigenaar hem zonder slot had neergezet. Jan was die avond op weg naar de dokter, om medicijnen te halen voor zijn zieke vader. Omdat ze in hun kroostrijke gezin nog wel een fiets konden gebruiken, besloot Jan erop weg te rijden. Eenmaal thuis heeft hij de fiets overgelakt en later volledig gedemonteerd, om te voorkomen dat de rechtmatige eigenaar hem zou herkennen. De banden, kettingkast en het stuur monteerde hij op andere fietsen. Het frame verborg hij op zolder, waar het twee jaar later tijdens de huiszoeking tussen de andere gestolen goederen wordt gevonden. Over de autobanden hangt Jan een ongeloofwaardig verhaal op. Een Britse militair zou ze vanaf een auto in hun tuin gegooid hebben. Op basis van deze verklaringen besluit de wachtmeester Jan vast te houden in de marechausseekazerne.

De volgende dag wordt ook Jans broer Sjaak verhoord. Hij is wel eerlijk over de autobanden, die uit de kelder van een buurman komen. Ze blijken afkomstig te zijn van een garagehouder

in de buurt, die de banden al veel eerder verstopt heeft om te voorkomen dat de Duitse Wehrmacht ze in beslag zou nemen. Na de deze verklaring van zijn broer geeft Jan toe dat hij tijdens zijn eerste verhoor heeft gelogen. De wachtmeester concludeert dat hij door zijn 'leugenachtige verklaringen' het onderzoek heeft bemoeilijkt. Ook hun 'zeer ongunstige' reputatie spreekt tegen beide verdachten. Bovendien hebben de broers verzuimd om gehoor te geven aan het bevel van de burgemeester van Boxmeer om melding te maken van gevonden goederen die niet van hen zijn.

Tijdens het onderzoek dat volgt, wordt duidelijk waar de door de broers gestolen spullen vandaan komen. Het bedstel dat ze bij een buurman vonden, blijkt niet van hem te zijn en is waarschijnlijk door geallieerde militairen elders geplunderd en daarna achtergelaten. Een caféhouder uit de buurt herkent de inbeslaggenomen bierglazen, al weet hij niet helemaal zeker dat ze inderdaad van hem zijn. De herkomst van de spiegels die Sjaak heeft meegenomen van een fabrieksterrein, kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Wel is duidelijk dat de Duitse lokale autoriteiten op dit terrein meubels opsloegen van gearresteerde Joden. De kans is dus groot dat de spiegels afkomstig zijn van gedeporteerde Joodse bewoners van Boxmeer, die alle negentien vermoord zijn in Sobibor en Auschwitz.²⁶

In de beklagdenbank

In de zomer van 1945 moeten Jan en Sjaak verschijnen voor de Bossche arrondissementsrechtbank. Een paar dagen voor de zitting schrijft hun stiefmoeder naar het OM. Ze zit met de handen in het haar: nu haar man is overleden moet zij in haar eentje voor de kost zorgen en de kinderen opvoeden. Jan, die achttien jaar is, luistert helemaal niet naar haar. Ze vreest dat hij bij thuiskomst direct weer het verkeerde pad op gaat. Daarom vraagt ze of het mogelijk is om hem 'hier of daar' onder te brengen nadat hij zijn straf heeft uitgezeten.

Tijdens de rechtszaak worden Jan twee feiten ten laste gelegd: de diefstal van de autobanden tijdens de evacuatie en de fietsendiefstal in 1943. Hij bekent beide misdrijven te hebben gepleegd. Tijdens de zitting verklaart de wachtmeester van de marechaussee dat de oorspronkelijke eigenaar van de fiets het frame herkend heeft, ondanks het feit dat Jan het rijwiel heeft gedemonteerd, het merk eraf heeft geschuurd en het geheel heeft overgelakt om herkenning te voorkomen. Ook stelt hij dat de autobanden oorspronkelijk toebehoorden aan een garagehouder, die ze als zijn eigendom heeft herkend. Voor de rechters zijn deze verklaringen voldoende om Jan schuldig te bevinden aan meermaals gepleegde diefstal. Ze verwijzen in het vonnis niet specifiek naar de evacuatie als omstandigheid waarin de bandendiefstal is gepleegd. Wat 'plundering in oorlogstijd' had kunnen zijn, beschouwen de rechters blijkbaar als ordinaire diefstal. Jan krijgt een gevangenisstraf van een jaar.

Op dezelfde dag staat Sjaak terecht voor de diefstal van de spiegels en het bedstel met kussen. Net als zijn broer geeft hij toe dat deze voorwerpen gestolen zijn, respectievelijk van het fabrieksterrein en uit de tuin en woning van een buurman. De wachtmeester van de marechaussee treedt ook bij Sjaak op als getuige. Hij verklaart dat hij de gestolen goederen in beslag genomen heeft in het huis van de verdachte. Ook vertelt de wachtmeester dat tijdens de bezetting op het fabrieksterrein meubels van gedeporteerde Joden werden opgeslagen. Wat hij er niet bij vertelt, is dat veel van deze huisraad inmiddels door de gemeente Boxmeer verkocht is aan inwoners wier eigen spullen tijdens de evacuatie zijn gestolen of vernield.²⁷ Met een gevangenisstraf van zes maanden krijgt Sjaak een wat lagere straf dan zijn broer.

Het voorbeeld van Jan en Sjaak roept de vraag op wat de uitwerking van meer dan vier jaar bezetting is geweest op de Nederlandse bevolking en haar opvattingen over al dan niet toelaatbaar gedrag. De bezettingsmacht heeft, vooral in de

Hulpactie 'Laren helpt Boxmeer', 1945 (Foto door J. de Graaff, Verzetsmuseum Amsterdam)

laatste oorlogsjaren, grondstoffen, goederen en privébezittingen opgevorderd. Goederen van gedeporteerde Joodse burgers worden in Boxmeer opgeslagen en vormen een relatief makkelijke buit voor wie meubels tekortkomt, zoals Sjaak. Maar zijn broer en hij schrikken er evenmin voor terug om in de huizen van buurtgenoten te halen wat ze kunnen gebruiken. In hoeverre ze hierdoor geïnspireerd zijn door het voorbeeld van de Duitse bezetter, of door de geallieerde militairen die ze overal om zich heen spullen zien verzamelen, kunnen we achteraf niet meer vaststellen. In alle tijden geldt dat sommige mensen makkelijker dan anderen de regels overtreden. Of de broers uit Boxmeer in andere omstandigheden ook het dievenpad op waren gegaan, weten we niet, maar het is duidelijk dat de oorlog voor hen kansen heeft gecreëerd.

De broers zitten hun straf ver van huis uit, in de openluchtgevangenis te Veenhuizen. Begin december komt Sjaak vrij en keert hij terug naar zijn geboortedorp. Zijn broer zit dan nog vast. Jan heeft een gratieverzoek ingediend, maar dat is afgewezen. In

het voorjaar van 1946 komt hij vrij. Anders dan zijn broer gaat hij niet terug naar Boxmeer, maar vestigt zich in de Randstad.

Misschien ziet hij geen toekomst meer in het door de oorlog beschadigde dorp. Er zijn desalniettemin na de bevrijding verschillende initiatieven om hulp te bieden aan bewoners die hun bezittingen zijn kwijtgeraakt. Die hulp wordt gecoördineerd door de Hulpactie Rode Kruis (HARK). Een deel ervan is afkomstig uit andere landen, een ander deel betreft uitwisseling binnen Nederland, zoals de hulpactie 'Noord helpt Zuid'. Dit is een vervolg op het eerdere initiatief 'Zuid helpt Noord', waarbij bewoners van het bevrijde zuiden noodpakketten inzamelen voor door de Hongerwinter getroffen landgenoten in het westen. Na de bevrijding gaat de hulp in omgekeerde richting. Diverse plaatsen in het Gooi adopteren Boxmeer en zamelen meubels, beddengoed en textiel in die verdeeld worden onder de plaatselijke bevolking.²⁸ Ondanks deze hulp duurt het nog jaren voordat de meeste sporen van de oorlog in Boxmeer verdwenen zijn.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 2.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 57, procesdossier 1330-1331.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 138, vonnisnummers 1330 en 1331.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 630.

8 Elke zondag een boekentas vol suiker en boter

Een stelende dienstbode in Vught

In de jaren veertig werken veel jonge vrouwen uit de arbeidersklasse als dienstbode. In die hoedanigheid draaien ze mee in een huishouden dat meestal over meer eten en spullen beschikt dan het gezin waar ze zelf uit afkomstig zijn. Dat maakt het verleidelijk om te stelen, zeker als de werkgever banketbakker is en veel begerenswaardige etenswaren in huis heeft.

Begin juni 1945. Vught, net ten zuiden van 's-Hertogenbosch, is al dik zeven maanden bevrijd. In dit welgestelde, katholieke dorp is in het najaar van 1944 flink gevochten. Nadat de geallieerden de omgeving hebben bevrijd, hebben de bewoners nog meerdere Duitse bominslagen te verduren gehad.¹ Op het terrein aan de rand van het dorp waar zich vanaf 1943 het concentratiekamp bevond, zijn nu collaborateurs geïnterneerd die hun bestrafing afwachten. Voor de bewoners van het Brabantse dorp keert de rust langzaamaan terug. De leefomstandigheden zijn nog niet zoals voor de oorlog, want allerlei gebruiksgoederen zoals kleding, schoenen en meubels, zijn amper verkrijgbaar en de voedselvoorziening is 'matig'. De lokale politie maakt zich vooral druk om jonge vrouwen die de bosjes induiken met geallieerde militairen.²

Op zaterdagavond meldt een van de bakkers uit het dorp zich bij de politie. Hij wil aangifte doen van diefstal door de bij zijn gezin inwonende dienstbode. Al enige tijd ontbreken er allerlei voedingsmiddelen wanneer het dienstmeisje op haar vrije zondag haar ouders in Tilburg is gaan bezoeken. Dat leidt binnen het

gezin tot verdenkingen. Die zaterdagavond gaat de 25-jarige dochter van de bakker tot actie over. Ze besluit de kamer van de dienstbode te doorzoeken. Daar staat een boekentas klaar voor het zondagse familiebezoek. De bakkersdochter vindt de tas in de donkerste hoek onder het bed. Hij is zwaar beladen met etenswaren, waaronder eieren, kadetjes, meer dan anderhalve kilo suiker, chocola, koffiebonen, borstplaat, boter en speculaas. De dienstbode is op heterdaad betrapt en wordt die avond aangehouden in het huis van haar werkgever.

Ze heet Adriana, is 25 jaar oud, 1,62 meter groot en heeft blond haar en blauwe ogen.³ Ze werkt al drie jaar voor de Vughtse bakkersfamilie. Daar verdient ze 22 gulden per maand, plus kost en inwoning. In de eerste helft van de twintigste eeuw is dienstbode een veelvoorkomend beroep onder jonge, ongetrouwde vrouwen. Over de eerste helft van de jaren veertig bestaan geen cijfers, maar uit beroepstellingen uit 1930 en 1947 blijkt dat dan respectievelijk 31% en 20% van de Nederlandse vrouwen dat beroep heeft.⁴

Voor ongetrouwde jonge vrouwen uit de arbeidersklasse wordt een dienstbetrekking beschouwd als een passend beroep, omdat het een goede voorbereiding is op het toekomstige leven als huisvrouw. Dienstbodes doen huishoudelijke vaardigheden op en leren koken uit de door arbeiders als deftig beschouwde burgermanskeuken. Als ze hun loon niet volledig moeten afstaan aan hun ouders, kunnen de jonge vrouwen sparen voor hun uitzet.⁵ Een redacteur van *De Gelderlander* schrijft in het voorjaar van 1945 over die vormende functie van het dienstbodeschap: 'In een vreemd gezin leeren zij uitmuntend de moeilijkheden waarvoor onze huisvrouwen staan te overwinnen'.⁶

Het is wel zwaar werk. Voor haar loon is Adriana van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat in de weer. Dienstbodes staan meestal voor dag en dauw op om het ontbijt klaar te zetten en zijn de hele dag in de weer met schoonmaken, opruimen, koken en afwassen. Pas na het opruimen van de 'avondthee' van haar werkgever kan ze 's avonds naar bed.⁷ Omdat Adriana bij haar werkgever inwoont, is ze altijd in de buurt en heeft ze weinig

vrije tijd. Alleen op zondag kan ze haar moeder en verloofde bezoeken in Tilburg. Dat doet ze blijkbaar niet met lege handen.

Oorlogsschade in de Vughtse Taalstraat eind 1944 (Th. van Laarhoven/collectie BHIC)

Verleidelijke omstandigheden

Adriana past als ongetrouwde, katholieke dienstbode van halverwege de twintig goed in het profiel dat juriste Johanna Hudig schetst van Nederlandse vrouwen die in de eerste helft van de twintigste eeuw in aanraking komen met justitie.⁸ Hudig, die kort na de bevrijding de eerste vrouwelijke rechter in Nederland wordt, onderzocht de 'criminaliteit der vrouw' tussen 1910 en 1930 en concludeert dat vrouwen – als zij veroordeeld worden – zich relatief vaker dan mannen schuldig maken aan eenvoudige diefstal.⁹ Dienstbodes worden opvallend vaak veroordeeld wegens vermogensdelicten. Dat is overigens geen nieuw fenomeen: ook in de achttiende en negentiende eeuw zijn er volop rechtszaken tegen stelende dienstbodes.¹⁰ Door hun functie bevinden ze zich in een complexe situatie: ze hebben een soms nauwe persoonlijke

band met het gezin waar ze voor werken, maar maken er geen werkelijk deel van uit. Deze paradox kan tot ongemak leiden. Hudig wijt de oververtegenwoordiging van dienstmeisjes in de twintigste-eeuwse misdaadstatistieken aan hun loon, dat lager is dan dat van vrouwen die in fabrieken, kantoren of winkels werken, en aan de 'verleidelijke omstandigheden' waarin dienstbodes hun werk uitoefenen.¹¹

Die verleiding heeft ongetwijfeld invloed op Adriana's beslissing om te gaan stelen. Door haar werk komt ze elke dag in aanraking met goederen die moeilijk verkrijgbaar zijn. Het gezin waarvoor ze werkt beschikt volop over boter, suiker en andere producten die in 1944 en begin 1945 schaars zijn. Behalve deze voedingsmiddelen is ook kleding erg moeilijk te krijgen. Eind 1944 constateert de Vughtse politie dat de 'textielpositie tot den hoogsten nood gestegen' is.¹² Dat maakt kleding tot een aantrekkelijke buit, ook voor Adriana.

Volgens de dochter van de bakker heeft de dienstbode weleens een pyjama en onderjurken van haar weggenomen om zelf te dragen. Adriana zegt daarover later dat het niet de bedoeling was om de pyjama te stelen, maar dat ze hem alleen wilde gebruiken. De bakkersdochter vindt de pyjama terug in Adriana's kast, nadat de wasvrouw hem heeft gewassen. De onderjurken zijn zo afgedragen dat de bakkersdochter ze niet terug wil. Ook een grijze trui van een van de zoons van de bakker raakt op een gegeven moment vermist. Niet lang daarna ziet de bakkersdochter dat Adriana's broer de trui draagt. Deze voorvallen bevestigen haar vermoeden dat de dienstbode lange vingers heeft.

Oorlog blijkt de misdaad onder vrouwen te stimuleren. Tijdens en na de bezetting maken Nederlandse vrouwen zich vaker schuldig aan criminele feiten dan daarvoor. Terwijl in de jaren twintig en dertig volgens cijfers van het CBS vrij constant ongeveer een tiende van alle Nederlandse veroordeelden vrouwen zijn, stijgt dat aandeel in 1943 tot 16,6%.¹³ Volgens het CBS komt dit door de 'grotere rol' van vrouwen in het 'maatschappelijk leven' en omdat veel mannen verplicht tewerkgesteld zijn in het buitenland of zijn ondergedoken.¹⁴ Na de bevrijding blijft het aandeel van vrouwen

in de Nederlandse criminaliteitscijfers hoger dan voor de oorlog. Het CBS brengt de hoge cijfers in 1948 en 1949 in verband met de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië, die ervoor zorgt dat veel jonge mannen in het buitenland zijn.¹⁵

Het groeiende aandeel van vrouwen in de misdaadstatistieken is niet beperkt tot Nederland, want in andere Europese landen neemt dit in de jaren veertig eveneens toe.¹⁶ Het fenomeen is ook niet karakteristiek voor de Tweede Wereldoorlog. Het CBS signaleert al in de toelichting van de misdaadstatistieken van de jaren veertig dat tussen 1916 en 1920 het aandeel van vrouwen op vergelijkbare wijze was toegenomen.¹⁷ Ondanks het feit dat Nederland in 1914-1918 neutraal is, zorgen beide wereldoorlogen dus voor een toename van het aantal vermogensdelicten én voor meer vrouwelijke veroordeelden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog worden honderdduizenden Nederlandse mannen gemobiliseerd, onder wie veel jonge twintigers die normaal gesproken verantwoordelijk zijn voor een relatief groot deel van de criminaliteit. Ongetwijfeld speelt ook de economische impact van de oorlog een rol. De Nederlandse economie profiteert op verschillende fronten van de neutraliteit, maar toch is er door de internationale situatie in 1917 sprake van schaarste.¹⁸ Net als in de jaren veertig brengt dat vrouwen op het dievenpad.

Hoewel in de jaren veertig op landelijk niveau het aandeel vrouwelijke veroordeelde misdadigers toeneemt, blijft het in het arrondissement 's-Hertogenbosch uitzonderlijk dat er vrouwelijke verdachten voor de arrondissementsrechtbank verschijnen. Uit een steekproef uit Bossche vonnissen uit de jaren veertig blijkt dat van de vermogensdelinquenten maar 6,5% vrouw is, onder wie meerdere vrouwen die uiteindelijk worden vrijgesproken.¹⁹ Dit percentage ligt onder het landelijke aandeel van gemiddeld ongeveer 15% veroordeelde vrouwen tussen 1941 en 1949. Dat wil niet noodzakelijkerwijs zeggen dat vrouwen in Brabant minder vaak stelen (of minder vaak betrapt worden) dan vrouwen uit andere delen van het land. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat vrouwen die van diefstal verdacht worden vaker moeten verschijnen voor de politierechter, die minder ernstige zaken behandelt,

en ze daarom ondervertegenwoordigd zijn in de zwaardere zaken die voor de meervoudige kamer komen.

Bij de vrouwen die in 's-Hertogenbosch voor de meervoudige kamer moeten verschijnen wegens diefstal of heling zijn verschillende dienstbodes en een huishoudster. De andere van vermogensdelicten verdachte vrouwen zijn huisvrouw, 'echtgenote', of zeggen geen beroep te hebben. De vrouwen hebben geld, kleding, kippen, tafelzilver en een 'hoeveelheid zout en zoda' gestolen. Dat zijn goederen die mannen ook stelen, dus van typische 'vrouwenbuit' kunnen we niet spreken. Het lijkt er wel op dat vrouwen minder zware straffen krijgen dan mannen, wellicht omdat het om relatief lichte zaken gaat. Sommige vrouwen worden vrijgesproken, andere krijgen (deels) voorwaardelijke straffen en geldboetes.

Bekentenissen

De dag na haar aanhouding wordt Adriana door een Vughtse politie-inspecteur verhoord. Ze geeft toe dat ze in het voorjaar van 1944 is begonnen met het stelen van kleine hoeveelheden suiker, boter en eieren. Ook bekend ze een pyjama en trui van de kinderen van de bakker te hebben weggenomen voor eigen gebruik en voor haar broer. De gestolen voedingsmiddelen neemt ze mee naar haar ouders, die in Tilburg wonen. Adriana's stiefvader is schoenmaker. Aan werk en klanten heeft hij waarschijnlijk geen gebrek. Omdat het door materiaalgebrek vrijwel onmogelijk is om nieuwe schoenen te kopen, willen veel mensen hun schoenen laten repareren.²⁰ De vraag is alleen of Adriana's stiefvader zelf wel aan materiaal kan raken om de reparaties uit te voeren.

Volgens Adriana verslechtert de 'voedselpositie' van haar ouders in de lente van 1944 en begint ze daarom met stelen. Haar moeder gebruikt de gestolen voedingsmiddelen om voor het gezin te koken. In het begin vertelt Adriana haar moeder dat ze die zonder bon, dus 'zwart', van haar werkgever koopt. De

hoeveelheden die ze wekelijks vanuit Vught meeneemt worden steeds groter. Waarschijnlijk kan Adriana in het najaar niet elke week naar Tilburg, omdat er in Brabant flink gevochten wordt. In Vught horen ze de beschietingen. Omdat er in en rondom het dorp granaten inslaan en het oorlogsgeweld steeds dichterbij komt, brengen bewoners onrustige dagen en nachten in de kelder door.²¹ Eind oktober trekken Britse soldaten Vught binnen.

Ook Tilburg wordt bevrijd. Adriana's ouders hebben het eten dat ze meebrengt dan eigenlijk niet meer nodig. De rantsoenen zijn namelijk verhoogd en in ruil voor schoenreparaties krijgt haar stiefvader weleens extra levensmiddelen toegestopt. Omdat haar moeder weet hoeveel (of hoe weinig) Adriana verdient, vraagt ze hoe ze voor al die boter, suiker en andere levensmiddelen kan betalen. Daarop geeft haar dochter toe dat ze het eten van de bakker steelt. Daartegen maakt haar moeder geen bezwaar. Sterker nog: ze moedigt Adriana aan door haar regelmatig te vragen boter en suiker mee naar huis te nemen.

Vernielde spoorbrug over de Bosscheweg in Tilburg, waar de ouders van Adriana woonden (Foto door J. Cremers/Regionaal Archief Tilburg)

Als de politie-inspecteur dit hoort, besluit hij Adriana's moeder op te zoeken. In haar huis in Tilburg treft hij een zak suiker aan, met de naam en het adres van de Vughtse bakker erop. Samen met de gevulde boekentas is dit bewijsmateriaal. Adriana's moeder geeft toe dat haar dochter op zondagen levensmiddelen voor haar meeneemt. Ze bekent ook dat ze 'heel goed' weet dat die gestolen zijn en dat ze desondanks zelf om boter en suiker heeft gevraagd. Daarmee is ze medeplichtig aan de diefstallen. Omdat Adriana's moeder in Tilburg woont en die stad onder de bevoegdheid van de arrondissementsrechtbank van Breda valt, verwijst het OM haar zaak door naar collega's daar. De bakker krijgt de inbeslaggenomen suiker, boter en andere levensmiddelen terug, voor zover ze niet zijn opgegeten.

Adriana zelf wordt gedetineerd in het Bossche huis van bewaring, in afwachting van verder onderzoek. Een paar weken na haar aanhouding wordt haar gevangenhouding verlengd, op basis van de vrees van herhaling van het misdrijf. Het OM vindt de zaak ernstig genoeg om haar te vervolgen, waarschijnlijk

Interieur van een cel in het huis van bewaring in 's-Hertogenbosch, 1952 (Erfgoed 's-Hertogenbosch/Fotopersbureau Het Zuiden)

omdat ze zo lang en vaak achter elkaar heeft gestolen en ermee is doorgegaan toen de voedselsituatie voor haar ouders verbeterde. Hoewel Adriana tijdens haar eerste verhoor de diefstallen openhartig heeft toegegeven, meldt de politie van Vught in een inlichtingenstaat dat ze in de gevangenis 'zenuwachtig van aard' is en een 'gesloten karakter' heeft. De gevangenschap valt haar zwaar.

Zwakke onderhandelingspositie

Voor Adriana zijn de gevolgen van de aangifte groot. Er hangt haar een gevangenisstraf boven het hoofd. Behalve de juridische gevolgen heeft de aangifte ook consequenties voor haar goede naam. Wellicht gaat het nieuws van haar aanhouding intussen rond. Dan is de kans klein dat ze elders nog als dienstbode aan de bak komt. Als mensen een dienstbode of andere hulp in de huishouding zoeken, vragen ze altijd om getuigschriften van eerdere werkgevers. Na de diefstallen is het onwaarschijnlijk dat de bakkersfamilie die zal geven.

De vraag is of aangifte de enige mogelijke oplossing was om een einde te maken aan Adriana's diefstallen. Blijkbaar vermoedt het gezin al langer dat hun dienstbode regelmatig voedsel mee naar haar ouders neemt. Het is de vrouw des huizes die op dagelijkse basis de dienstbode aanstuurt en in de praktijk haar leidinggevende is. Zou de bakkersvrouw Adriana op de diefstallen hebben aangesproken? In de verklaringen na Adriana's aanhouding wordt daarover niets gezegd, al kan het zijn dat het is gebeurd, maar niet het gewenste resultaat heeft gehad. Misschien ziet de bakker daarop geen andere oplossing dan naar de politie te stappen.

Het relatief grote aantal voor diefstal veroordeelde dienstbodes toont aan dat werkgevers die stap vaker zetten. Maar aangifte is niet altijd de automatische uitkomst als een stelende dienstbode wordt betrapt. Sommige 'mevrouwen' kiezen ervoor op een andere manier met (kleine) diefstal om te gaan. Als een dienstbode bijvoorbeeld tijdens haar werkuren een boterham van

de eettafel pakt omdat ze honger heeft, kan haar werkgever ervoor kiezen haar in het vervolg meer boterhammen bij haar ontbijt te geven.²² Dit soort informele en impliciete onderhandeling is kenmerkend voor de complexe verhouding tussen dienstbode en haar leidinggevende halverwege de twintigste eeuw.

Andersom kunnen vrouwen die in het huishouden werken als ze betrappt worden op diefstal hun kennis over wat er in huis gebeurt inzetten in hun eigen voordeel. In haar onderzoek naar criminaliteit in bezet Rotterdam schetst juriste Johanna Hudig een scenario waarin de werknemer zelf meer handelingsruimte neemt. Stel dat een dienstbode betrappt wordt op diefstal en de werkgever dreigt haar bij de politie aan te geven, dan kan een assertieve dienstbode daar tegen inbrengen dat zijzelf ook het een en ander aan de politie te vertellen heeft. Tijdens de bezetting is het immers heel normaal – maar desalniettemin verboden – om op de zwarte markt voedsel, kleding of andere spullen te kopen. Als dat in een gezin gebeurt, weet de dienstbode er wellicht van. Daarnaast is de kans groot dat hulp in de huishouding op de hoogte is van ander ‘illegaal’ gedrag, zoals het luisteren naar verboden radiozenders, of het onderduiken van jonge mannen.²³ In theorie kunnen vrouwen in dienstbetrekking dit soort kennis in hun voordeel gebruiken, al weten we niet hoe vaak ze dat deden om te voorkomen dat werkgevers naar de autoriteiten stapten om diefstal aan te geven.

Dit scenario gaat uit van een weerbare en mondige werknemer die het voor zichzelf opneemt. Toch kunnen we diefstallen in huishoudelijk dienstverband niet los zien van de ongelijke machtsverhoudingen tussen de dienstbode en de mensen voor wie ze werkt. Tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw zijn er pogingen van vakorganisaties om de arbeidsrechtelijke positie en werkomstandigheden van hulpen in de huishouding te verbeteren, maar al bij al is de onderhandelingspositie van dienstbodes zwak. Dat is onder andere een gevolg van de economische crisis in de jaren dertig en het stijgende aanbod en de dalende vraag naar huishoudelijke hulp in de jaren veertig.²⁴ Bovendien zijn de meeste dienstbodes jonge vrouwen, die in de samenleving

van die tijd een ondergeschikte rol toebedeeld krijgen en weinig bescherming genieten.

De ongelijkheid wordt nog versterkt door het standsverschil. Dienstbodes komen meestal uit de arbeidersklasse en werken voor gezinnen uit de midden- of hogere klassen. Hoewel het standsverschil tussen Adriana en de bakkersfamilie niet zo groot lijkt, kan de manier waarop werkgever en werknemer met elkaar omgaan de sfeer in huis flink beïnvloeden. Gebrek aan wederzijds vertrouwen en respect zijn funest voor de leefbaarheid van de dienstbetrekking.²⁵ Hoe de werkrelatie tussen Adriana en het bakkersgezin precies is, weten we niet. In hun verklaringen zeggen ze er niets over.

Het strafdossier bevat wel een document dat de indruk wekt dat niet alles pais en vree is tussen Adriana en het bakkersgezin. Een paar weken na Adriana's aanhouding schrijft haar stiefvader een brief naar de officier van justitie die haar zaak behandelt. Hij maakt zich zorgen om zijn stiefdochter en kan zich niet voorstellen hoe ze tot de diefstallen gekomen is. Hij denkt dat er iets anders achter de diefstallen schuilgaat en suggereert dat de zoon van de bakker hier meer van weet. De schoenmaker schrijft dat de bakkerszoon zich 'in vuil water (...) schoon zoekt te wasschen' en zijn stiefdochter hierover niets durft te zeggen. Daarom vindt hij dat ze vrijgelaten moet worden en niet 'levenslang' 'een onschuldige zondenvlek op haar naam' hoeft te dragen. Het lijkt er niet op dat justitie deze brief serieus heeft genomen. Als ze bij de bakkerszoon of iemand anders navraag hebben gedaan, is daarvan geen proces-verbaal opgenomen in het strafdossier. Wel wordt Adriana's gevangenhouding in augustus 1945 opnieuw verlengd.

Fatsoenlijk en berouwvol

In september komt er schot in Adriana's zaak. De dienstdoende officier van justitie heeft in de zomer al aan de Tilburgse afdeling van de katholieke reclasseringsvereniging gevraagd om een voorlichtingsrapport over Adriana op te stellen. Omdat dat er

begin september nog niet is, dringt hij aan. Het lijkt vreemd dat voor het uiteindelijke rapport een vrouwelijk familielid van de substituut-officier van justitie Adriana in de gevangenis heeft bezocht. Zo'n bezoek is gebruikelijk, omdat de reclassering een indruk wil krijgen van de houding van de verdachte en hem of haar daarbij zelf aan het woord wil laten.

Dat het gevangenisbezoek ditmaal door een familielid van een bij de zaak betrokken magistraat wordt afgelegd, is niet zo vreemd als het misschien lijkt. Halverwege de twintigste eeuw zijn vrouwen uit goeude katholieke kringen vaker actief als vrijwilliger bij reclasseringsverenigingen. Voor vrouwen uit zulke milieus is dit een geaccepteerde manier om buitenshuis maatschappelijke impact te hebben. Tussen de reclasseringsverenigingen en magistraten bij het OM bestaat niet alleen professioneel contact, juristen zijn ook zelf actief in de verenigingen. Zo vervult baron Speyart van Woerden, die als procureur-generaal hoofd is van het Bossche OM, verschillende leidinggevende functies binnen de katholieke reclasseringsvereniging. Ook heeft hij ervaring met het afleggen van celbezoeken, rapportering en nazorg voor veroordeelden en hun familie.²⁶ Voor vrouwelijke familieleden van magistraten die geïnteresseerd zijn in liefdadigheidswerk zijn contacten met de lokale afdelingen van de reclassering snel gelegd.

Het familielid van de Bossche magistraat rapporteert over het celbezoek aan een medewerker van de reclassering. Die stelt vervolgens een voorlichtingsrapport op, dat hij baseert op verschillende bronnen. Zoals gebruikelijk in zo'n rapport schetst hij een beeld van Adriana's opleiding (lagere school) en werkervaring (bij een ziekenhuis in 's-Hertogenbosch). Het loon dat Adriana bij de bakkersfamilie verdiende omschrijft hij als 'onvoldoende' voor een 'meisje van 25 jaar'. Hij stelt niet met zoveel woorden dat dit lage loon de aanleiding is geweest voor de diefstallen, maar suggereert wel dat het een mogelijke verklaring ervoor is.

Daarnaast worden Adriana's moeder, broers en stiefvader besproken. De reclasseringsambtenaar omschrijft haar moeder als een 'vergrijsde zenuwachtige juffrouw' en haar stiefvader als een 'eenvoudige, alleenwerkende schoenlapper die het goed

meent met zijn stiefdochter'. Hij heeft eveneens gesproken met Adriana's verloofde, een 32-jarige elektromonteur uit Tilburg. Hij komt uit een familie van 'goeder trouwer burgermensen' en fietst haar op verlofdagen tegemoet. Van de diefstallen wist hij niets. Net als Adriana's stiefvader is hij bezorgd om haar. De reclasseringsmedewerker vermeldt dat de verloofde veel moeite doet om haar uit de gevangenis te krijgen, 'omdat zij er psychisch zeer onder lijdt'.

Dat Adriana het moeilijk heeft in de gevangenis, blijkt ook uit het verslag van de vrouw die haar in haar cel heeft bezocht. Over het algemeen maakt de verdachte een 'fatsoenlijke' en 'geen ongunstige indruk'. Wel omschrijft ze haar als 'zenuwachtig van aard', 'berouwvol', en zou ze een 'gesloten karakter' hebben. De celbezoekster benadrukt dat Adriana zo snel mogelijk uit de gevangenis weg moet, omdat ze gevangenzit met 'gemene slechte vrouwen'. Het is onduidelijk of dat Adriana's eigen woorden zijn of die van de bezoekerster.

Wie het ook heeft gezegd, de kans is groot dat hiermee verwezen wordt naar vrouwen wier moraliteit als twijfelachtig wordt beschouwd, zoals prostituees. In de tweede helft van de jaren veertig zijn vergelijkbare klachten te horen bij Nederlandse en Belgische vrouwen die na de bevrijding verdacht worden van collaboratie. De katholieke vrouwen klagen dat ze samen met prostituees zijn opgesloten. Met dat soort 'slechte vrouwen' willen ze niet geassocieerd worden. De autoriteiten zijn hier soms gevoelig voor. Opsluiting samen met vrouwen met 'inferieure' morele opvattingen zou een slechte invloed kunnen hebben op 'fatsoenlijke' katholieke meisjes en vrouwen. Het past niet in het heersende ideaalbeeld van een 'goede' (huis)vrouw.²⁷

In hoeverre deze overweging heeft meegespeeld in de meningsvorming van de reclasseringsambtenaar, kunnen we uit het rapport niet afleiden. Wel kunnen we concluderen dat hij uiteindelijk mild over Adriana oordeelt. Zijn conclusie is 'dat dit meisje zeer zeker voldoende gestraft zal zijn met het voorarrest'. Zijn advies is om de verdachte een voorwaardelijke straf te geven, zodat ze de gevangenis kan verlaten.

Uit het rapport ontstaat het beeld van een tamelijk hulpeloos wezen dat na een gedane misstap gered moet worden en dat ook verdient omdat ze 'fatsoenlijk' is. Vandaag de dag doet dit paternalistisch aan. In de jaren veertig is dat paternalisme systematisch aanwezig in de Nederlandse samenleving. De rapporteur, die een man is en waarschijnlijk uit een hogere sociale klasse komt, noemt Adriana consequent 'meisje', ook al is ze 25 jaar en gaat het niet over haar beroep. De impliciete boodschap dat de 'gemene slechte vrouwen' in de gevangenis een negatieve invloed op haar zouden kunnen hebben past in het vrouwbeeld van de jaren veertig en vijftig, waarin er een onderscheid wordt gemaakt tussen 'fatsoenlijke' en 'onfatsoenlijke' vrouwen. De nadruk op Adriana's schuldgevoel, spijt en bijhorend psychische lijden suggereren dat, ondanks haar misstap, de 'juiste' morele opvattingen bij haar aanwezig zijn.²⁸ In de ogen van de katholieke reclasseringsmedewerker is ze daarmee reclassabel, oftewel: hij vertrouwt erop dat ze in de toekomst niet meer het foute pad op zal gaan.

Dag van de waarheid

Voordat Adriana zelf voor de rechter verschijnt, velt de politierechter in Breda een oordeel over haar moeder. Zij krijgt een geldboete van 30 gulden. Adriana's rechtszaak in 's-Hertogenbosch is drie weken later. De officier van justitie eist een gevangenisstraf van een jaar. Tijdens de zitting geeft Adriana, net als tijdens eerdere verhoren, toe dat ze 'grote hoeveelheden levensmiddelen' van haar werkgever heeft gestolen. De bakker zelf legt als getuige een verklaring af, waarin hij vertelt over de dag dat zijn dochter de boekentas vol met suiker en andere levensmiddelen vond. De rechters achten het bewezen dat Adriana meermalen haar werkgever heeft bestolen. Toch volgen ze de strafeis van het OM niet, wellicht vanwege het positieve reclasseringsrapport over de verdachte. Ze krijgt een gevangenisstraf van acht maanden, waarvan vier maanden voorwaardelijk. Aangezien Adriana al sinds juni vastzit, betekent dat dat ze onmiddellijk vrijkomt.

De reclassering moet erop toezien dat Adriana de komende drie jaar niet opnieuw in de fout gaat. Als dat toch gebeurt, moet ze alsnog de resterende vier maanden uitzitten.

Met een gevangenisstraf van vier maanden en een even lange voorwaardelijke straf past Adriana's bestraffing wel ongeveer in de lijn der verwachting. Voor dienstbodes die stelen van hun werkgevers bestaat in de jaren veertig geen vaste strafmaat. Veel lijkt af te hangen van de waarde van de buit, de houding van de verdachte en eventuele herhaling van de criminele feiten. Dienstmeisjes die eenmalig stelen en berouw tonen, krijgen een geldboete, een voorwaardelijke gevangenisstraf of korte gevangenisstraffen van een of twee maanden.²⁹ Als de verdachte vaker heeft gestolen of de indruk wekt over een criminele aanleg te beschikken, kan de straf oplopen. Zo veroordeelt de Bossche rechtbank eind 1942 een dienstbode die 'vrijwel het heele huis' van de weduwnaar bij wie ze in dienst is heeft leeggestolen tot een jaar gevangenisstraf.³⁰ Zo ver gaan Adriana's rechters niet.

Na haar veroordeling keert Adriana niet terug naar de Vughtse bakkersfamilie. Ze gaat terug naar Tilburg en trouwt een paar jaar later met de man met wie ze al tijdens de bezetting was verloofd. Of en hoe de bakkersfamilie na Adriana's vertrek aan vervanging komt, weten we niet. Wel is duidelijk dat het gezin anderhalf jaar na de rechtszaak op zoek is naar een 'finke zelfstandige dienstbode voor dag en nacht'. Twee advertenties beloven een vrije zondag, zoals Adriana ook had. Ook is er sprake van 'hoog loon'.³¹ De vraag is of dat meer bedraagt dan Adriana's salaris, dat door de reclasseringsmedewerker als te laag werd beschouwd.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 59, procesdossier 1465.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 138, vonnisnummer 1465.

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810, Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 630.

9 'Het juiste begrip voor het mijn en dijn is nog niet hersteld'

Diefstal na de bevrijding

Ook in de maanden na de bevrijding zijn in het bevrijde zuiden van Nederland brandstof, kleding, schoenen en andere noodzakelijke producten schaars. De reclassering en rechterlijke macht kunnen wel wat begrip opbrengen voor wie in die moeilijke omstandigheden steelt.

Op vrijdagavond 25 mei 1945 staat er een forse zuidwestenwind op het spoorwegemplacement van het centraal station in Eindhoven. Verder is het er rustig. Dat is niet vanzelfsprekend, want sinds half maart is er weer beperkt personenreinverkeer mogelijk in het bevrijde zuiden van Nederland. Reizigers kunnen vanuit Eindhoven de trein nemen naar Roosendaal, Deurne en Best. De dienstregeling is echter zeer beperkt. Bovendien moet wie met de trein reist veel geduld hebben. De tocht tussen Eindhoven en Roosendaal duurt in het voorjaar van 1945 bijna drieënhalf uur. Dat is een tergend langzaam tempo vergeleken met de zeventig minuten die het voorheen duurde om van het oosten naar westen van de provincie te reizen.¹ Op doordeweekse dagen komt in Eindhoven om negen uur 's avonds de laatste trein aan uit Helmond.² Na dat tijdstip hebben reizigers niets te zoeken op de perrons en sporen.

Desondanks is het niet volledig stil. Het geluid van rangeerde treinen verraadt dat medewerkers van de Nederlandse Spoorwegen nog werk te doen hebben op het spoorwegemplacement. Er zijn deze avond mannen met verschillende taken aanwezig voor de nachtdienst: een machinist en een ondermachinist, verschillende rangeerders en twee NS-rechercheurs,

die het terrein moeten bewaken. Dat is hard nodig. Omdat er waardevolle goederen, zoals kolen en aardappels, worden vervoerd via het spoor, staan er 's nachts vaak goedgevulde wagons op het rangeerterrein.³ De inwoners van Eindhoven weten dat. In de afgelopen maanden zijn er al eens cokes gestolen uit een trein. In de stad is een kolentrein bestormd door behoeftige bewoners.⁴ Het bewakingswerk is daarom verre van overbodig.

Niet alleen buitenstaanders hebben het gemunt op de inhoud van de wagons. De 46-jarige ondermachinist weet dat in een van de voertuigen sigaretten opgeslagen zijn. Dit vertelt hij aan de spoorwegrechercheur, die hij rond tien uur 's avonds tegenkomt. Hij vraagt hem of hij interesse heeft in sigaretten. Als de rechercheur belangstelling toont, zegt de ondermachinist dat hij wel een wagon kent waar ze in zitten. Met medeweten van zijn collega gaat de ondermachinist er kijken. Als hij in betreffende de wagon naar binnen gluurt, blijkt echter tot zijn teleurstelling dat er geen sigaretten, maar lampen opgeslagen zijn. Die buit is minder interessant. De ondermachinist vertelt de rechercheur over deze misser. De teleurstelling blijkt van korte duur. Door zijn taak als bewaker weet de rechercheur namelijk dat er op spoor 33 een wagon staat die uit Tilburg komt. Hij vermoedt dat die schoenen bevat. Het gebeurt namelijk vaker dat er schoenen per trein uit Tilburg komen. Hij vertelt dit aan de ondermachinist.

Samen met een van de rangeerders breekt die de verzegelde wagon open. Ze hebben prijs: behalve schoenen bevat het voertuig een heleboel witte tricot herenonderbroeken, ook een zeer gewild en schaars product. De mannen maken een van de pakken open, halen een aantal schoenen uit hun verpakking en stoppen ze in een meegenomen jutezak. Daarnaast nemen ze een pak mee dat een zestigtal onderbroeken bevat. Een tweede rangeerder werkt mee aan de diefstal.

Direct na het openbreken van de wagon delen de dieven de buit met hun aanwezige collega's. De rechercheur die de gouden tip heeft gegeven, krijgt een paar schoenen en drie onderbroeken,

net als zijn collega-rechercheur en een derde rangeerder. De machinist krijgt een paar schoenen, waarvoor hij vooraf zijn maat heeft doorgegeven.

Toch gaat het nog diezelfde avond mis. Een uur nadat hij de schoenen heeft ontvangen, komt de machinist ze terugbrengen naar de ondermachinist. Kort daarvoor is een van de mannen namelijk door de politie staande gehouden met een deel van de buit. Onder welke omstandigheden dat is gebeurd, is niet duidelijk. Misschien heeft hij gewoon pech gehad. De machinist probeert zich nog van de gestolen goederen te ontdoen, maar het is al te laat. De NS-medewerkers zijn tegen de lamp gelopen.

Bevrijding van Eindhoven in september 1944 (British Official Photograph/War Office Photograph)

Strijd om voedsel en brandstof

In het late voorjaar van 1945 is Eindhoven nog lang niet beko-men van de bezettingstijd, al is de stad acht maanden eerder, op 18 september 1944, door Britse en Amerikaanse troepen bevrijd. Vlak na de geallieerde intrede bombardeert de Duitse Luftwaffe Eindhoven, waarbij meer dan tweehonderd burgers omkomen.⁵ In de daaropvolgende maanden worden de stad en omgeving met enige regelmaat opgeschrikt door bominslagen. In het najaar van 1944 worden diverse andere plaatsen in het zuiden van Nederland bevrijd. De geallieerde opmars en bijbe-horende krijgshandelingen bemoeilijken transport van voedsel en brandstof. De problemen die in het bezette westen van het land de Hongerwinter veroorzaken, hebben ook gevolgen in het bevrijde zuiden. In Eindhoven is het officiële dagelijkse rantsoen met 1200 calorieën volslagen ontoereikend. Het is wel mogelijk om op andere manieren die schrale rantsoenen aan te vullen. Geallieerde soldaten delen chocola en andere zoetigheid uit, die door de Nederlandse burgers dankbaar ontvangen worden. Ook leeft de zwarte markt op.⁶

Veel inwoners van Eindhoven hebben het moeilijk tijdens die eerste maanden na de bevrijding. Meneer De Groot, een gepensioneerde NS-medewerker die enkele jaren eerder in de stad is komen wonen nadat hij uit Den Haag is geëvacueerd, schrijft in zijn oorlogsherinneringen dat er soms weken geen groente wordt geleverd. Hij kijkt met enige afgunst naar Philipsmedewerkers die tegen betaling een groentetuin hebben aangelegd op grond van hun werkgever en daarvan kunnen eten. Medelijden heeft hij dan weer met gezinnen met veel kleine kinderen, want die 'lijden gebrek'. Wie kan, trekt naar het platteland om bij landbouwers extra eten te gaan halen, voor zover de omstandigheden en het door de geallieerden uitgevaardigde reisverbod dat toelaten.⁷

Eind november 1944 is de voedselschaarste in Eindhoven op een hoogtepunt. Dat leidt zelfs tot een voedselprotest. Op 21 november demonstreren zeker honderd mensen op het Frederik van Eedenplein tegen de gebrekkige voedselverdeling. Onder de

demonstranten zijn veel medewerkers van Philips. De burgemeester van Eindhoven gaat in gesprek met afgevaardigden van het Militair Gezag om te bekijken of het mogelijk is de demonstranten tegemoet te komen. Ze besluiten extra distributiebonnen uit te reiken, onder andere voor melk en chocolade. Kort na de demonstratie komen er bovendien nieuwe voedselvoorraden uit België aan in Eindhoven.⁸

Voedseldemonstratie aan het Frederik van Eedenplein in Eindhoven, 21 november 1944 (Koninklijke Philips N.V./Philips Company Archives)

Hoewel de voedseltekorten in het bevrijde zuiden begin 1945 afnemen, blijven andere producten moeilijk verkrijgbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor fietsbanden, ondergoed en schoenen. De 33-jarige Eindhovenenaar Feik Fast, laborant bij Philips, schrijft

in 1945 in zijn dagboek dat hij al vijf jaar geen nieuwe schoenen heeft kunnen kopen en op een paar kapotte afdankertjes van zijn vader loopt. Zijn zoon draagt 'kleppers' met houten zolen die veel lawaai maken. In de zomer van 1945 staat Fast vijf uur in de rij om distributiebonnen voor schoenen aan te vragen, maar zelfs dan lukt het niet om een nieuw paar voor zijn zoon te bemachtigen.⁹

Ook brandstofschaarste is een aanhoudend probleem. Door schade aan de infrastructuur lukt het na de bevrijding maandenlang niet om kolen uit Zuid-Limburg naar andere delen van het bevrijde land te vervoeren. Kolenvoorraden die vanuit België worden aangeleverd, hebben niet de gewenste kwaliteit.¹⁰ Veel mensen zitten dus in de kou. De Groot noteert dat mensen voor het schaarse beschikbare hout hoge prijzen betalen. Wie dat niet kan, gaat illegaal hout kappen. Behalve bossen en parken zijn kolentreinen niet veilig: ze worden 'zoodanig door mannen en jongens bewerkt, dat massa's kolen langs de spoorweg vielen' en later worden opgeraapt, door onder anderen 'zwermen kinderen met emmers'.¹¹ Philipsmedewerker Fast beschrijft in zijn dagboek zijn eigen 'Strijd Om de Brandstof': 'Daar we niets kopen kunnen, moeten we het óók maar gappen, zoals iedereen doet.' 'Hele karavanen' mensen trekken naar de bossen in de omgeving om hout te kappen, net als zijn echtgenote en haar vader. Om het hout te vervoeren zijn mensen creatief: ze gebruiken fietsen (zonder banden), kinderwagens en sleeën. Een gevolg van al dat bomen rooien is dat er van het lokale 'natuurschoon' weinig overblijft. Fast bezoekt in de zomer van 1945 het kerkdorp Acht boven Eindhoven en treft daar 'één grote kale vlakte' aan, waar eerder bossen waren.¹²

De houtkap is illegaal, maar de politie staat machteloos. Wanneer Fast's vrouw in december hout gaat kappen, wordt ze aanvankelijk nog weggestuurd door iemand van de hulppolitie, die er wel bij zegt dat zijn dienst een paar uur later is afgelopen en insinueert dat daarna de kust veilig is. In januari 1945 wordt de politie zelfs weggejaagd door de massaal toegestroomde burgers.¹³

De situatie loopt zodanig uit de hand dat de burgemeester ingrijpt. Op 8 januari 1945 verschijnt een oproep van zijn hand

aan de Eindhovenaren in een lokale krant. In het bericht legt hij uit dat er op allerlei manieren gewerkt wordt aan de verbetering van de kolenaanvoer en houtdistributie. Daarnaast spreekt hij de inwoners aan op hun gedrag: er zijn 'dingen gebeurd, die in eene ordelijke samenleving niet toelaatbaar zijn. (...) Laat het nu uit zijn met den houtroof.' Hij vraagt de stadsbewoners om mee te werken aan de handhaving van de openbare orde en de politie niet dwars te zitten.¹⁴ Het is hoog tijd dat het rustiger wordt in bevrijd Eindhoven.

Kruimeldiefstallen

De Eindhovense politie kampt met meer problemen dan dat van een massaal hout kappende bevolking. Maanden na de bevrijding worstelt het korps met ontoereikende bewapening en een slechte uitrusting. Vooral schoenen en fietsbanden vormen een probleem.¹⁵ Door de tekorten kunnen politiemannen hun werk minder goed uitvoeren. Daarnaast is er een flink tekort aan mankracht. Slechts twee derde van het politiepersoneel kan daadwerkelijk ingezet worden. 18% van de Eindhovense politiemannen is begin 1945 geschorst of gestaakt wegens verdacht gedrag of een 'foute' houding tijdens de bezetting. Ook zijn er medewerkers die zich nog in het bezette noorden of westen van Nederland bevinden en niet kunnen terugkeren.¹⁶ Het kleinere aantal politiemannen krijgt daarom extra taken op hun bord, zoals het bemannen van verkeersposten en het afhandelen van een groot aantal verkeersongevallen, waarbij vaak (militaire) geallieerde voertuigen betrokken zijn. Het is dus flink aanpoten.

Naast deze relatief nieuwe problemen zet ook het tijdens de bezetting opgekomen fenomeen van toegenomen criminaliteit na de bevrijding door. Aan het begin van de zomer van 1945 signaleert de Eindhovense politie dat 'vooral het aantal vermogensdelicten' hoog blijft.¹⁷ Dat houdt nog enige tijd aan. In het najaar van 1945 stelt de politie dat het voornamelijk gaat om kruimeldiefstallen. De waarnemend politiecommissaris die

het maandrapport opstelt brengt dit verschijnsel in verband met de tijdens de bezetting verstoorde opvattingen over bezit bij de bevolking. Meer dan een jaar na de bevrijding van Eindhoven schrijft hij dat 'het juiste begrip voor het mijn en dijn nog steeds niet is hersteld'.¹⁸ Oftewel: de oorlogstijd heeft een grote en voortdurende invloed op de manier waarop burgers zich gedragen. Diefstal is meer geaccepteerd geworden, en dat idee krijg je niet zomaar weg.

Oudgedienden en nieuwelingen

Diefstal is dan wel wijdverspreid, maar de NS-mannen komen er niet mee weg. Enkele dagen na de feiten worden drie verdachten in verzekering gesteld. Het gaat om de mannen die de grootste rol hebben gespeeld in het misdrijf: de ondermachinist die de diefstal heeft geïnitieerd, de rangeerder die hem heeft geholpen bij het openbreken van de wagon en het stelen van de spullen en de rechercheur die de cruciale inlichtingen heeft verschaft over de lading van de wagon op spoor 33. De verklaringen die de verdachten afleggen tegenover de Eindhovense politie en een Bossche rechter-commissaris komen sterk overeen. Niemand ontkent zijn betrokkenheid.

Tijdens het gerechtelijk onderzoek wordt duidelijk om wat voor soort mensen het gaat. De ondermachinist is dan wel 'hoofddader', maar dat was op basis van zijn dienstverband niet direct van hem te verwachten. De veertiger werkt namelijk al ruim 24 jaar bij de NS. Hij komt uit een echte spoorwegfamilie: zijn vader werkte er, net als vier van zijn broers. Hij is getrouwd en heeft vier kinderen. De oudste zoon is in de zomer van 1945 nog in Wenen, waar hij tijdens de bezetting gedwongen tewerk was gesteld. Diens jongere broer werkt bij een kapper. Van de twee dochters heeft de oudste een zwakke gezondheid, waardoor ze niet kan werken. Het jongste kind, een zestienjarige dochter, werkt als dienstbode. Volgens zijn vrouw houdt haar echtgenoot niet van sterkedrank, maar wel van snoepgoed en roken. Hij heeft geen strafblad.

Ook de rangeerder die meehielp bij het openbreken van de wagon is een oudgediende bij de spoorwegen. Hij werkt al 25 jaar bij de NS en staat bekend als een betrouwbaar werkmans. Hij heeft vier kinderen en het gezin is 'behoorlijk en net'. Tijdens de bezetting is de man wel in opspraak geraakt wegens zijn Duitsgezindheid. Zijn vrouw komt uit Duitsland en hij was lid van het Nederlands Arbeidsfront, een nationaalsocialistische vakbond. Meer 'onvaderlandslievende gedragingen' zijn niet over hem bekend, maar toch is de kans reëel dat hij vanwege zijn politieke ideeën niet zal mogen terugkeren bij de NS.

De rechercheur die de wagon met schoenen en ondergoed aanwees, heeft niet zo'n lange staat van dienst bij één werkgever. Hij is zijn carrière in de jaren dertig op vijftienjarige leeftijd begonnen bij een etikettenfabriek en werkte daarna elke paar jaar ergens anders: als assistent van de secretarissenpenningmeester van een katholieke fabrieksarbeidersbond, als kasbediende bij een bank, in het onroerend goed en bij een met twee compagnons opgericht verzekeringsbedrijf. Als zijn compagnons tijdens de bezetting in Duitsland moeten gaan werken, houdt het bedrijf op te bestaan. Daarop gaat hij aan het werk bij de spoorwegen, waar hij de gewichtig klinkende functie van 'assistent-rechercheur' draagt. In feite is hij bewaker. In die hoedanigheid is hij formeel in dienst van de politie en niet van de NS.

Ook de andere rechercheur, een dertigjarige man uit Geldrop, is een relatieve nieuweling bij de NS en heeft al verschillende beroepen uitgeoefend. Voor de oorlog was hij slagersknecht, maar tijdens de bezetting was er te weinig werk voor hem. Daarna kwam hij in dienst bij de centrale gaarkeuken, totdat daar van hem werd verwacht dat hij lid werd van de NSB. Omdat hij dat niet wilde, ging hij bij de spoorwegen werken. De man is afkomstig uit een 'eenvoudig en zeer net arbeidersgezin', woont bij zijn ouders en heeft acht broers en zussen, die op één na allemaal getrouwd zijn. Voorafgaand aan de diefstal heeft hij al meermaals bij zijn leidinggevend gevraagd om nieuwe schoenen en kleding, maar zonder resultaat.

‘Geef deze mensen allen nog een kans’

In de voorlichtingsrapporten die de rooms-katholieke reclaseringsvereniging in de zomer over deze vier verdachten opstelt, wordt benadrukt dat ze de gestolen schoenen en onderbroeken hard nodig hadden. De NS stelde aan sommige medewerkers schoenen beschikbaar, maar aan andere niet. Dat heeft kwaad bloed gezet. Een rapporteur opent zijn rapport met de opmerking dat het ‘in de huidige tijd zeer moeilijk is voor mensen met een beperkt inkomen’. Laag- of ongeschoolde arbeiders die niet in de landbouwsector werken, moeten tijdens en direct na de bezetting de eindjes aan elkaar knopen. Hun koopkracht neemt af, wat het zeker voor gezinnen met (kleine) kinderen lastig maakt om in alle behoeftes te voorzien.¹⁹

Voor de reclasering is het lage loon van de verdachten relevant, maar een doorslaggevende factor is de schaarste. Over een van de rechercheurs schrijft een reclaseringsmedewerker: ‘In den huidige tijd is het echter meestal niet zoozeer het tekort aan geld dan wel het niet te koop zijn van onmisbare goederen, die tot diefstal leidt.’ Door die schaarste wordt de periode na de bevrijding, net als de bezettingstijd zelf, als een bij uitstek abnormale tijd beschouwd. De NS-medewerkers die gestolen hebben zouden dit in de ogen van de reclasering ‘in normalen tijd’ nooit doen. Een andere rapporteur noemt het ‘onrechtvaardig’ de schuld van de verdachte ‘niet te bezien in het licht van de abnormale tijd en de abnormale omstandigheden’. Deze rapporteur noemt een andere verdachte ‘slachtoffer (...) van de stemming, die er dien avond op het werkerterrein heerste’.

Andere overwegingen spreken in de ogen van de reclasering eveneens in het voordeel van de verdachten. Het gaat vooral om indicaties van hun houding in meer algemene zin, bijvoorbeeld ten opzichte van het verzet. In het voorlichtingsrapport over een van de rechercheurs benadrukt de reclasering dat de man tijdens de bezetting een oogje dichtkneep om verzetsmensen te helpen. Ook tijdens de brandstofcrisis in de winter van 1944-1945 keek deze man soms de andere kant op ‘toen veel verkleumde handen

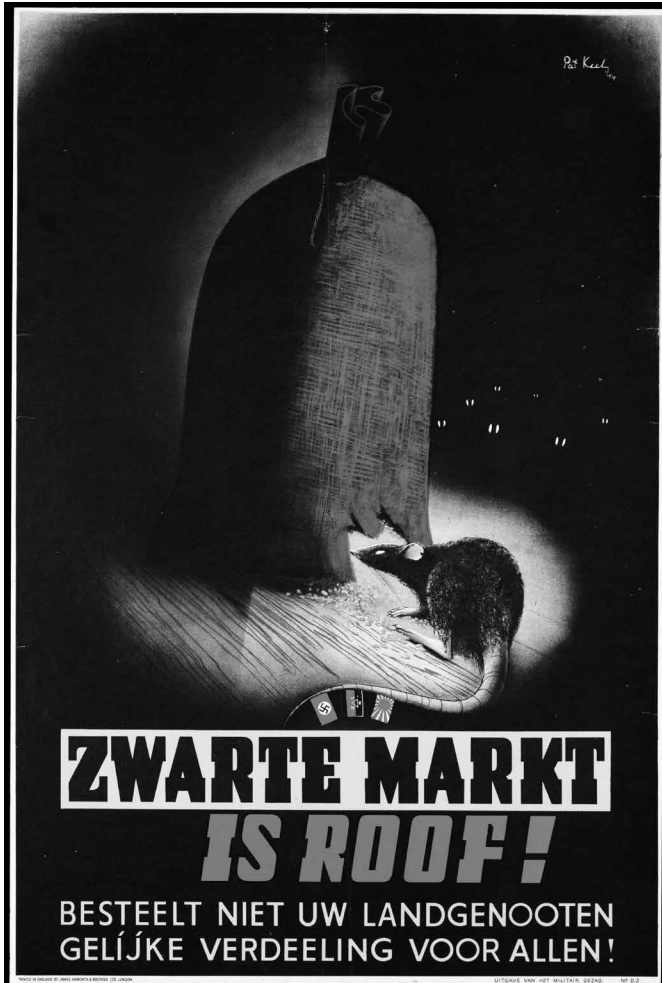
grepen naar wat brandstof. In de ogen van de reclassering toonde hij zich hiermee solidair met de behoeftigen. Wat hij deed was misschien tegen de regels, maar in moreel opzicht juist.

De andere rechercheur zou de gestolen schoenen hebben aangenomen om aan zijn broer te geven, die in slechte staat uit gevangenschap of van gedwongen tewerkstelling in Duitsland is teruggekeerd. Bij de ondermachinist wordt dan weer vermeld dat er geen indicaties zijn dat hij de gestolen spullen op de zwarte markt wilde verkopen. De schoenen stal hij ten behoeve van zijn zoons en de buit is met zijn collega's gedeeld. Oftewel: er lag geen winstbejag aan de diefstal ten grondslag. Deze bijna terloopse opmerking is veelzeggend, want zwarte handel is dan wel wijdverspreid, maar wordt door de autoriteiten en bevolking als verwerpelijk beschouwd. Zo veroordelen katholieke en protestantse geestelijken eind 1944 in de nog bezette delen van Nederland zwarte handel in hun preken.²⁰

De reclassering stelt over alle betrokken verdachten samen een algemene conclusie op. Die is nog veelzeggender dan de individuele rapporten. Volgens de reclassering ligt 'de oorzaak en verklaring van het [strafbare] feit' bij de 'grote nood aan alles' die na de bevrijding is blijven voortduren. Mochten de mannen schoenen en ondergoed hebben kunnen kopen, dan hadden ze die niet gestolen. 'Maar na vijf jaren ontbering en als het dan zo maar voor 't grijpen ligt' is de verleiding te groot. De schaarste en spanning hebben op de bewuste avond geleid tot 'een zekere wild-west-stemming' bij de NS-medewerkers. Tijdens de bezetting was er steeds spanning geweest: ze verrichtten zwaar werk, waren niet goed gekleed en gevoed. 'Vijf jaren heeft hun zenuwgestel er onder geleden' en zijn ze 'overspannen en abnormaal gaan denken'. De mannen zagen bovendien om zich heen dat er door anderen veel werd gestolen. In die omstandigheden is het 'ook voor een eerlijk mens moeilijk om eerlijk te blijven'.

Volgens de reclassering was het verwarrend dat men gedurende de afgelopen winter een oogje dichtkneep als 'ieder voor zich', 'van hoog tot laag' brandstof bij elkaar scharrelde. Hoewel begrijpelijk, heeft dit een corrumperende uitwerking gehad op de aanvankelijk

eerlijke werkmannen. Want die winter 'lachte men enkel en zei: "Groot gelijk". Toen was het hek van den dam.' Dit betekent allemaal niet dat de mannen onschuldig zijn of dat het misdrijf niet ernstig was. Maar de eindboodschap van het gezamenlijke rapport aan de rechterlijke macht is helder: 'Geef deze mensen allen nog een kans en zo mogelijk een voorw[aardelijke] veroordeeling.'

Poster van het Militair Gezag, 1945 (NIOD/Beeldbank wo2)

Barmhartigheid

Met zulke voorlichtingsrapporten kan de reclassering potentieel een grote invloed uitoefenen op de zwaarte van de straf en daarmee op het leven van een verdachte. Sinds het begin van de twintigste eeuw is er in het Nederlandse strafrechtstelsel meer aandacht voor de persoon van de verdachte en de vraag in welke omstandigheden die tot zijn of haar misdrijf is gekomen. Het idee is dat een verdachte als 'medemens' moet worden herkend en erkend. Dit gedachtegoed wordt in het interbellum verspreid door moderne strafrechtdeskundigen van de Utrechtse School, zoals Willem Pompe en Pieter Baan.²¹ Medewerkers van de reclassering proberen bij te dragen aan het bereiken en correct uitvoeren van een 'juiste' straf, om toekomstige misstappen te voorkomen. Daarmee willen ze de rechtsorde in de Nederlandse samenleving beschermen.²²

De voorlichtingsrapporten zijn onderdeel van het takenpakket van reclasseringsverenigingen, naast het toezicht op veroordeelde misdadigers. De medewerkers van reclasseringsverenigingen stellen op verzoek van de verdachte of rechter voorafgaand aan de rechtszaak zo'n rapport op. Omdat de meeste reclasseringsverenigingen verbonden zijn aan een bepaalde zuil, kiezen verdachten voor een vereniging die aansluit bij hun levensbeschouwing. Het doel van het rapport is om een beeld te schetsen van 'de oorzaken, die geleid hebben tot het plegen van de misdaad'. Op basis daarvan kunnen rechters een beslissing nemen over de 'juiste bestraffing'.²³

Om dit te doen gaan medewerkers van de reclassering in gesprek met verdachten en hun familieleden. Soms benaderen ze daarnaast een gezaghebbend persoon die de verdachte persoonlijk kent. Dat kan bijvoorbeeld een politieagent zijn, of in kleine gemeentes een lokale bestuurder. Ook de pastoor of een andere geestelijke is een logisch aanspreekpunt, omdat die zicht heeft op de gemeenschap waarin een verdachte leeft en het gezag heeft om te beoordelen wat correct of ongewenst gedrag is. Zo vertelt een pastoor over de ondermachinist dat hij 'altijd 'n oppassend

man' is geweest, 'die zijn plichten als Christen trouw vervulde en als goed huisvader zorg had voor zijn gezin'. Hij zegt verbaasd te zijn over het misdrijf en vermoedt dat de 'tijdsomstandigheden' een belangrijke aanleiding zijn geweest voor de diefstal.

De invloed van het geloof op de rapporten is niet te onderschatten. De Roomsche Katholieke Reclasseeringsvereniging is stevig verankerd in de katholieke zuil en draagt de bijbehorende waarden uit. Het katholieke karakter van geestelijke bijstand aan verdachten is voor de vereniging absolute prioriteit.²⁴ Dat zien we terug in de omschrijving van de noodzaak van katholieke reclassering van baron Speyart van Woerden. Hij is, behalve vooraanstaande magistraat, ook lid van het landelijke hoofdbestuur van de katholieke reclassering en een zeer gelovig man.²⁵ De reclassering is volgens hem de ideale manier om de werken van barmhartigheid in de praktijk te brengen en daarmee 'de ellende der erfzonde weg te nemen'. Criminelen zijn immers 'vijanden van de gemeenschap', omdat ze zich 'vergrepen hebben aan het geluk van den naaste'. Daarom keert de samenleving zich van hen af. Door zich te bekommeren om deze mensen, tonen reclasseringsmedewerkers 'Christelijke liefde in haar hoogsten vorm'.²⁶

Naast gelovige leken en vrijwilligers, zoals de Bossche procureur-generaal, spelen geestelijken een prominente rol in de katholieke reclassering. Een pater is vicevoorzitter van de Eindhovense afdeling van de Roomsche Katholieke Reclasseeringsvereniging en stelt in die hoedanigheid namens het bestuur de conclusies op van de voorlichtingsrapporten over de spoorwegmannen. Ook elders in de organisatie spelen geestelijken een belangrijke rol. Zo is de kapucijner pater Patricius lid van het landelijke hoofdbestuur en stelt hij rapporten op over verdachten uit de regio Helmond. Daarnaast licht hij zijn collega-reclasseeringsmedewerkers voor over het reclasseringswerk en de daarvoor te volgen principes. In de instruerende brochure *Eerbiediging der Persoonlijkheid van den Reclasseabele* beschrijft hij de bederfelijke invloed van een slechte opvoeding en foute vrienden. Hij adviseert zijn collega-reclasseeringsmedewerkers

om zich in te leven in de toestand van de verdachte en benadrukt de grote impact van de 'leefomstandigheden' op de keuzes van de 'pupillen'. Daarbij stelt hij de veelzeggende retorische vraag: 'zouden de meesten onzer niet tot hetzelfde crimén komen, wanneer ook wij ons in zulke leefomstandigheden bevonden als de meesten onzer pupillen?!'²⁷

Het milde oordeel van de reclassering over de NS-medewerkers sluit nauw aan bij deze denkwijze. De omstandigheden staan centraal: de moeilijkheden om aan nieuwe schoenen en kleding te komen, de stress waarmee ze tijdens de bezetting hun werk uitoefenden en de tijdelijke verschuiving van normen tijdens de brandstofschaarste in de winter van 1944-1945. Deze factoren zijn in de ogen van de katholieke reclassering in verregaande mate beslissend geweest voor de totstandkoming van de diefstal. Aan het oordeel liggen duidelijk de (katholieke) kernwaarden van de reclassering ten grondslag. Maar er klinkt ook pragmatisme in door, want de inschatting is dat de verdachten zeer reclassabel zijn. In de woorden van de reclassering: 'Niet een van hen deed het voorheen, of zal dit nog doen.' Hoewel de ongunstige impact van de bezetting nog een tijd na-ettert in de Nederlandse samenleving en de katholieke reclassering dit erkent, keert de normaliteit een paar jaar na de bevrijding toch echt terug, ook in de ogen van de reclassering.²⁸

Niet elke verdachte kan overigens bij de katholieke reclasseringsmedewerkers rekenen op evenveel begrip. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een voorlichtingsrapport uit 1942 ten aanzien van een 25-jarige fietsendief uit Geldrop, opgesteld door een van de Eindhovense rapporteurs die enkele jaren later juist oproept tot clementie. De inschatting van de rapporteur is dat deze man 'niet tot de slechtsten behoort', maar men toch 'geen verwachtingen [kan] koesteren omtrent een ander[e] levenswijze'. Dat is een gevolg van allerlei factoren: de fietsendief had een moeilijke jeugd, omdat hij op zevenjarige leeftijd zijn moeder is verloren, jaren bij een tante woonde en er nu in het nieuw samengestelde gezin van zijn vader veel ruzie is. Naast wat baantjes in fabrieken en de werkverschaffing is hij regelmatig werkloos. Tijdens de

bezetting gaat hij kort in dienst bij het Duitse leger, maar onder onduidelijke omstandigheden keert hij terug naar Nederland. Hij is getrouwd met een 'slordige' vrouw, die 'afkomstig is van woonwagenvolk'. De fiets zegt hij te hebben gestolen omdat hij anders niet op zijn werk op het vliegveld van Venlo kon raken, maar de reclasseringsmedewerker wijst erop dat de buit direct verkocht is, wat toch winstbejag doet vermoeden. Tot overmaat van ramp heeft de man de opbrengst direct vergokt en staat hij bij de politie bekend als dobbelspeler. Met het oog op al deze somber stemmende omstandigheden laat de reclasseringsmedewerker het na een advies mee te geven aan het OM. De fietsendief krijgt een gevangenisstraf van een jaar.²⁹

(On)voorwaardelijke straffen

Wanneer de NS-medewerkers in augustus voor de rechter moeten verschijnen, ligt er vanuit de reclassering een heldere oproep tot mildheid. Voor de verdachten is het spannend: in hoeverre zullen het OM en de rechters rekening houden met hun situatie? Dat hun zaak niet is geseponeerd, doet alvast vermoeden dat de rechtelijke macht niet van plan is hun diefstal door de vingers te zien. Namens het OM treffen de verdachten substituut-officier van justitie Dubois. Hij werkt al sinds begin jaren dertig voor de Bossche rechtbank en was tijdens de bezetting kort waarnemend procureur-generaal, voordat NSB'er Van Leeuwen in 1941 in die functie werd benoemd. In de rechtszaak tegen de spoorwegmannen neemt het OM de tijdsomstandigheden minder in overweging dan de reclassering heeft bepleit: het eist gevangenisstraffen van een jaar (voor de rechercheur die de wagon aanwees), acht maanden (voor degenen die de wagon hebben opengebroken en de rechercheur die schoenen en onderbroeken heeft aangenomen) en vier tot zes maanden (voor wie verder van de diefstal heeft geprofiteerd). Daarmee wordt de twee mannen die als rechercheur de sporen moesten bewaken hun oneerlijkheid extra hard aangerekend.

De rechters die die dag zetelen, kijken daar weer anders naar. Of zij de redenering van de katholieke reclassering inhoudelijk helemaal volgen, is niet te achterhalen. Ook is niet duidelijk of deze drie rechters zelf katholiek zijn.³⁰ Alle verdachten worden schuldig bevonden en krijgen een gevangenisstraf, maar in de meeste gevallen is een deel daarvan voorwaardelijk. Daarmee laten de rechters zien dat ze de diefstal ernstig en strafwaardig vinden, maar ook in overweging hebben genomen dat de verdachten een tweede kans verdienen. De ondermachinist en rangeerder die de wagon hebben opengebroken worden schuldig bevonden aan diefstal in vereniging en krijgen een gevangenisstraf van negen maanden, waarvan vier voorwaardelijk. Daarnaast bepaalt de rechtbank dat de rechercheur die de wagon aanwees de diefstal heeft uitgelokt. Hij krijgt met zes maanden onvoorwaardelijk de zwaarste straf, zoals het OM heeft gevraagd. De overige verdachten, die mee hebben gedeeld in de buit, krijgen wegens heling alle vier een gevangenisstraf van een half jaar, waarvan drie of vier maanden voorwaardelijk. Hun proeftijd bedraagt drie jaar. In die periode zal de katholieke reclassering erop toezien dat ze geen nieuwe strafbare feiten begaan.

De mannen die de zwaarste straffen hebben gekregen, leggen zich daarbij neer. Zij (of hun advocaten) maken de inschatting dat de kans klein is dat hun straf in beroep lager wordt. De ondermachinist, rangeerder en rechercheur zitten hun straf uit in de gevangenis van 's-Hertogenbosch en komen in november en december 1945 weer vrij.³¹ Drie andere verdachten gaan tegen hun vonnis in beroep. Het zijn twee rangeerders en de machinist. Die laatste benadrukt voor het gerechtshof dat hij de schoenen 'uit eigen beweging heeft teruggegeven' en daarom graag wil dat zijn straf voorwaardelijk wordt.³² De twee rangeerders brengen in dat ze hun straf te zwaar vinden.³³ Een van hen voegt daaraan toe dat hij 'niets van de buit [heeft] gehad, hoewel mij zulks was beloofd'.³⁴ Voor de machinist pakt het hoger beroep gunstig uit: het gerechtshof zet zijn straf om in een voorwaardelijke straf, zoals hij heeft gevraagd.³⁵ Dat geldt niet voor de twee rangeerders. Het gerechtshof bevestigt ten aanzien van hen het eerdere vonnis

van de arrondissementsrechtbank.³⁶ Daarop gaan de twee in cassatie, maar ook de Hoge Raad bevestigt het vonnis.³⁷ In de zomer van 1946, meer dan een jaar na de nacht van de diefstallen, zijn alle rechtszaken achter de rug en de straffen uitgezeten.³⁸

Vermoedelijk keert daarna de rust terug in de levens van de spoorwegmedewerkers, voor zover zij hun banen mogen behouden. Voor een van hen is die terugkeer naar een normaal leven van korte duur. Een van de (ex-)rechercheurs rijdt in juli 1947 's nachts vanuit zijn woonplaats Geldrop achter op een motor naar de TT in Assen. Om half twee krijgen de motorrijders een klapband ter hoogte van Nuland, ten oosten van 's-Hertogenbosch. De 32-jarige passagier raakt ernstig gewond en overlijdt op weg naar het ziekenhuis.³⁹ Niet de misdaad, maar het verkeer is hem fataal geworden.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op:

Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 58, procesdossier 1378-1381.

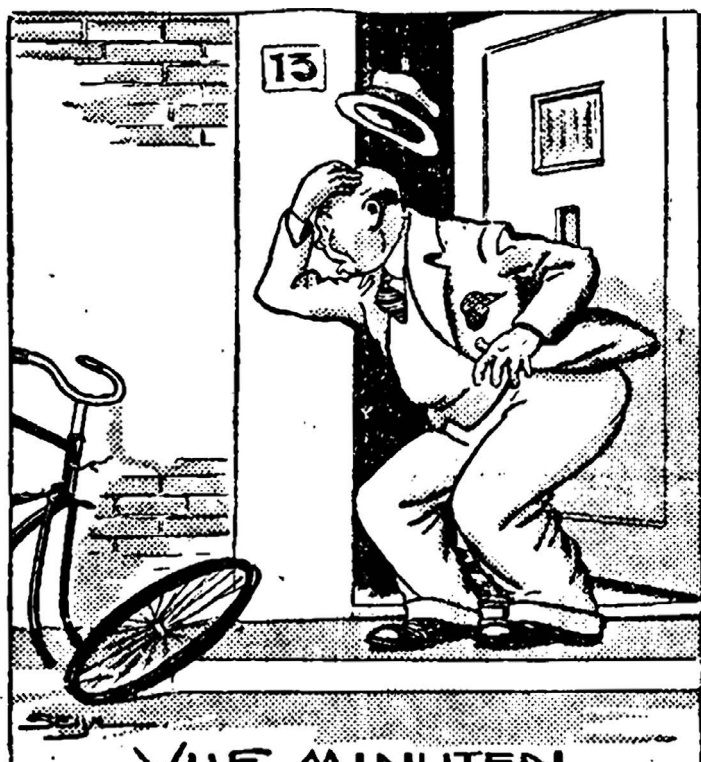
Brabants Historisch Informatie Centrum, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv. nr. 138, rolnummers 1378-1383.

Besluit

Grote maatschappelijke veranderingen hebben altijd al een weerslag gehad op criminaliteit. Dat geldt voor de hoeveelheid misdaad, maar ook voor de vormen die die aanneemt en hoe mensen erover denken. Recentelijk bleek bijvoorbeeld dat de jeugdcriminaliteit het afgelopen decennium aanzienlijk is gedaald. Volgens sommige criminologen komt dat omdat jongeren veel met hun smartphone en sociale media bezig zijn en minder op straat rondhangen. Daarmee is een belangrijke risicofactor van crimineel gedrag ingedamd.¹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam in Nederland het aantal vermogensdelicten sterk toe. In dit boek hebben we gezien dat diefstallen in bezettingstijd nauw verweven zijn met de sociale, economische en politieke veranderingen die in deze periode plaatsvonden. De noodzaak om te stelen werd groter, ook bij mensen die dat voorheen niet zouden doen. Daarnaast ontstonden er nieuwe gelegenheden om diefstal te plegen.

Als we kijken naar de boeven die in dit boek voorkwamen, kunnen we het een en ander zeggen over hun afkomst en de aanleiding en gelegenheid voor hun diefstallen. Oorlogsboeven waren meestal afkomstig uit de lagere sociale klassen. Sommigen van hen waren werkloos of hadden af en toe tijdelijk werk. Hun bestaanszekerheid was in de jaren dertig al precair en hun situatie verergerde tijdens de bezetting. Werkloze mannen kwamen als eerste in aanmerking voor (aanvankelijk vrijwillige) tewerkstelling in Duitsland. Omdat dit geen aantrekkelijk vooruitzicht was, vormde criminaliteit voor hen een alternatieve inkomstenbron.

Andere verdachten hadden wel een baan, als politieman, landbouwer, dienstbode of spoorwegmedewerker. Zij hadden weliswaar een vast, maar laag inkomen. Dit waren mensen die voorheen wel konden rondkomen, maar in de loop van de bezetting in de verdrukking kwamen. Sommigen van hen kozen daarom het dievenpad. Deze personen probeerden door de oorlogsomstandigheden ontstane problemen op te lossen met

**VIJF MINUTEN
ONBEDACHTZAAMHEID
WIELEN LOS... EN
BANDEN KWIJT!**

Polygoon-Seym

Cartoon over bandendiefstal (*De Zuid-Willemsvaart*, 14 februari 1942)

diefstal. De Eindhovense spoorwegmannen die geen schoenen en onderbroeken hadden, 'regelden' die illegaal. De dienstbode in Vught, wier familie in Tilburg weinig te eten had, stal moeilijk verkrijgbare boter en suiker van haar werkgever. In de verhalen in Haarlem speelde de Hongerwinter een prominente rol. De hongersnood noopte verdachten tot diefstal of bood gelegenheid om te stelen. Maar ook in Brabant bracht schaarste van voedsel en gebruiksproducten mensen in 1944 en 1945 op het verkeerde pad. In de ogen van verdachten gold 'nood breekt wet', al wisten ze zelf wel dat ze fout zaten. Meestal gaven ze dat ook toe nadat ze betrappt waren, of betuigden ze op andere manieren spijt van hun misstap.

Voor verschillende verdachten bood hun professionele omgeving kansen om te stelen. Wie werkte met schaarse goederen en voedsel of daarmee via het werk in aanraking kwam, kon zich in schrale tijden waarschijnlijk moeilijker bedwingen dan anders. We kunnen hier dus spreken van gelegheidsdieven, hoewel ze niet noodzakelijkerwijs eenmalig stalen. Naast dieven die door hun werk regelmatig werden blootgesteld aan aantrekkelijke en schaarse goederen, waren er ook verdachten die min of meer toevallig een (eenmalige) kans kregen om aan wat extra's te komen – en die vervolgens grepen. De Veghelse landbouwer vond het horloge van een gesneuvelde soldaat op zijn pad en nam het mee. De broers uit Boxmeer zagen in hun geëvacueerde dorp de spullen voor het oprapen liggen.

Een aantal oorlogsboeven ging zelf actief op zoek naar manieren om van de oorlogsomstandigheden te profiteren. Nieuwe omstandigheden boden daarvoor nieuwe kansen. De werkloze Haarlemmer Jan had het ongetwijfeld niet breed, maar het was vooral de kwetsbare positie van Joodse onderduikers en het profijt dat hij daaruit kon trekken waardoor hij de stap naar de misdaad zette. Hetzelfde gold voor zijn stadsgenoot Harry, die op charismatische wijze geld aftroggelde van mensen die hoopten aan voedsel of schaarse goederen te kunnen komen. Wie al eerder had gestolen, zoals de Haarlemse fietsdief Ben, zag sneller een oplossing in de misdaad.

De voorbeelden van diefstal die in dit boek voorbij zijn gekomen laten zien dat de bezetting weliswaar een grote impact had op vermogenscriminaliteit, maar dat veel diefstallen tegelijkertijd opvallend alledaags waren. Nederlandse rechtbanken werden overspoeld met ordinaire fietsendiefstallen en andere weinig spectaculaire vermogensdelicten. Diefstallen die overduidelijk vanuit verzetsmotieven waren gepleegd, vielen buiten de bevoegdheid van de Nederlandse rechters. Ook andere vormen van vermogenscriminaliteit ten nadele van de bezettingsmacht en door Duitsers gepleegde diefstallen behandelden de Duitse rechtbanken zelf. Maar het bezettingsapparaat was beperkt van omvang en veruit de meeste vermogenscriminaliteit had plaats tussen Nederlandse burgers onderling. Over die diefstallen wisten we tot nu toe weinig, terwijl ze veel zeggen over de impact van de bezetting op de Nederlandse samenleving.

Een van de doelstellingen van dit boek was om deze blinde vlek voor alledaagse diefstal tijdens de bezetting weg te nemen. Dat dit thema door historici onderbelicht is en bij het grote publiek onbekend, is wel te verklaren. De weinige Nederlandse academische historici die aandacht hebben besteed aan diefstal tijdens de Tweede Wereldoorlog deden dat vooral in onderzoek naar de sociaaleconomische situatie. Zij richtten zich op algemene trends en niet op verhalen van individuele dieven.² Door in dit boek niet alleen naar de grote lijnen te kijken, maar ook naar individuele verhalen en rechtszaken, zien we nu beter waarom er tijdens de bezetting meer noodzaak en meer gelegenheid was voor diefstal.

Buiten de academische wereld bestaat weliswaar veel interesse voor de Tweede Wereldoorlog, maar die gaat voornamelijk uit naar bekende thema's als collaboratie, verzet en de Jodenvervolgung. Het grote publiek heeft vooral oog voor wat er uitzonderlijk was tijdens de bezetting. Kleine vermogenscriminaliteit nam dan wel uitzonderlijke proporties aan in de jaren veertig, maar is bij uitstek een fenomeen van alle tijden. Door zo'n 'gewoon' thema in oorlogstijd te bestuderen, leren we meer over de sociaal-politieke geschiedenis van de bezettingstijd.

Aandacht voor alledaagse diefstal kan daarnaast de blik waarmee veel mensen naar de Tweede Wereldoorlog kijken verruimen. Het thema past immers moeilijk in de hardnekkige denkkaders van 'goed' en 'fout' en daders en slachtoffers. Deze categorieën blijven tot op de dag van vandaag de kijk op de bezetting overheersen, vooral buiten de academische geschiedschrijving.

Oorlogsboeven die stalen voor eigen gewin waren geen helden, maar ook lang niet altijd schurken. In de strikte zin van het woord waren ze daders, namelijk van vermogenscriminaliteit. Maar als het gaat over de Tweede Wereldoorlog denken we bij daders eerder aan kampbeulen en massamoordenaars dan aan fietsendieven. Veel dieven vonden zichzelf vooral slachtoffer van de oorlog, omdat ze hun werk waren verloren of omdat hun woning en bezittingen door oorlogsgeweld waren beschadigd. In hun ogen hadden die gebeurtenissen hen naar de criminaliteit gedreven. Omdat de oorlogsboeven moeilijk in een hokje te plaatsen zijn, brengt aandacht voor hen meer nuance en complexiteit in onze kijk op de bezettingstijd.

Die nuance en complexiteit zien we ook terug in de manieren waarop juristen en andere in de juridische wereld werkzame mensen oordeelden over de oorlogsboeven. De reclassering, die als taak had de omstandigheden waarin een verdachte misdaden had gepleegd in kaart te brengen, had zeker oog voor de impact van de bezetting op het leven van verdachten. Reclasseringsmedewerkers pleitten dan ook regelmatig voor voorwaardelijke of relatief korte straffen. Rechters waren vaak strenger. Zij zagen dagelijks hordes oorlogsboeven voorbijkomen en maakten zich zorgen over de normalisering van diefstal. Te veel begrip voor de moeilijkheden waarin verdachten verkeerden zou tot strafeloosheid kunnen leiden.

Rechters lieten op twee manieren zien dat de bezettingsomstandigheden geen vrijbrief voor criminaliteit mochten zijn en dieven soms juist extra hard bestraft moesten worden. In beide gevallen had dit te maken met de impact van de diefstal op de benadeelde(n).

De straffen die Nederlandse rechters tijdens en vlak na de bezetting oplegden aan dieven, hingen vaak samen met de waarde van het gestolen goed. Wanneer iets door schaarste waardevoller wordt, is het leed voor degene van wie is gestolen immers groter. Door de schaarste aan rubber was een fiets (met banden) tijdens de bezetting een zeer waardevol bezit. De Duitse fietsenvorderingen versterkten dat nog. Omdat fietsen steeds moeilijker te vervangen waren en het aantal rijwieldiefstallen toenam, werden de straffen hoger. Hiervan moest een afschrikwekkende werking uitgaan.

Bij sommige rechtszaken, zoals die tegen de horlogedief uit Veghel, de onderduikgever en de Haarlemse oplichter, horen we in de toelichting van de straf frustratie doorklinken over een gebrek aan solidariteit bij de dieven. In plaats van manmoedig het leed van de bezetting te dragen, grepen zij de omstandigheden aan om zichzelf te verrijken ten koste van hun Nederlandse medeburgers. Wie door de diefstallen was benadeeld, zat vaak al in een moeilijke situatie. Door de diefstallen verergerde dat. De ouders van de in mei 1940 gesneuvelde soldaat waren hun zoon verloren en werden beroofd van het horloge dat aan hem kon herinneren. De onderduikers waren door de Jodenvervolging in levensgevaar en werden door hun onderduikgever zonder pardon op straat gezet, zodat hij hun spullen kon inpikken. Verschillende Haarlemmers die tijdens de Hongerwinter geen eten meer hadden, kwamen van de regen in de drup nadat hun grote geldbedragen afhandig gemaakt werden.

Door rekening te houden met de waarde van de gestolen goederen en de impact van de diefstal op benadeelden, hadden rechters zowel preventie als vergelding voor ogen. Met hoge straffen voor fietsendieven hoopten rechters afschrikwekkende voorbeelden te stellen en zo de 'epidemie' van fietsendiefstallen een halt toe te roepen. Daarnaast speelde ook vergelding een rol. In de rechtszaken tegen oorlogsboeven zien we dat hoe groter het leed van de benadeelde was, hoe explicieter het vergeldingselement terug te zien is in de motivering van de straf. Dat kan verklaren waarom sommige opgelegde straffen in de

ogen van de hedendaagse lezer waarschijnlijk bijzonder zwaar lijken, of waarom het OM in de rechtszaak tegen de Haarlemse onderduikgever erg fel van leer trok.

Soms klonk in vonnissen de verwachting en hoop door dat verdachten na afloop van de bezetting, wanneer de schaarste waarschijnlijk zou afnemen, op het rechte pad zouden blijven. De buitengewone omstandigheden tijdens de oorlog werden dan als belangrijkste of enige aanleiding voor het misdrijf beschouwd. Omdat rechters meestal geen of weinig uitleg gaven bij het vonnis, moeten we dit afleiden uit de zwaarte van de straf. De deels voorwaardelijke straffen die de Eindhovense spoorwegmedewerkers kregen, laten zien dat de rechters een heel eind meegingen in de redenering van de reclassering dat deze voorheen veelal brave mannen niet nogmaals een misstap zouden begaan. De schade was bovendien relatief gering. Dat was ook het geval bij de stelende dienstbode. Het onvoorwaardelijke deel van haar straf kwam overeen met de tijd die ze in afwachting van haar rechtszaak in de gevangenis had doorgebracht.

De legitimiteit van de Nederlandse rechterlijke macht was tijdens de bezetting beschadigd geraakt. Dit was een gevolg van de weinig principiële houding van de Hoge Raad, het gebrek aan protest tegen Duitse maatregelen en de instroom van nationaal-socialistische magistraten in de top van de rechterlijke macht. Mogelijk verlaagde het imago van justitie en de aanwezigheid van een bezettingsmacht voor oorlogsdieven onbewust de drempel om tot misdaad over te gaan. In een samenleving waarin een bezettingsmacht volop geweld en willekeur gebruikt, lijkt diefstal van een fiets, een pak onderbroeken of wat eieren vrij onschuldig. Een dief benoemde met zoveel woorden het feit dat Duitse autoriteiten op grote en georganiseerde schaal Nederlandse burgers van hun bezittingen beroofden: 'Als wij [die fietsen] niet jatten dan doen de moffen het wel'.³

Het lijkt er niet op dat verdachten de Nederlandse rechters als een direct verlengstuk van de Duitse onderdrukking zagen. Zo omschreef de Haarlemse oplichter zichzelf nog tijdens de bezetting in een brief aan de rechterlijke macht als pro-Nederlands.

Hij verwachtte blijkbaar dat dit in goede aarde zou vallen. Wellicht waren verdachten zich ervan bewust dat, ondanks de genazificeerde top van justitie, veruit de meeste rechters en medewerkers van het OM op lokaal niveau geen nazi's waren.

De ervaringen van de oorlogsboeven in dit boek en de rechters die over hen oordeelden geven een inkijkje in het dagelijks leven tijdens de bezetting. We hebben gezien hoe sommige mensen vermogenscriminaliteit als strategie gebruikten om een oplossing te bieden voor schaarste aan noodzakelijke goederen, terwijl anderen vooral hun kans grepen om zichzelf te verrijken. Hoewel enkele verdachten zichzelf impliciet of expliciet als slachtoffer van de omstandigheden presenteerden, wisten ze zelf ook wel dat de bezetting geen vrijbrief voor diefstal mocht bieden.

De Duitse bezettingsmacht bestuurde de Nederlandse samenleving met harde hand. Daarbij was de bezetter afhankelijk van medewerking van Nederlandse overheidsinstanties en de rechterlijke macht. Ontegenzeggelijk heeft die medewerking veel schade aangericht, bijvoorbeeld als we naar de Jodenvervolgging kijken. Bij de berechting van kleine criminaliteit (voor zover die door niet-Joodse Nederlanders werd gepleegd) heerste naast dit repressieve systeem een zekere normaliteit: diefstal bleef diefstal. Straffen waren halverwege de twintigste eeuw fors, maar niet vergelijkbaar met die in de Duitse, nationaalsocialistische rechtspraak. Bijna alle verdachten die in dit boek gevolgd werden, zaten hun straf bovendien uit in Nederlandse gevangenissen. Enkele fietsendieven hadden pech en kwamen terecht in het beruchte Kamp Erika in Ommen. De strafuitvoering in dat kamp was een van de weinige zaken waartegen de Nederlandse rechterlijke macht tijdens de bezetting protesteerde.

Over het algemeen probeerden rechters volgens hun vooroorlogse normen wat er over was van de openbare orde en rechtsstaat te beschermen. Dat hield onder andere in dat ze op paternalistische wijze oordeelden over verdachten die uit heel andere sociale klassen kwamen dan zijzelf. De halsstarrigheid waarmee rechters hun taken bleven uitvoeren, ondanks het feit dat in bezet Nederland steeds minder overbleef van de

rechtsstaat, kan naïef of kwalijk overkomen. Tegelijkertijd laat deze houding zien dat rechters hun taak als onafhankelijke derde staatsmacht heel serieus namen. Bij het grootste deel van de vermogenscriminaliteit was er voor Nederlandse rechters ruimte om zelfstandig over verdachten te oordelen. Dat deden ze ook, zelfs als buiten de rechtbank de wereld in brand stond.

Dankwoord

Dit boek is een van de eindproducten van het onderzoeksproject *Criminaliteit in oorlogstijd*, dat is gefinancierd door het Mondriaan Fonds in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het was een samenwerking tussen het Brabants Historisch Informatie Centrum, het Noord-Hollands Archief en de Radboud Universiteit (Radboud Institute for Culture and History (RICH)). Christian van de Ven en Klaartje Pompe zorgden niet alleen voor de digitalisering van tientallen meters procesdossiers en vonnissen, waardoor dit onderzoek mogelijk werd, maar waren ook zeer betrokken bij alle andere stappen in het project – tot Christian's idee voor de titel van dit boek aan toe. Ik wil hen en de andere medewerkers van het Brabants Historisch Informatie Centrum en het Noord-Hollands Archief van harte bedanken voor de fijne en inspirerende samenwerking. Dat geldt ook voor Wessel Stoop van het Humanities Lab van de Radboud Universiteit, die met geduld en interesse mijn wensdromen op het vlak van *text mining* aanhoorde en het bronnenmateriaal digitaal doorzoekbaar heeft gemaakt.

De leden van de Raad van Advies volgden de vorderingen en deden in verschillende stadia van het onderzoeksproces suggesties: Corjo Jansen, Edwin Klijn, Hans Moors, Ingrid de Zwarte en Wouter Loeff. Ik kreeg ook waardevol advies van andere specialisten, onder wie Derk Venema, Marcel Verburg, Margo De Koster, Milan van Lange en Peter Romijn. Diverse mensen hebben spontaan tips en materiaal met me gedeeld toen ze van dit onderzoek hoorden, waarvoor dank. Auke van Meer, Rik Roelofs en Kee-Lou Ooyman hebben als student-assistent geholpen bij het doorzoekbaar maken van het bronnenmateriaal, het uitvoeren van steekproeven en de annotatie. Diverse mensen hebben delen van het manuscript kritisch doorgelezen, onder wie Annemarie van Geloven, Anton Schuttelaars, Charlotte Dommerholt en Geurt Franzen. Mijn collega's bij de opleiding Geschiedenis van de Radboud Universiteit hebben me op allerlei

manieren ondersteund: door mee te denken en te lezen, door detectiveromans met me uit te wisselen en met hun bemoedigende collegialiteit en vriendschap.

Het doel van *Criminaliteit in oorlogstijd* was om meer aandacht te vestigen op 'alledaagse' criminaliteit als maatschappelijk probleem tijdens en na de bezetting. Dat is gelukt. Mijn enthousiasme voor dit onderwerp heb ik kunnen delen met studenten die er op allerlei manieren een mooie, eigen draai aan gaven. Zij hebben, net als de club journalisten-vrijwilligers bij het Brabants Historisch Informatie Centrum, prachtige verhalen opgetekend die te lezen zijn op de website <http://www.oorlogsboeven.nl>. Anja van Leusden van Walburg Pers wil ik bedanken voor haar hulp bij de totstandkoming van dit boek. Ten slotte bedank ik graag mijn vrienden, (schoon)familie en vriend voor hun steun de afgelopen jaren – zowel wat dit boek betreft als op alle andere terreinen.

Noten

Inleiding

1. Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1940-1949, inv.nr. 1, rol en zittingslijsten 1939-1942. Een verdachte stond terecht wegens ontucht.
2. 'Fietsendiefstal-epidemie te Eindhoven', *Dagblad van Noord-Brabant* (16 februari 1942).
3. BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 2, rol en zittingslijsten 1942-1947. Het ging om in totaal 77 verdachten, van wie 68 wegens vermogensdelicten.
4. *De Zuid-Willemsvaart* (30 oktober 1940); *Het Volk* (27 augustus 1941); *De Telegraaf* (28 april 1944).
5. Noord-Hollands Archief (NHA), 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv.nr. 21, vonnisnummer 309, brief verdachte 13 september 1946.
6. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Criminele statistiek, gevangenisstatistiek, statistiek van de toepassing der Kinderwetten 1941-1943* ('s-Gravenhage 1947) 13.
7. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Criminele statistiek, gevangenisstatistiek, statistiek van de toepassing der kinderrwetten 1948 en 1949* (Utrecht 1951) 12.
8. Albert Eggens, *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Assen 2005) 16.
9. Catrien Bijleveld e.a., 'Historische criminologie: een vakgebied', *Tijdschrift voor Criminologie* 57:4 (2015) 343-352, aldaar 349.
10. René van Swaaningen, 'Het begrip "criminaliteit". Een grondslagendiscussie in de criminologie', in: Erwin Muller e.a. (red.), *Criminaliteit en criminaliteitsbestrijding in Nederland* (Deventer 2010) 19-40, aldaar 30.
11. Rebekka Habermas, *Thieves in Court. The Making of the German Legal System in the Nineteenth Century* (Cambridge 2016) 8-9.

12. Mélanie Bost en Antoon Vrints, 'Introduction', in: Idem (red.), *Doing Justice in Wartime. Multiple Interplays between Justice and Populations during the Two World Wars* (Cham 2021) ix.
13. Bost en Vrints, 'Introduction', ix-x. Zie ook Antoon Vrints, 'Verschuivende tolerantiedrempels. De morele codes van het leven in bezet België (1914-1918)', *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijkse leven* 114-3 (2013), 317-340; Julie Devlieghere, 'Rien de plus immoralisant que la Guerre'? *Een analyse van het fenomeen diefstal in het arrondissement Mechelen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Masterscriptie Universiteit Gent 2015).
14. Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999) 57-61.
15. Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 187, 197-198.
16. Ibidem, 143, 174, 198, 211.
17. Ibidem, 167.
18. Dit is een indicatie. Volgens de gerechtelijke statistiek veroordeelden Nederlandse rechtbanken van 1940 tot en met 1943 61.177 personen wegens diefstal. Van 1944 en 1945 is geen gerechtelijke statistiek bewaard gebleven. CBS, *Criminele statistiek 1941-1943*, 13. De Landes-, Ober- en Sondergerichten in Nederland veroordeelden zo'n 4118 personen wegens 'commune vermogensdelicten', Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 324.
19. Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 57.
20. Marcel Verburg, *Geschiedenis van het ministerie van justitie 1940-1945* (Amsterdam 2016) 243-245.
21. Verburg, *Geschiedenis van het ministerie van justitie 1940-1945*, 244.
22. Corjo Jansen en Derk Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011) 227, 234, 323.
23. Marcel Verburg, *De procureurs-generaal bijeen. Grepen uit de notulen van 60 jaar in vergadering* (Den Haag 2005) 118.

24. Derk Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Den Haag 2007) 225-227, 270-272.
25. Venema, *Rechters in oorlogstijd*, 299-302, 304.
26. Ibidem, 336.
27. Voor enkele voorbeelden van Duitse inmenging in rechtszaken, zie Venema, *Rechters in oorlogstijd*, 231-235.
28. CBS, *Criminele statistiek 1941-1943*, 13.
29. Het arrondissement 's-Hertogenbosch omvatte in de jaren veertig de kantons 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Boxmeer. BHIC, 1091 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1950-1959, inventaris bijlage 1: rechtsgebieden van de arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch en de daaronder ressorterende kantongerechten volgens de wet van 17 november 1933. Het arrondissement Haarlem bestond uit de kantons Haarlem en Zaandam. Noord-Hollands Archief, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inventaris bijlage 1: Lijst van gemeenten in het arrondissement Haarlem, volgens de wet van 17 november 1933.
30. De beroepsbevolking van de gebieden Noord- en Zuid-Kennemerland, Haarlem en de Zaanstreek omvatte in 1947 151.360 personen. De beroepsbevolking van de gebieden Meijerij van 's-Hertogenbosch, Oostelijk industriegebied van Noord-Brabant, Eindhoven en Land van Cuijk omvatte toen gezamenlijk 187.769 personen. Volkstellingen 1795-1971, <http://www.volkstelling.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelvieuw/BRT1947A2/index.html>.
31. Hans Moors en Toine Spapens, *Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de zware criminaliteit* (Apeldoorn 2017) 58-68.
32. Jan van Oudheusden en Henk Termeer (red.), *Tussen vrijheid en vrede. Het bevrijde Zuiden september '44-mei '45* (Zwolle 1994) 74-80.
33. Van de personen die in dit boek bij voornaam worden genoemd en na 1913 zijn geboren, zijn de gegevens nagegaan bij het Centrum voor familiegeschiedenis.

34. Let op: niet alle Nederlandse archiefinstellingen hanteren bij gerechtelijke archieven dezelfde openbaarheidstermijn.

1 'Voor dit gedrag vind ik geen woorden!'

1. Brabants Historisch Informatie Centrum, Rolf Vonk, 'Oorlogsschade in Veghel', <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/oorlogsschade-in-veghel>.
2. Heemkundekring Bakel en Milheeze, Petra van Loon, 'Piet Vogelsangs 1912-1940', <https://www.heemkundekringbakelen-milheeze.nl/piet-vogelsangs>.
3. BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 131, rolnummers 8041-8046.
4. BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 131, rolnummer 8105.
5. *IJmuider Courant* (11 juli 1940); *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (24 september 1940).
6. *Nieuwe Haarlemsche Courant* (25 december 1940).
7. *De Maasbode* (28 mei 1940).
8. Arnaud-Dominique Houte, *Propriété défendue. La société française à l'épreuve du vol XIX-XXe siècle* (Parijs 2021) 88-89.
9. Houte, *Propriété défendue*, 227.
10. Ibidem.
11. Ibidem, 230.
12. *Dagblad van Noord-Brabant* (4 juni 1940).
13. *Utrechts Volksblad* (30 mei 1940).
14. *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* (21 juni 1940).
15. Ibidem.
16. BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 7, procesdossier 8105, reclasseringsrapporten 15 juli 1940.
17. *Nieuwe Haarlemsche Courant* (12 juni 1940).
18. *Haarlems Dagblad* (10 juli 1940).
19. Nationaal Archief (NA), 2.19.255.01 Persoonsdossiers Oorlogsgravenstichting, inv.nr. 162338A.
20. Nationaal Comité 4 en 5 mei, <https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/1217/veghel-monument-voor-ne>

- derlandse-militairen; Heemkundekring Bakel en Milheeze, Petra van Loon, 'Piet Vogelsangs 1912-1940', <https://www.heemkundekringbakelenmilheeze.nl/piet-vogelsangs>.
21. Ybo Buruma, 'Een strafrechtelijke ideeëngeschiedenis van de 20e eeuw', in: Idem (red.), *100 jaar strafrecht. Klassieke teksten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 11-46, aldaar 22-23. Zie ook Venema, *Rechters in oorlogstijd*, 109-110.
- 2 **'Een epidemie van ongekende omvang'**
1. Pete Jordan, *De fietsrepubliek* (Amsterdam 2014) 56-57, 108-109.
  2. Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 4 Mei '40-maart '41* ('s-Gravenhage 1972) 408.
  3. De Jong, *Koninkrijk 5 Maart '41-juli '42* ('s-Gravenhage 1974) 979.
  4. Ferdinand Grapperhaus, *Over de loden last van het koperen fietsplaatje* (Franeker 2006) 39-43.
  5. *De Telegraaf* (28 september en 24 december 1940).
  6. *De Telegraaf* (27 november 1941).
  7. *De Telegraaf* (10 mei 1942).
  8. *Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin* (1 september 1941).
  9. *Dagblad van Noord-Brabant* (20 september 1941).
  10. *De Telegraaf* (9 mei 1942).
  11. Ibidem.
  12. *De Telegraaf* (10 en 11 mei 1942).
  13. NA, 2.06.076.12 Inventaris van het archief van het Rijksbureau voor Rubber 1939-1950.
  14. De Jong, *Koninkrijk 7 Mei '43-juni '44* ('s-Gravenhage 1976) 64-65.
  15. *De Telegraaf* (22 maart 1941).
  16. Cornelia Maria van Schreven, *Diefstal in groepsformatie gepleegd. Een empirisch onderzoek met een criminologische beschouwing* (Proefschrift Universiteit Leiden 1957) 209.
  17. Van Schreven, *Diefstal in groepsformatie*, 209; Ingrid de Zwarte, *De Hongerwinter* (Amsterdam 2019) 201.

18. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), 216k Departement van Justitie, inv.nr. 190, Jaarverslag van de Rijksrecherche centrale over 1942.
19. Frank van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel 2008) 493.
20. NHA, 2183 Gemeentepolitie te Heemstede 1852-1993, inv. nr. 631, maandrapport 15 februari-14 maart 1942.
21. *De Telegraaf* (10 november 1941); Regionaal Archief Tilburg (RAT), 29 Gemeentepolitie Tilburg 1844-1947, inv.nr. 2, maandverslag april 1942 en rapport mei 1942.
22. *Haagsche Courant* (23 april 1942).
23. *Haagsche Courant* (23 april 1942); *Residentiebode*, 7 augustus 1941.
24. *De Telegraaf* (9 juni 1942).
25. *Haagsche Courant* (23 april 1942).
26. NIOD, 216k Departement van Justitie, inv.nr. 98, Procureur-generaal aan hoofden van politie, 16 juli 1942.
27. Ibidem.
28. Ibidem.
29. D.M. De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant* (Proefschrift Universiteit Tilburg 1999) 181, 184-188.
30. *Haarlems dagblad* (19 september 1941).
31. *De Telegraaf* (10 mei 1942).
32. Ibidem.
33. Voor het berekenen van de gemiddelde strafmaat in de periode 1936-1949 is uit de vonnissen van de arrondissementsrechtbanken Haarlem (totaal aantal vonnissen 1936-1949: 6085, vonnissen uit 1938 zijn niet bewaard gebleven) en 's-Hertogenbosch (totaal aantal vonnissen 1936-1949: 9550) steeds het twintigste vonnis genomen. Hieruit zijn de vonnissen wegens fietsendiefstal gefilterd, op basis waarvan de gemiddelde strafmaat per jaar is berekend. Van de Haarlemse vonnissen ging het in de hele periode om 55 fietsendiefstallen, bij die in 's-Hertogenbosch om 75.

34. NIOD, 216k Departement van Justitie, inv.nr. 134, notulen vergadering procureur-generaal, 24 oktober 1941.
35. Steekproef uit NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 1-30, en BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch inv. nr. 131-143.
36. *Nieuwe Tilburgsche Courant* (5 juni 1942).
37. *Dagblad van Noord-Brabant* (16 februari 1942).
38. *Dagblad van Noord-Brabant* (22 mei en 6 augustus 1942).
39. CBS, *Criminele statistiek 1942-1943*, 13.
40. Ralf Futselaar, *Gevangenis in oorlogstijd 1940-1945* (Amsterdam 2015) 82-83.
41. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, 321.
42. RAT, 29 Gemeentepolitie Tilburg, inv.nr. 2, maandrapport mei 1942.
43. NIOD, 216k Departement van Justitie, inv.nr. 134, notulen vergadering procureurs-generaal, 20 juli 1942.
44. Guusta Veldman, *Knackers achter prikkeldraad. Kamp Erika bij Ommen 1941-1945* (Utrecht 1993) 42-43.
45. Herman Hermans, *Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd* (Leeuwarden 2003).
46. Oorlogsboeven, Jan Julia Zurné, 'Een misstap met fatale gevolgen', <http://www.oorlogsboeven.nl>. Zie ook Chiel Timmermans, 'Hoe Frans (20) onmenselijk zwaar werd gestraft voor zijn handeltje in zes fietsbanden in Eindhoven', *Eindhovens Dagblad* (4 mei 2022). In totaal kwamen meer dan 170 gevangenen van Kamp Erika om het leven, inclusief degenen die werden doorgestuurd naar Duitsland. Hester den Boer, *Kamp Erika. Het oorlogsverhaal van mijn opa en het Nederlandse kamp dat verzwegen werd* (Amsterdam 2023) 131.
47. NIOD, 216k Departement van Justitie, inv.nr. 134, notulen vergadering procureurs-generaal, 20 juli 1942.
48. De Jong, *Koninkrijk 5 Maart '41-juli '42*, 1100.
49. De Jong, *Koninkrijk 6 Juli '42-mei '43* ('s-Gravenhage 1975) 24.
50. NHA, 2184 Gemeentepolitie Beverwijk 1893-1994, inv.nr. 631, maandrapport 16 augustus 1942; NHA, 1821 Gemeentepolitie Velsen 1906-1993, inv.nr. 52, maandrapport 16 augustus 1942.

51. NHA, 2183 Gemeentepolitie Heemstede 1852-1993, inv. nr. 631 maandrapport juli-augustus 1942.
52. De Jong, *Koninkrijk 6 Juli '42-mei '43*, 64.
53. Clé Souren (red.), *Haring Arie. Een leven aan de Amsterdamse zelfkant* (Amsterdam 2016), 81.
54. Th. Van Dijk, 'De statistiek van de Rotterdamsche recherche', *Crimen. Tijdschrift voor criminologie en criminalistiek, tevens officieel orgaan voor de recherche* 4 (1944).
55. NHA, Bibliotheek 57121, Openbare bekendmaking m.b.t. fiet-senvordering Haarlem, 18 oktober 1944.
56. NHA, 2184 Gemeentepolitie Beverwijk, inv.nr. 631, maandrap-port 16 november 1944.
57. Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 167, 190-191.
58. NIOD, 020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, inv.nr. 2308, Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft, Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft aan Abteilung Rechtsetzung Apeldoorn, 1 maart 1944.
59. NIOD, 020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, inv.nr. 2308, Schrieke aan procureurs-generaal gerechtshoven, 1 mei 1944.
60. Veldman, *Knackers achter prikkeldraad*, 47-52.
61. NIOD, 250h Kamp Erika Ommen, inv.nr. 15, registernum-mer 650.
62. NHA, 70 Gevangenissen te Haarlem 1826-1975, inv.nr. 25, regis-ternummer 1605.
63. NHA, 466, Parket van de procureur-generaal te Amsterdam 1940-1949, inv.nr. 73, procureur-generaal Amsterdam aan gevangenisdirecteuren, 12 april 1943.
64. NIOD, 250h Ommen, inv.nr. 10, inschrijvingsregister gevange-nen.
65. NIOD, 250g Kamp Vught Cartotheek, registratiekaart.
66. Zie Nationaal Comité 4 en 5 mei, <https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/1681/amersfoort-monument-aan-de-barchman-wuytierslaan> en NOS <https://nos.nl/artikel/2282781-niet-alle-mannen-op-oorlogsmonument-amersfoort-waren-even-heldhaftig>.

67. De Jong, *Koninkrijk 12 Epiloog* (Leiden 1988) 307; J. Thomas Lindblad, *Bridges to new business. The economic decolonization of Indonesia* (Leiden 2008) 53, 65; NA, 2.06.076.12 Inventaris van het archief van het Rijksbureau voor Rubber 1939-1950.
68. De Jong, *Koninkrijk 12 Epiloog*, 276.
69. Bijvoorbeeld: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Algemene dienst gemeentesecretarie 's-Hertogenbosch, inv. nr. 1181, jaarverslag gemeentepolitie 1948.
70. Steekproeven BHIC en NHA, zie noot 35.

3 'Tuchteloosheid van de jeugd'

1. *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (17 maart 1938).
2. *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (11 juli 1938).
3. *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (8 juli 1937).
4. BHIC, 52 Gevangenen in 's-Hertogenbosch 1815-1975, inv. nr. 669, registernummers 4816-4818.
5. De Jong, *Koninkrijk 4 Mei '40-maart '41*, 409.
6. Hein Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 267-268.
7. CBS, *Criminele statistiek 1941-1943*, 87-121.
8. Sarah Fishman, *The Battle for Children. World War II, Youth Crime and Juvenile Justice in Twentieth-Century France* (Cambridge 2002) 84-85.
9. M.P. Vrij, 'Tegen de verwildering der jeugd', *Maandblad voor berechting en reclassering* (1942) 99-108, aldaar 100.
10. RAT, 29 Gemeentepolitie Tilburg, inv.nr. 2, maandrapport 16 oktober 1942.
11. Margo De Koster, 'Jongeren en criminaliteit. Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden', *Tijdschrift voor Criminologie* 52:5 (2010) 310-319, aldaar 312.
12. NHA, 2185 Gemeentepolitie Haarlem 1918-1965, inv.nr. 502.

13. A. Hilbingh Prins, 'De ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit in de oorlogsjaren in het arrondissement 's-Gravenhage', *Tijdschrift voor strafrecht* 44 (1946), 169-197, aldaar 177-178.
14. *Het Nationale Dagblad* (24 januari 1942).
15. *De Telegraaf* (19 februari 1942).
16. Hilbingh Prins, 'De ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit', 196.
17. Lamberta Francina Jens, *Criminaliteit te Utrecht in verband met familie en wijk* (Utrecht 1941) 171.
18. BHIC, 52 Gevangenen in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 625, registernummer 3309.
19. Jan Libbenga, *Paupers en boeven. 200 jaar strafkolonie Veenhuizen* (Amsterdam 2018) 127-133.
20. Zie ook de netwerkanalyse van een groep Haagse fietsendieven in 1939-1940 in Diederick Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen: De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985' (Hilversum 2013) 80-85.
21. Van Schreven, *Diefstal in groepsformatie*, 145-151, 312-316.
22. Ibidem, 174-175.
23. Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 86, 96-99. Zie vergelijkbare conclusies over de Tilburgse wijk de Ruisvoorn in de jaren vijftig bij Pieter Tops, *Een ongetemde buurt. Achterstand, ondernemingszin en criminaliteit in een volksbuurt* (Amsterdam 2018) 31-39.
24. Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 86, 96-99.
25. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Algemene dienst gemeentesecretarie, inv.nr. 1371, rapport gemeentepolitie 14 maart 1944.
26. BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 626, staten van strafzaken, registernummer 1323.
27. Futselaar, *Gevangenen in oorlogstijd*, 188-189.
28. *Nieuwe Brabantsche Courant* (13 mei 1944).
29. *Nieuwe Brabantsche Courant* (26 mei 1944).
30. Strafrechters en andere juristen waren kritisch over deze wijziging. Venema, *Rechters in oorlogstijd*, 225-226.
31. Privécollectie Marcel Verburg, Omzendbrief minister van Justitie Kolfschoten aan procureurs-generaal, 27 september 1945.

32. Frank Weerman, 'Jeugdbendes en problematische jeugdgroepen in Nederland en Europa', Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, <https://nscr.nl/factsheet/jeugdbendes-en-problematische-jeugdgroepen-in-nederland-en-europa/>.
33. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Algemene dienst gemeentesecretarie, inv.nr. 1181 jaarrapporten gemeentepolitie 1945 en 1946.

4 'Wat was er in dien tijd nu strafbaar?'

1. Marnix Croes schat dat minstens 28.000 Nederlandse Joden onderdoken om aan de deportaties te ontkomen. Marnix Croes, 'The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival', *Holocaust and Genocide Studies* 20 (2006) 474-499, aldaar 490.
2. Via de Joodse Raad was het mogelijk om vrijstelling (*Sperre*) van deportatie te krijgen, bijvoorbeeld voor mensen met een belangrijk beroep. Katja Happe, *Veel valse hoop. De jodenvervolgving in Nederland 1940-1945* (Amsterdam 2018) 184-194; Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam 2022) 188-200. Over de twijfels over de vraag om wel of niet onder te duiken, zie: Happe, *Veel valse hoop*, 197-198.
3. Happe, *Veel valse hoop*, 201-203.
4. De Jong, *Koninkrijk 7 Mei '43-juni '44*, 472.
5. Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* II (Amsterdam 1965) 258.
6. Froukje Demant, *Verre bureu. Samenleven in de schaduw van de Holocaust* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2015) 137.
7. Bas von Benda-Beckmann, *De Velser affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam 2013) 90.
8. De Jong, *Koninkrijk 6 Juli '42-mei '43*, 339-340.
9. Happe, *Veel valse hoop*, 201-202.
10. Tom Rooduijn, *Amstel 278. Een onderduikadres, twee dagboeken: reconstructie van een oorlogstragedie* (Amsterdam 2022) 281-282.

11. De Jong, *Koninkrijk 6 Juli '42-mei '43*, 346.
12. Presser, *Ondergang II*, 258.
13. Joods erfgoed Rotterdam, <https://www.joodserfgoedrotterdam.nl/onderduiken-in-schiedam/>
14. De Jong, *Koninkrijk 6 Juli '42-mei '43*, 346; Idem, *Koninkrijk 7 Mei '43-juni '44*, 472-473.
15. Presser, *Ondergang II*, 258.
16. Jan Grabowski, *Rescue for Money* (Jeruzalem 2008) 8-10, 31-33.
17. Stadsarchief Amsterdam, 30651 Archief van Karel Alexander Citroen en de Firma Alex Citroen, inv.nr. 62, Thea Weyl aan Karel Citroen, 22 november 1987.
18. Stadsarchief Amsterdam, 30651 Archief van Karel Alexander Citroen en de Firma Alex Citroen, inv.nr. 62, brief van v.d. Leden aan Karel Citroen, 2 februari 1946.
19. Netwerk Oorlogsbronnen, <https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdlijn/Franz-Peter-Weyl/01/92424>.
20. Netwerk Oorlogsbronnen, <https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdlijn/Johanna-Peel-Rootveldt/01/92160>; <https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdlijn/Rachel-Platvoet-Rootveldt/01/57844>; <https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdlijn/Bloeme-Mooleman-Rootveldt/01/30433>; <https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdlijn/Henriette-Acathan-Rootveldt/01/85160>.
21. Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1990) 146. Voor Haarlemse voorbeelden, zie Mike Hos, *'De moeizame evolutie'. De Nederlands-Israëlitische Gemeente te Haarlem (1945-1950)* (Masterscriptie Geschiedenis Universiteit van Amsterdam 2020) 21.
22. Evelien Gans, "Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden". Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland', in: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 313-353, aldaar 339.
23. Voor voorbeelden zie Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Amsterdam 2021) 238-240 en 257-260.

24. Evelien Gans, “The Jew” as Dubious Victim’, in: Idem en Remco Ensel (red.), *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’: Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society* (Amsterdam 2017) 61-81, aldaar 76-77.
25. Hondius, *Terugkeer*, 155-156 en 158-159 en Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 241-242.
26. BHIC, 7366 Gemeentepolitie Oss 1856-1944, inv.nr. 172.
27. Joods Monument, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/496446/lazarus-de-vries-and-his-family>.
28. Muel Kaptein en Martien Van Helvoort, ‘A Model of Neutralization Techniques’, *Deviant Behavior* 40:10 (2019) 1260-1285, aldaar 1277.
29. Kaptein en Van Helvoort, ‘Neutralization Techniques’, 1267-1268.
30. *Nieuwe Haarlemsche Courant* (1 maart 1946).
31. *IJmuider Courant* (21 juni 1956).
32. *Nieuwe Haarlemsche Courant* (14 maart 1946).
33. Carla van Baalen, P.F. Maas en J.M.M.F. Clerx, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 III Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)* (Nijmegen 1992) 525-526.

5 Aan de Duitse Wehrmacht onttrokken suiker

1. NHA, 2185 Gemeentepolitie Haarlem, inv.nr. 429, proces-verbaal 28 november 1944.
2. Wim de Wagt, *Joods Haarlem. Een topografie van hoop en herinnering* (Wormer 2005) 75-76.
3. *Haarlemsche Courant* (12 januari 1945).
4. Deze inschattingen zijn gebaseerd op de prijzen op de zwarte markt in Den Haag. Zie Ingrid de Zwarte, *The Hunger Winter* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2018) 127.
5. Jan is na oktober 1942 begonnen als wachtmeester. Daarvoor werkte hij als vrachtwagenchauffeur voor het *Reichsverkehrsministerium* in Berlijn. Stadsarchief Amsterdam, 5236 Tewerkgestelden 40-45, inv.nr. 1357. Wim is eind 1942 begonnen bij de politie. Voordien was hij werkzaam als timmerman op een scheepswerf en als melkknecht. In het najaar van 1941 is hij tewerkgesteld bij een melkerij in Silezië. Stadsarchief Amsterdam, 5236 Tewerkgestelden 40-45, inv.nr. 1348.

6. NHA, 2185 Gemeentepolitie Haarlem, inv.nr. 429, inlichtingenkaart.
7. J.J. Kelder, *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit* (Proefschrift Universiteit Leiden 1990) 93. Zie ook Cyrille Fijnaut, *De geschiedenis van Nederlandse politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007) 626.
8. Fijnaut, *De geschiedenis van Nederlandse politie*, 642.
9. Dit sluit ook aan bij het kort na de oorlog verschenen profiel van de Haarlemse politie in G.M. Nieuwenhuis, *Vijf jaren oorlog over Haarlem* (Haarlem 1947) 132-133.
10. Zie Guus Hartendorf, *Politieverzet in Haarlem tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1995).
11. NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 17, vonnisnummer 6.
12. Klemann, "Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk..." De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948', *BMGN-LCHR* 115:4 (2000) 532-560, aldaar 537.
13. De Zwarte, *De Hongerwinter*, 314-315.
14. Klemann, 'Die koren onthoudt', 546-547.
15. Ibidem 547; De Zwarte, *De Hongerwinter*, 220.
16. Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999) 335. De stijging van het aantal gerapporteerde diefstallen hing ongetwijfeld samen met de voedselcrisis, maar is ook in ruimere zin typerend voor de bezettingstijd. Ter indicatie: in de eerste maanden van 1944, toen er van hongersnood nog geen sprake was, lag het aantal gemelde diefstallen per maand in Amsterdam rond de 3000. De Zwarte, *De Hongerwinter*, 198.
17. NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 369, dagboek C.J.M van der Weiden.
18. NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 369, dagboek C.J.M van der Weiden 21 december 1944.
19. NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 369, dagboek C.J.M van der Weiden 28 januari 1945.
20. *Het dagblad voor Leiden en omstreken* (18 december 1944).
21. *Het dagblad voor Leiden en omstreken* (15 januari 1945).

22. *Het dagblad voor Leiden en omstreken* (5 december 1944).
23. *Het dagblad voor Leiden en omstreken* (13 januari 1945).
24. *Haarlemsche Courant* (12 januari 1945).
25. NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 369, dagboek C.J.M van der Weiden, 24 en 28 januari 1945.
26. NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 17, vonnisnummer 60.
27. NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 17, vonnisnummers 31-33.
28. NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 17, vonnisnummer 110.
29. Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995) 94; Van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde*, 615-617; Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 336; Ingrid de Zwarte, 'Politie kon zelf de verleiding niet weerstaan', *Ons Amsterdam* 63 (2011).
30. Zie Laura Brinkhorst, *Loyal Servants of the State or Corrupt Officials? Explaining Police Corruption in Berlin and Amsterdam during the NS-Zeit (1933-1945)* (Masterscriptie Vrije Universiteit 2022).
31. Brinkhorst, *Loyal Servants of the State or Corrupt Officials?*, 71-74; Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 251-253.
32. Zie bijvoorbeeld Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 93-94.
33. Van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde*, 616.
34. Venema, *Rechtters in oorlogstijd*, 240.
35. Ibidem.
36. NIOD, 216k Departement van Justitie, inv.nr. 57, secretaris-generaal aan procureurs-generaal, 3 februari 1945.
37. Ibidem.
38. NHA, 358.46 Burgerlijke stand van de gemeente Haarlem, inv. nr. 21927 Huwelijksakten van de gemeente Haarlem 1927, aktenummer 163.
39. *De Zeister Courant* (7 april 1945).
40. Ibidem.
41. Von Benda-Beckmann, *De Velsler affaire*, 221.
42. Ibidem, 218-219.

43. NHA, 1545 Collectie van C.L. en C. de Vries, inv.nr. 16, brief G.C.S.G., 14 december 1944.
44. Voor een uitgebreide reconstructie van deze geschiedenis, zie Von Benda-Beckmann, *De Velser affaire*, 216-223.
45. Von Benda-Beckmann, *De Velser affaire*, 227.
46. Om rechtbanken te adviseren over dit soort zaken is in 1946 een Landelijke Ereraad der Illegaliteit opgericht. Deze raad bestond uit vertegenwoordigers van verzetsorganisaties en bracht advies uit over ongeveer honderd zaken van verraad, moord en diefstal door verzetsmensen. Voor de rechtszaak tegen Wim en Jan is geen advies gevraagd aan de ereraad, waarschijnlijk omdat er onduidelijkheid bestond over de 'verzetsstatus' van hun misdrijf. Zie NIOD, 197d Landelijke Ereraad der Illegaliteit; Janneke Jorna, *Transitional Justice and the Dutch Resistance. What does the functioning of the National Honour Court of the Resistance tell us about the practice of resistance during the occupation and its legitimization through the resistance myth afterwards?* (Masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2022).
47. Ton van den Brandt, *Amsterdamse zaken. De rechtbank en de stad* (Amsterdam 2006) 89; Uitspraak gerechtshof Amsterdam 21 december 1945 (ECLI:NL:GHAMS:1945:BG9450).
48. Stichting De Eerebegraafplaats te Bloemendaal, <https://www.eerebegraafplaatsbloemendaal.eu/slachtoffer/bernardus-jacob-lenderink>.
49. Von Benda-Beckmann, *De Velser affaire*, 145, 155-158, 349-350.
50. NHA, 2185 Gemeentepolitie Haarlem, inv.nr. 429, inlichtingenkaart en rapport politie-inspecteur Haarlem, 4 april 1946.
51. NHA, 2185 Gemeentepolitie Haarlem, inv.nr. 412, lijst 'Politie Haarlem', 12 juni 1945.

6 'Niks anders als narigheid'

1. Harry is niet zijn werkelijke voornaam, maar hij staat wel onder deze naam bekend.
2. Paul Spapens en Anton van Oirschot, *Smokkelen in Brabant. Een grensgeschiedenis 1830-1970* (Hapert 1988) 89.
3. De Jong, *Koninkrijk 7 Mei '43-juni '44*, 253.

4. Futselaar, *Gevangenissen in oorlogstijd*, 102.
5. De Zwarte, *De Hongerwinter*, 213-215.
6. *Haarlemsche Courant* (19 februari 1945).
7. RAT, 29 Gemeentepolitie Tilburg, inv.nr. 3, maandrapport 15 mei 1943.
8. RAT, 29 Gemeentepolitie Tilburg, inv.nr. 3, maandrapport 16 november 1943.
9. Kenneth Mouré, "The "Faux Policier" in Occupied Paris," *Journal of Contemporary History* 45:1 (2010) 95-112, aldaar 96.
10. *Haarlems Dagblad* (18 januari 1954).
11. NIOD, 271 B.J. Besier, inv.nr. 3, Besier aan Van Asch van Wijck, 13 september 1945.
12. Ibidem.
13. NHA, 2184 Gemeentepolitie Beverwijk, inv.nr. 632, maandrapport 16 februari 1945; NHA, 2183 Gemeentepolitie Heemstede, inv.nr. 631, maandrapport februari-maart 1945.
14. NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 17.
15. NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 78, vonnissen politierechter Haarlem.
16. Het arrondissement Haarlem was opgedeeld in verschillende afdelingen. Van de afdeling die de gemeente Haarlem besloeg zijn de weeklijstregisters, die de administratie bevatte over alle gemelde misdrijven en overtredingen, niet bewaard gebleven. Deze conclusie is gebaseerd op een steekproef uit de weeklijstregisters van de afdeling die Beverwijk, Bennebroek, Zaandijk, Oostzaan en Zaandam besloeg. NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nrs. 169 en 170.
17. Venema, *Rechters in oorlogstijd*, 237 en 311-313.
18. Van den Brandt, *Amsterdamse zaken*, 75-77. Voor pogingen van de Bossche officier van justitie om zijn medewerkers te beschermen tegen tewerkstelling, zie BHIC, 1138 A.J. Vliegthart als Hoge Autoriteit 1943-1959, inv.nr. 71, zuiveringsdossiers leden rechterlijke macht in ressort gerechtshof 's-Hertogenbosch
19. NHA, 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem inv.nr. 1-30; NHA, 452 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1838-1939, inv. nr. 431-434, strafvonnissen 1936-1939.

20. *Haarlemsche Courant* (2 maart 1945).
  21. James Connolly, *The Experience of Occupation in the Nord, 1914-1918. Living with the Enemy in First World War France* (Manchester 2018) 144-150.
  22. Libbenga, *Paupers en boeven*, 146-147.
  23. Spapens e.a., *Smokkelen in Brabant*, 102.
  24. *Haarlems Dagblad* (20 december 1946).
- 7 'Er zal wel een vuiltje aan zitten'
1. Guido Siebers en Geurt Franzen, *Tot frontgebied verklaard. Bevrijd maar niet vrij: Boxmeer in de frontlinie in de winter van 1944/1945* (Boxmeer 2019) 30-41.
  2. Siebers en Franzen, *Tot frontgebied verklaard*, 52, 67-69.
  3. Ibidem, 74-75.
  4. Ibidem, 95-97.
  5. Ibidem, 70-71.
  6. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Archief Algemene dienst gemeentesecretarie 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1371, maandrapport gemeentepolitie 's-Hertogenbosch, 15 september 1944.
  7. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, 0045 Gemeentepolitie 's-Hertogenbosch, inv.nr. 73, dagrapporten 19, 22, 24 en 25 september 1944.
  8. Besluitwet F15, *Staatsblad* (27 februari 1945).
  9. Zie bijvoorbeeld: *Nijmeegsch Dagblad* (8 december 1944); *De Gelderlander* (14 december 1944); *Maas- en Roerbode* (16 januari 1945).
  10. Van de krijgsraad te velde Zuid zijn vonnissen bewaard gebleven, waarvan een deel Nederlandse burgers betreft die in de bevrijdingsperiode zijn veroordeeld wegens diefstal van of handel met geallieerde militairen. Een systematische analyse van deze vonnissen is nog niet verricht, maar een eerste verkenning geeft de indruk dat de straffen voor en na de besluitwet vergelijkbaar zijn. BHIC, 20 Krijgsraden en auditeurs-militair Noord-Brabant 1806-1974, inv.nr. 482, vonnissen 1944 Krijgsraad te velde Zuid Chef Staf Militair Gezag.

11. *Provinciaal Noordbrabantsch Dagblad* (30 mei 1945).
12. De Jong, *Koninkrijk 10b Het laatste oorlogsjaar* ('s-Gravenhage 1981) 72-77.
13. De Jong, *Koninkrijk 10b*, 79.
14. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Archief Algemene dienst gemeentesecretarie 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1181, jaarverslag 1945.
15. Paul Klinkenberg, Paul Thissen en Paul van der Heijden, *Bezet, bevrijd & geplunderd. Geallieerde plunderingen in de regio Nijmegen, 1944-1945* (Nijmegen 2020) 173.
16. Klinkenberg e.a., *Bezet, bevrijd & geplunderd*, 39-45.
17. Dirk Schoonoord, *Het 'circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland 1944-1946* (Amsterdam 2011) 382 en 393; Klinkenberg e.a., *Bezet, bevrijd & geplunderd*, 47-52.
18. Klinkenberg e.a., *Bezet, bevrijd & geplunderd*, 54-55.
19. Ibidem, 111.
20. Ibidem, 121.
21. Ibidem, 152-153.
22. Schoonoord, *Het 'circus Kruls'*, 408; Klinkenberg e.a., *Bezet, bevrijd & geplunderd*, 155-159.
23. Siebers en Franzen, *Tot frontgebied verklaard*, 213.
24. Ibidem, 205.
25. Ibidem, 124.
26. Historische Vereniging Nepomuk, 'De Joodse gemeenschap in Boxmeer', <https://www.nepomukboxmeer.nl/over-boxmeer/boxmeer-in-de-wo-ii/de-joodse-gemeenschap-in-boxmeer/>.
27. Siebers en Franzen, *Tot frontgebied verklaard*, 216.
28. Historische Vereniging Nepomuk, 'Laren helpt Boxmeer in 1945', <https://www.nepomukboxmeer.nl/over-boxmeer/boxmeer-in-de-wo-ii/laren-helpt-boxmeer-in-1945/>. Zie ook Teun Koetsier, 'Laren en Boxmeer, 70 jaar geleden', *Kwartaalbericht Historische Kring Laren* 132:2 (2015).

8 Elke zondag een boekentas vol suiker en boter

1. Jeroen van den Eijnde, *Vught in de Tweede Wereldoorlog* (Vught 1994) 180-181.

2. BHIC, 5109 Gemeentepolitie Vught 1920-1994, inv.nr. 184, politierapporten 6-19 mei en 3-16 juni 1945.
3. BHIC, 52 Gevangenen in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 674, registernummer 7418.
4. Hettie Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison 1850-1990* (Amsterdam 1993) 78.
5. Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002) 142.
6. *De Gelderlander* (12 maart 1945).
7. Janneke Plantenga en Kea Tijdens, 'Dienstboden, gezinsverzorgsters, werksters en schoonmaaksters', in: Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 197-218, aldaar 206.
8. Johanna Hudig, *De criminaliteit der vrouw* (Proefschrift Universiteit Utrecht 1939) 39, 43, 49-52.
9. Hudig, *De criminaliteit der vrouw*, 105.
10. Sjoerd Faber, 'Dienstboden: dieveggen en kindermoordenaressen?', *Leidschrift* 9 (1990) 53-62.
11. Hudig, *De criminaliteit der vrouw*, 56-57.
12. BHIC, 5109 Gemeentepolitie Vught, inv.nr. 183, politierapport november-december 1944.
13. CBS, *Criminele statistiek 1948 en 1949*, 10.
14. CBS, *Criminele statistiek 1941-1943*, 11.
15. CBS, *Criminele statistiek 1948 en 1949*, 10.
16. Zie bijvoorbeeld Henrik Tham, 'Crime in Scandinavia during World War II', *Journal of Peace Research* 27 (1990) 415-428, aldaar 424-425.
17. CBS, *Criminele statistiek 1941-1943*, 11.
18. Hein Klemann, 'Wartime and Post-war Economies (The Netherlands)', in: 1914-1918 Online. *International Encyclopedia of the First World War*; Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World War 1914-1918* (Amsterdam 2006) 219.
19. BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 131-143. Deze steekproef leverde 199 vermogensdelinquenten op, onder wie 13 vrouwen.

20. De Jong, *Koninkrijk 7 Mei '43-juni '44*, 108-109.
  21. Leny Holla-Aarts, *Alles is rustig, zo af en toe valt er ergens een granaat. Vught, 10 september 1944/8 mei 1945* ('s-Hertogenbosch 2022) 24-30; Van den Eijnde, *Vught*, 153.
  22. Barbara Henkes en Hanneke Oosterhof, *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes* (Nijmegen 1985) 149.
  23. Johanna Hudig, 'De criminaliteit in Rotterdam tijdens den oorlog', *Mensch en Maatschappij* 21:6 (1946) 341-356, aldaar 342.
  24. Henkes en Oosterhof, *Kaatje, ben je boven?*, 115-117; Plantenga e.a., 'Dienstboden', 207.
  25. Henkes en Oosterhof, *Kaatje, ben je boven?*, 125-130.
  26. BHIC, 204 Algemene Reclasseringsvereniging en voorgangers 1823-1986, inv.nr. 1052, Brochure E. baron Speyart van Woerden, *De persoonlijke arbeid der reclasseringsleden in de reclasseering en de functie van den ambtenaar*, 3.
  27. Helen Grevers, 'Caught Between Chastity and Depravity. Dutch and Belgian Female Collaborators After the Second World War', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 34 (2014) 113-126, aldaar 118-120.
  28. Voor vergelijkbare inschattingen van de mogelijkheid van heropvoeding van katholieke jonge vrouwen, zie Saskia Bultman, *Constructing a Female Delinquent Self. Assessing Pupils in the Dutch State Reform School for Girls 1905-1975* (Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen 2016) 367.
  29. Bijvoorbeeld: *Eindhovensche en Meerijsche Courant* (24 juli 1940); *De Volkskrant* (26 juni 1941); *Leidsch Dagblad* (12 juni 1941); *Het Volk* (10 maart 1944).
  30. *De Nieuwe Koerier* (13 november 1942).
  31. *Provinciale Noord-Brabantsche Courant Het Huisgezin* (29 april en 28 mei 1947).
- 9 'Het juiste begrip voor het mijn en dijn is nog niet hersteld'
1. In 1941 duurde de reis tussen Eindhoven en Breda een uur en tien minuten. Utrechts Archief, 918 Nederlandse Spoorwegen: spoorboekjes binnen- en buitenland, inv.nr. 206, Officiële reisgids Nederlandse Spoorwegen, 5 mei 1941.

2. *Eindhovenssch Dagblad* (9 maart 1945).
3. *Eindhovenssch Dagblad* (22 en 25 januari 1945).
4. *Eindhovenssch Dagblad* (12 en 28 februari 1945).
5. Joost Rosendaal, *De bevrijding in beeld. Van Neerpelt tot Wessel, 1944-1945* (Nijmegen 2014) 45.
6. Jan van Oudheusden, Marian Omtzigt en Ria van den Heuvel-Habraken, 'Feest en frustratie. Het leven achter het front', in: Jan van Oudheusden en Henk Termeer (red.), *Tussen vrijheid en vrede. Het bevrijde Zuiden september '44-mei '45* (Zwolle 1944) 45-91, aldaar 79.
7. NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 198, Dagboek A.P.J. de Groot, 1 oktober en 18 november 1944. Over het reisverbod, zie Van Oudheusden e.a., 'Feest en frustratie', 69.
8. Ingrid de Zwarte, 'De voedselcrisis in Zuid-Nederland 1944', *Geschiedenis Magazine* 8 (2018) 30-33.
9. Dagboek Feik Fast, augustus 1945. Eindhoven in de Tweede Wereldoorlog, https://www.eindhoven4044.nl/4/bezetting_eindhoven_1945.html.
10. Van Oudheusden e.a., 'Feest en frustratie', 74-75.
11. NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 198, Dagboek A.P.J. de Groot, 25 september 1944.
12. Dagboek Feik Fast, december 1944, januari en juni 1945.
13. Dagboek Feik Fast, december 1944 en januari 1945.
14. *Eindhovenssch Dagblad* (7 januari 1945).
15. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE), 11115 Gemeentepolitie Eindhoven 1943-1993, inv.nr. 368, maandrapporten 15 februari en 16 mei 1945.
16. De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie*, 368, 379.
17. RHCE, 11115 Gemeentepolitie Eindhoven, inv.nr. 368, maandrapport 23 juni 1945.
18. RHCE, 11115 Gemeentepolitie Eindhoven, inv.nr. 368, 9 november 1945.
19. Ralf Futselaar, *Lard, Lice and Longevity. The Standard of Living in Occupied Denmark and the Netherlands 1940-1945* (Amsterdam 2008) 152-153.
20. Klemann, 'Die koren onthoudt', 535.

21. Ybo Buruma, *Wat is een goede rechter? Een mentaliteitsgeschiedenis 1900-2020* (Nijmegen 2016) 28.
22. H.F.A. Donders, *Het Voorlichtingsrapport bij de Reclasseering* ('s-Hertogenbosch 1936) 5, 23.
23. Ibidem, 16.
24. Jean-Paul Heinrich, *Particuliere reclasseering en overheid in Nederland sinds 1823* (Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 1996) 106-108.
25. Johan van Merriënboer, 'Baron E.L.M.H. Speyart van Woerden', in: Jan van Oudheusden, Theo Cuijpers en Jan Brouwers (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders. Deel 1* (Amsterdam/Meppel 1992).
26. BHIC, 204 Algemene Reclasseeringsvereniging en voorgangers, inv.nr. 1052, brochure Baron Speyart van Woerden, *De persoonlijke arbeid der reclasseringsleden in de reclasseering en de functie van den ambtenaar*, 9-10.
27. Pater Patricius, *Eerbiediging der Persoonlijkheid van den Reclassabele* ('s-Hertogenbosch 1935) 9.
28. BHIC, 204 Algemene Reclasseeringsvereniging en voorgangers, inv.nr. 933, Jaarverslag Rooms-Katholieke Reclasseeringsvereniging, 1948.
29. BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 16, procesdossier 1118, voorlichtingsrapport 3 april 1942.
30. Het gaat om mr. Schellenbach, mr. Rutten en mr. Vos.
31. BHIC, 52 Gevangenissen in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 626, registernummer 5460-5462.
32. BHIC, 823 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 131, proces-verbaal rolnummer 3837.
33. BHIC, 823 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 131, processen-verbaal rolnummers 3836 en 3835.
34. BHIC, 823 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 131, proces-verbaal rolnummer 3835.
35. BHIC, 823 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 145, arrest rolnummer 3837/345.
36. BHIC, 823 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 145, arrest rolnummers 3835/343 en 3836/344.

37. BHIC, 810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 713, staten strafzaken Eindhoven, registrernummer 1387.
38. Een van de rangeerders die tevergeefs tegen zijn vonnis in beroep en daarna in cassatie ging, zit zijn straf uit in de gevangenis van 's-Hertogenbosch en komt half juli 1946 vrij. Waar en wanneer de andere rangeerder die in beroep ging zijn straf heeft uitgezeten, is onbekend. BHIC, 52 Gevangenen in 's-Hertogenbosch, inv.nr. 627 inschrijvingsregister, registrernummer 4914.
39. *Provinciale Noord-Brabantse Courant Het Huisgezin* (1 juli 1947).

Besluit

1. 'Criminoloog Frank Weerman ziet een verband tussen smartphonegebruik en sterke daling jeugdcriminaliteit', *De Volkskrant* (7 september 2023), <https://www.volkskrant.nl/editie/20230907/criminoloog-frank-weerman-ziet-een-verband-tussen-smartphonegebruik-en-sterke-daling-jeugdcriminaliteit~bcb27die/>.
2. Bijvoorbeeld: Futselaar, *Lard, Lice and Longevity*, 152-153; Klemann, 'Die koren onthoudt'; De Zwarte, *De Hongerwinter*, 191-199.
3. Zie hoofdstuk 2.

Bronnen en literatuur

Geraadpleegde archieven

Nationaal Archief (NA)

Kamp Vught Cartotheek

2.06.076.12 Rijksbureau voor Rubber 1939-1950

2.19.255.01 Persoonsdossiers Oorlogsgravenstichting

Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD)

020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz

197d Landelijke Ereraad der Illegaliteit

216k Departement van Justitie

244 Europese dagboeken en egodocumenten

250h Kamp Erika Ommen

271 B.J. Besier

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

20 Krijgsraden en auditeurs-militair Noord-Brabant 1806-1974

52 Gevangnissen in 's-Hertogenbosch 1815-1975

204 Algemene Reclasseringsvereniging en voorgangers 1823-1986

523 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, 1930-1939

810 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1940-1949

823 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch 1940-1949

1091 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1950-1959

1138 A.J. Vliegthart als Hoge Autoriteit 1943-1959

5109 Gemeentepolitie Vught 1920-1994

7366 Gemeentepolitie Oss 1856-1944

Noord-Hollands Archief (NHA)

70 Gevangnissen te Haarlem 1826-1975

358.46 Burgerlijke stand van de gemeente Haarlem

411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949

412 Parket van de Officier van Justitie te Haarlem 1929-1949

450 Gerechtshof Amsterdam 1940-1949

452 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1838-1939

466 Parket van de procureur-generaal te Amsterdam 1940-1949

1545 Collectie van C.L. en C. de Vries
1821 Gemeentepolitie Velsen 1906-1993
2183 Gemeentepolitie te Heemstede 1852-1993
2184 Gemeentepolitie Beverwijk 1893-1994
2185 Gemeentepolitie Haarlem 1918-1965

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

29 Gemeentepolitie Tilburg 1844-1947

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

1115 Gemeentepolitie Eindhoven 1943-1993

Utrechts Archief

918 Nederlandse Spoorwegen: spoorboekjes binnen- en buitenland

Stadsarchief Amsterdam

5236 Tewerkgestelden 40-45

30651 Archief van Karel Alexander Citroen en de Firma Alex Citroen

Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Archief Algemene dienst gemeentesecretarie 's-Hertogenbosch

0045 Gemeentepolitie 's-Hertogenbosch

Privécollectie Marcel Verburg

Kranten en tijdschriften

*Crimen. Tijdschrift voor criminologie en criminalistiek, tevens officieel
orgaan voor de recherche*

Dagblad van Noord-Brabant

Het dagblad voor Leiden en omstreken

Eindhovens Dagblad

Eindhovensche en Meerijsche Courant

De Gelderlander

Haagsche Courant

Haarlemsche Courant

Haarlems Dagblad

Ijmuider Courant
Leidsch Dagblad
Maandblad voor berechting en reclassering
De Maasbode
Maas- en Roerbode
Het Nationale Dagblad
Nieuwe Brabantsche Courant
Nieuwe Haarlemsche Courant
De Nieuwe Koerier
Nieuwe Tilburgsche Courant
Nijmeegsch Dagblad
Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin
Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant
Provinciale Noord-Brabantsche Courant Het Huisgezin
Residentiebode
Staatsblad
De Telegraaf
Tijdschrift voor strafrecht
Utrechts Volksblad
Het Volk
De Volkskrant
De Zeister Courant
De Zuid-Willemsvaart

Literatuurlijst

- Abbenhuis, Maartje, *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World War 1914-1918* (Amsterdam 2006).
- Van Baalen, Carla, P.F. Maas en J.M.M.F. Clerx, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 III Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)* (Nijmegen 1992).
- Von Benda-Beckmann, Bas, *De Velser affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam 2013).
- Bijleveld, Catrien, Margo De Koster, Manon van der Heijden en Arjan Blokland, 'Historische criminologie: een vakgebied', *Tijdschrift voor Criminologie* 57:4 (2015), 343-352.

- Den Boer, Hester, *Kamp Erika. Het oorlogsverhaal van mijn opa en het Nederlandse kamp dat verzwegen werd* (Amsterdam 2023).
- Van der Boom, Bart, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).
- Van der Boom, Bart, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam 2022).
- Bost, Mélanie en Antoon Vrints, *Doing Justice in Wartime. Multiple Interplays between Justice and Populations during the Two World Wars* (Cham 2021).
- Van den Brandt, Ton, *Amsterdamse zaken. De rechtbank en de stad* (Amsterdam 2006).
- Bras, Hilde, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002).
- Buruma, Ybo, 'Een strafrechtelijke ideeëngeschiedenis van de 20e eeuw', in: Idem (red.), *100 jaar strafrecht. Klassieke teksten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 11-46.
- Buruma, Ybo, *Wat is een goede rechter? Een mentaliteitsgeschiedenis 1900-2020* (Nijmegen 2016).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Criminele statistiek, gevangenisstatistiek, statistiek van de toepassing der Kinderwetten 1941-1943* ('s-Gravenhage 1947).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Criminele statistiek, gevangenisstatistiek, statistiek van de toepassing der kindwetten 1948 en 1949* (Utrecht 1951).
- Citroen, Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Amsterdam 2021).
- Connolly, James, *The Experience of Occupation in the Nord, 1914-1918. Living with the Enemy in First World War France* (Manchester 2018).
- Croes, Marnix, 'The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival', *Holocaust and Genocide Studies* 20 (2006) 474-499.
- De Koster, Margo, 'Jongeren en criminaliteit. Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden', *Tijdschrift voor Criminologie* 52:5 (2010) 310-319.
- Donders, H.F.A., *Het Voorlichtingsrapport bij de Reclasseering* ('s-Hertogenbosch 1936).
- Eggers, Albert, *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Assen 2005).
- Van den Eijnde, Jeroen, *Vught in de Tweede Wereldoorlog* (Vught 1994).

- Faber, Sjoerd, 'Dienstboden: dieveggen en kindermoordenaressen?', *Leidschrift* 9 (1990) 53-62.
- Fijnaut, Cyrille, *De geschiedenis van Nederlandse politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007).
- Fishman, Sarah, *The Battle for Children. World War II, Youth Crime and Juvenile Justice in Twentieth-Century France* (Cambridge 2002).
- Von Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999).
- Futselaar, Ralf, *Gevangenis in oorlogstijd 1940-1945* (Amsterdam 2015).
- Futselaar, Ralf, *Lard, Lice and Longevity. The Standard of Living in Occupied Denmark and the Netherlands 1940-1945* (Amsterdam 2008).
- Gans, Evelien, "'The Jew' as Dubious Victim', in: Idem en Remco Ensel (red.), *The Holocaust, Israel and 'the Jew'. Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society* (Amsterdam 2017) 61-81.
- Gans, Evelien, "'Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden'. Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland', in: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 313-353.
- Grabowski, Jan, *Rescue for Money* (Jeruzalem 2008).
- Grapperhaus, Ferdinand, *Over de loden last van het koperen fietsplaatje* (Franeker 2006).
- Grevers, Helen, 'Caught Between Chastity and Depravity. Dutch and Belgian Female Collaborators After the Second World War', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 34 (2014) 113-126.
- Habermas, Rebekka, *Thieves in Court. The Making of the German Legal System in the Nineteenth Century* (Cambridge 2016).
- Happe, Katja, *Veel valse hoop. De jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam 2018).
- Hartendorf, Guus, *Politieverzet in Haarlem tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1995).
- Henkes, Barbara, en Hanneke Oosterhof, *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes* (Nijmegen 1985).
- Hermans, Herman, *Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd* (Leeuwarden 2003).
- Holla-Aarts, Leny, *Alles is rustig, zo af en toe valt er ergens een granaat. Vught, 10 september 1944/8 mei 1945* ('s-Hertogenbosch 2022).
- Hondius, Dienneke, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1990).

- Houte, Arnaud-Dominique, *Propriété défendue. La société française à l'épreuve du vol XIX-XXe siècle* (Parijs 2021).
- Hudig, Johanna, 'De criminaliteit in Rotterdam tijdens den oorlog', *Mensch en Maatschappij* 21-6 (1946) 341-356.
- Jansen, Corjo en Derk Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011).
- Jens, Lamberta Francina, *Criminaliteit te Utrecht in verband met familie en wijk* (Utrecht 1941).
- De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 4 Mei '40-maart '41* ('s-Gravenhage 1972).
- De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 5 Maart '41-juli '42* ('s-Gravenhage 1974).
- De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 6 Juli '42-mei '43* ('s-Gravenhage 1975).
- De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 7 Mei '43-juni '44* ('s-Gravenhage 1976).
- De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 10b Het laatste oorlogsjaar* ('s-Gravenhage 1981).
- De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 12 Epiloog* (Leiden 1988).
- Jordan, Pete, *De fietsrepubliek* (Amsterdam 2014).
- Kaptein, Muel en Martien Van Helvoort, 'A Model of Neutralization Techniques', *Deviant Behavior* 40-10 (2019) 1260-1285.
- Klein Kranenburg, Diederick, 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Hilversum 2013).
- Klemann, Hein, "Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk..." *De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948*, *BMGN-LCHR* 115:4 (2000) 532-560.
- Klemann, Hein, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Klinkenberg, Paul, Paul Thissen en Paul van der Heijden, *Bezet, bevrijd & geplunderd. Geallieerde plunderingen in de regio Nijmegen, 1944-1945* (Nijmegen 2020).
- Koetsier, Teun, 'Laren en Boxmeer, 70 jaar geleden', *Kwartaalbericht Historische Kring Laren* 132-2 (2015).
- Libbenga, Jan, *Paupers en boeven. 200 jaar strafkolonie Veenhuizen* (Amsterdam 2018).

- Meershoek, Guus, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).
- Van Merriënboer, Johan, 'Baron E.L.M.H. Speyart van Woerden', in: Jan van Oudheusden, Theo Cuijpers en Jan Brouwers (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noord-brabanders. Deel 1* (Amsterdam/Meppel 1992).
- Moors, Hans en Toine Spapens, *Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de zware criminaliteit* (Apeldoorn 2017).
- Mouré, Kenneth, 'The "Faux Policier" in Occupied Paris', *Journal of Contemporary History* 45:1 (2010) 95-112.
- Nieuwenhuis, G.M., *Vijfjaren oorlog over Haarlem* (Haarlem 1947).
- Van Oudheusden, Jan en Henk Termeer (red.), *Tussen vrijheid en vrede. Het bevrijde Zuiden september '44-mei '45* (Zwolle 1994).
- Pater Patricius, *Eerbiediging der Persoonlijkheid van den Reclassabele* ('s-Hertogenbosch 1935).
- Plantenga, Janneke en Kea Tijdens, 'Dienstboden, gezinsverzorgsters, werksters en schoonmaaksters', in: Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 197-218.
- Pott-Buter, Hettie, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison 1850-1990* (Amsterdam 1993).
- Presser, Jacques, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 II* (Amsterdam 1965).
- Van Riet, Frank, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel 2008).
- Rooduijn, Tom, *Amstel 278. Een onderduikadres, twee dagboeken: reconstructie van een oorlogstragedie* (Amsterdam 2022).
- Rosendaal, Joost, *De bevrijding in beeld. Van Neerpelt tot Wesel, 1944-1945* (Nijmegen 2014).
- Schoonoord, Dirk, *Het 'circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland 1944-1946* (Amsterdam 2011).
- Siebers, Guido en Geurt Franzen, *Tot frontgebied verklaard. Bevrijd maar niet vrij: Boxmeer in de frontlinie in de winter van 1944/1945* (Boxmeer 2019).
- Souren, Clé, (red.), *Haring Arie. Een leven aan de Amsterdamse zelfkant* (Amsterdam 2016).

- Spapens, Paul en Anton van Oirschot, *Smokkelen in Brabant. Een grensgeschiedenis 1830-1970* (Hapert 1988).
- Van Swaaningen, René, 'Het begrip "criminaliteit". Een grondslagen-discussie in de criminologie', in: Erwin Muller, Joanne van der Leun, Martin Moerings en Peter van Calster (red.) *Criminaliteit en criminaliteitsbestrijding in Nederland* (Deventer 2010) 19-40.
- Tham, Henrik, 'Crime in Scandinavia during World War II', *Journal of Peace Research* 27 (1990) 415-428.
- Tops, Pieter, *Een ongetemde buurt. Achterstand, ondernemingszin en criminaliteit in een volksbuurt* (Amsterdam 2018).
- Veldman, Guusta, *Knackers achter prikkeldraad. Kamp Erika bij Ommen 1941-1945* (Utrecht 1993).
- Venema, Derk, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Den Haag 2007).
- Verburg, Marcel, *De procureurs-generaal bijeen. Grepen uit de notulen van 60 jaar in vergadering* (Den Haag 2005).
- Verburg, Marcel, *Geschiedenis van het ministerie van justitie 1940-1945* (Amsterdam 2016).
- Vrints, Antoon, 'Verschuivende tolerantiedrempels. De morele codes van het leven in bezet België (1914-1918)', *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijkse leven* 114-3 (2013), 317-340.
- De Wagt, Wim, *Joods Haarlem. Een topografie van hoop en herinnering* (Wormer 2005).
- De Zwarte, Ingrid, *De Hongerwinter* (Amsterdam 2019).
- De Zwarte, Ingrid, 'Politie kon zelf de verleiding niet weerstaan', *Ons Amsterdam* 63 (2011).
- De Zwarte, Ingrid, 'De voedselcrisis in Zuid-Nederland 1944', *Geschiedenis Magazine* 8 (2018).

Niet-gepubliceerde literatuur

- Brinkhorst, Laura, *Loyal Servants of the State or Corrupt Officials? Explaining Police Corruption in Berlin and Amsterdam during the NS-Zeit (1933-1945)* (Masterscriptie Vrije Universiteit 2022).

- Bultman, Saskia, *Constructing a Female Delinquent Self. Assessing Pupils in the Dutch State Reform School for Girls 1905-1975* (Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen 2016).
- Demant, Froukje, *Verre buren. Samenleven in de schaduw van de Holocaust* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2015).
- Devlieghere, Julie, *'Rien de plus immoralisant que la Guerre'? Een analyse van het fenomeen diefstal in het arrondissement Mechelen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Masterscriptie Universiteit Gent 2015).
- Heinrich, Jean-Paul, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 1996).
- Hos, Mike, *'De moeizame evolutie'. De Nederlands-Israëlitische Gemeente te Haarlem (1945-1950)* (Masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2020).
- Hudig, Johanna, *De criminaliteit der vrouw* (Proefschrift Universiteit Utrecht 1939).
- De Jaeger, D.M., *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant* (Proefschrift Universiteit Tilburg 1999).
- Jorna, Janneke, *Transitional Justice and the Dutch Resistance. What does the functioning of the National Honour Court of the Resistance tell us about the practice of resistance during the occupation and its legitimization through the resistance myth afterwards?* (Masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2022).
- Kelder, J.J., *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit* (Proefschrift Universiteit Leiden 1990).
- Van Schreven, Cornelia Maria, *Diefstal in groepsformatie gepleegd. Een empirisch onderzoek met een criminologische beschouwing* (Proefschrift Universiteit Leiden 1957).
- De Zwarte, Ingrid, *The Hunger Winter* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2018).
- Uitspraak gerechtshof Amsterdam 21 december 1945 (ECLI:NL:GHAMS:1945:BG9450).

Websites

1914-1918 Online. *International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net>

Brabant bekijken, <http://www.brabantbekijken.nl/2016/01/tragischelijlkroof-gesneuvelde-soldaat.html>

Brabants Historisch Informatie Centrum, <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/oorlogsschade-in-veghel>

Stichting De Eerebegraafplaats te Bloemendaal, <https://eerebegraafplaatsbloemendaal.eu/>

Eindhoven in de Tweede Wereldoorlog, <https://www.eindhoven4044.nl/>

Heemkundekring Bakel en Milheeze, <https://www.heemkundekringbakelenmilheeze.nl/piet-vogelsangs>

Joods erfgoed Rotterdam, <https://www.joodserfgoedrotterdam.nl/onderduiken-in-schiedam/>

Joods monument, <https://www.joodsmonument.nl>

Netwerk Oorlogsbronnen, <http://www.oorlogsbronnen.nl>

Historische Vereniging Nepomuk, <https://www.nepomukboxmeer.nl/over-boxmeer/boxmeer-in-de-wo-ii/>

Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, <https://nscr.nl/factsheet/jeugdbendes-en-problematische-jeugdgroepen-in-nederland-en-europa/>

Oorlogsboeven, <http://www.oorlogsboeven.nl>

Volkstelling 1795-1971, <http://www.volkstelling.nl/nl/>